

Csepeli György

A meg nem gondolt gondolat

Kossuth

A kötet megjelenését támogatta a

Nemzeti Kulturális Alap

A kötet megjelenését támogatta a

Nemzeti Kulturális Alap

X 186,985

CSEPELI GYÖRGY

Meg nem gondolt gondolat

A ZSIDÓELLENESSÉGTŐL A NÉPIRTÁSIG

Kossuth Kiadó

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001294839

Ez a kötet a szerző
Antiszemita előítélet
(Jószöveg Műhely, 2000) című könyvének
átdolgozott, bővített kiadása

Szerkesztette
Hitseker Mária

Borítóterv
Kiss Áron

X 286985

ISBN 978-963-09-8514-7

Minden jog fenntartva

© Csepeli György 2016
© Kossuth Kiadó 2016

Tartalom

1. A szavak „fajtalansága”	7
2. Csoportok	13
3. Kategorizáció és azonosulás	18
4. Emberek csoportjai közötti konfliktusok	25
5. Az idegen bennünk van	35
6. Előítéletek	41
7. Sztereotípiák	50
8. Kisebbség-többség	60
9. Etnocentrikus antiszemitizmus	68
10. Vallási antiszemitizmus	74
11. Politikai antiszemitizmus	82
12. Az antiszemitizmus lélektana	90
13. Észlelt antiszemitizmus	116
14. Az antiszemita tudás	123
15. Bibó István antiszemitizmus-elmélete	128
16. Antiszemitizmus Magyarországon	143
17. A rendszerváltás és az antiszemitizmus	170
18. Régi és új autoritarianizmus	180
19. Az új autoritarianizmushoz vezető magyar út	194
20. Trianon és a holokauszt traumái	204
21. Antiszemitizmus és nemzeti szeretet	219
22. Új antiszemitizmus	229
23. Népirtás	237
Irodalom	247

1. A szavak „fajtalansága”

„Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Wittgenstein ezzel a meghökkentő gondolattal fejezi be *Logikai-filozófiai értekezését*, mi viszont e mondat jegyében indítjuk a mindennapi antiszemitizmusról szóló tanulmányunkat (Wittgenstein 1963. 177). Eszerint semmit sem szabad kimondani, csak azt, amit mondani lehet, azaz a természettudomány tételeit. „A többi, néma csend.”

E szavakat az élettől búcsúzó Hamlettől idézem, aki barátjára, Horatióra hagyja a feladatot, hogy beszélje el Fortinbrasnak a történeteket, győzze meg igaz ügyéről a kétkedőket. Mit tehet Horatio? Ha osztja a wittgensteini szkepszist, akkor a csupasz tényekre kell szorítkoznia: elmondhatja, hogy mi történt. De elmondhatja-e? Hiszen Hamlet arra szólította föl, hogy győzze meg igaz ügyéről a kétkedőket, s az nyilvánvaló, hogy a pusztá tények magukba zárt világot képeznek, melynek természettudományos kifejtéséből legfeljebb Hamlet halálának okai ismerhetők meg. Hogy igaza volt-e Hamletnek vagy sem, arról Horatióknak nem volna szabad nyilatkoznia. A királyfi tragédiáját is az okozza, hogy maga sem volt képes eldönteni, voltaképpen mit kell tennie. Ezen a szinten csak annyi bizonyos, hogy volt valamilyen feladata Hamletnek, de hogy mi volt ez, igaz vagy hazug eszme hatalmában élt-e, azt nem mondhatjuk meg.

De hallgathat-e Horatio? Ha önmagának bebizonyítja, hogy hallgatnia kell, mivel Hamlet ügyére vonatkozó kijelentéseihez nem illeszthet a természettudomány képleteivel alátámasztható igazságokat, akkor csapdába kerül. Ugyanis mások fognak beszélni, akikben nem lüktetnek a Wittgenstein-féle ismeretelméleti dilemmák. Ez esetben a történetekre kíváncsi Fortinbras az udvaroncok, Rosencrantz és Guildenstern kollégái elmondása alapján fog tájékozódni, s Hamleten rajtamarad a pártütés, a gyáva gyilkolás rágalmozó vádja. Horatio dilemmája ugyanis abban van, hogy ismeretelméleti értelemben véve korrekt hallgatása is közlésnek fog minősülni: nem fog tudni nem kommunikálni.

Az emberi létnek csak egyik színtere az a világ, amelynek tényei természettudományos értelemben szabatosan leírhatók és megfogalmazhatók. Innen nézve ugyan kimondhatatlannak tűnik, de kétségbevonhatatlanul létezik egy másik szint is, mely a tények jármán kívül azt a többletet tartalmazza, ami nélkül az embernek élnie ugyan lehet, de nem érdemes. Itt találjuk az értékeket, a boldogtalanságot és a boldogságot, a szépséget és a rútságot, a hasznos és a kárt, mindent, aminek vonzásában megéljük a múlt időt, míg el nem ér bennünket az örökkévalóság, mely számunkra vak és süket.

Következésképpen hatalmas a szólni tudók felelőssége. Nem ámíthatják magukat a hallgatás bölcsességével, hiszen az értékek szintjén az eleven emberi gyakorlat társas és társadalmi erektől lüktető színterén a szavak visszatartása éppúgy közlésértékű, mint a szavak kiejtése, mondatokká rendezése. A szavak valóban csupán cifra rongyok, amíg érvényük aprólékosan összevethető az örökkévaló természeti világ tényeivel, azonban nyomban iszonytató erejű hatalommá válnak, mihelyt

a kimondhatatlant célozzák meg. Hitelük vagy hitelatlenségük ezen esetben attól fog függeni, hogy kik és milyen célokra mozgósulnak hallatukra.

A világot mint olyat a szavak által mozgósított emberi akarat nem változtathatja meg, de mihelyt a jó és a rossz harcába ágyazva szemléljük a szavakat, azonnal kitűnik, hogy bennünket, viszonyainkat, életünket, egy szóval mindazt, aminek jegyében megéljük mindennapjainkat, nagyon is megváltoztathatják a kimondott és leírt szavak.

Magukban veszedelmesek, mi több, fajtalanok a szavak, hiszen mit sem árulnak el arról, hogy mire is jók. Még a kimondhatóhoz illő szavak is hazugok lehetnek, hiszen egy s ugyanazon tény annyiféle értéket támaszthat alá, ahányféle látószögből közelítünk hozzá. Tom Stoppard éppen a Hamletből írt nagyszerű drámát, mely a történet teljes tényanyagát megőrizve, Rosencrantz és Guildenstern szemszögéből eleveníti föl a dán királyfival megesett eseményeket, melyek ezáltal elveszítik tragikus pátosukat, elhomályosul bennük az „igaz ügy”, s inkább mélyítik, semmint eloszlatják a kétegyeseket a kétkedőkben.

Amikor emberi, lelki, társadalmi ügyekről beszélünk, szavak állnak szavakkal szemben, de nem mindegy, hogy milyen szavak, mert a jó- és rosszakarati szavai nem egyenértékűek. Azon kell lennünk, hogy ne engedjünk a szavak „fajtalanosságában” rejlő csábításnak. Meg kell küzdenünk a jó szavakért. Ez nem csak a szándékon múlik. Tudnunk kell, hogy mikor és kik, milyen szavakat használtak azokra az értékekre, melyeket ma akarunk szolgálni. Ilyen értelemben az értékekre történő hivatkozás nem menthet föl a tudás kötelme alól, korántsem szorítkozhatunk jószágunk naiv bizonygatására.

A történelmileg meghatározott társadalmi gyakorlat világának is megvannak a maguk tényei, melyeket ugyan keresztül-kasul átszőnek az értékek, de megismerésük, elsajátításuk és szolgálatuk lehetetlen a tudomány és a művészet felhalmozta kulturális kincs ismerete híján.

A mindennapi tudásnak megvannak a maga szabályai. Rendkívüli előnyök forrása, hogy mindennapi tudásunk jóvoltából úgy érezzük, „józan ész” vezérel bennünket tetteinkben, érzéseinket és ítéleteinket nem tekintjük további bizonyításra szorulóknak. Tanácsos azonban az önmérséklet. Nyilván nem szükséges bonyolult meteorológiai tanulmányokat végeznünk ahhoz, hogy a sokasodó esőfelhők láttán reggel munkába menet magunkhoz vegyük esernyőnket. Ahhoz is jogunk van, hogy barátunk barátját éppúgy szeressük, mint ellenségünk ellenségét. Illetékességünk azonban véget ér, mielőst megismerésünk gyújtópontjába olyan történések, jelenségek kerülnek, melyek kívül esnek mindennapi életünk körein.

Ez esetben sem haszontalan, ha előzetes beidegződéseink, beállítódásaink működésére hagyatkozunk, de csak addig helyénvaló ez az eljárás, míg így tehermentesíthetjük magunkat a közvetlen életvezetést lehetővé tevő apró-cseprő döntések gyors és lehetőleg eredményességgel kecsegtető kivitelezésében.

Amikor elhatároztam, hogy megírom ezt a kis könyvet a mindennapi antiszemitizmusról, tudtam, hogy a kimondhatatlant célzom meg. De meg kellett írnom, mert mint arra Horatio példáján már céloztam, nincs más választási lehetőség. A hallgatás is szólás lett volna. A cinkos, sunyi egyetértés jele, ahol a fajtalan szavak felhangzó kórusa elől megfutamodik a kutató, mondván,

hogy neki csak az a feladata: megmutatni, mi ez a világ; nem beszélhet arról, hogy milyennek tartja, mit helyesel, s mit vet el benne.

Az antiszemitizmust a mindennapi tudás önmérséklete hiányának tartom. Azt a gőgöt és csallhatatlansági komplexust látom benne viszont, mely híján van a habozásnak, a kételynek, az igazság szenvedélyes szeretetének.

Utáljuk a zsarnokságot, az önkényuralmat és a szabadság hiányát. A történelem azt mutatja, hogy mindenütt, ahol zsarnoki berendezkedés igája alatt nyög a társadalom, bő táptalaja van a zsarnoki gondolkodásnak, kirekesztésnek, megbélyegzésnek, igazságtalan megkülönböztetésnek. E könyv azonban nem szociológiai, nem történeti tanulmány. Inkább azokat az előfeltételeket kívánja megvizsgálni, amelyek folytán mindenkinben ott lappanghat a primitív és elvadult zsarnok gőgje, cinizmusa, embertelenségében nagyon is emberi formát öltő gonoszsga. Gondoljuk csak meg: az emberinek nem az állati az ellentéte. Melyik állat hasonlítható III. Richárdhoz (vagy az e képletbe behelyettesíthető időben és térben közeli vagy távoli zsarnokok bármelyikéhez)?

Amíg önmagunkban nem ismerjük föl s nem gyűlöljük meg a zsarnokság minden megnyilvánulását, addig szüntelenül ugrásra készen állnak a barbarizmus és a primitivizmus szörnyei, melyek persze igazságtalan, egyenlőtlen és tekintélyelvű társadalmi viszonyok között zabolátlanul garázdálkodhatnak, megalázva és megszorítva mindenkit, aki akarva-akaratlan a bűnbakképzés, megbélyegzés, otromba jogtalanság céltáblájául kínálkozik.

Az antiszemitizmus különösen kirívó példája e szörnyek garázdálkodásának, de sosem feledkezhetünk el

arról, hogy ez a történet nem csak a zsidókról és a nem zsidókról szól. A barikád az emberi értékek világának jó és rossz erői között húzódik, s ilyen értelemben véve az antiszemita távrolról sem csak a zsidókat gyűlöli. Gyűlöli mindazt, ami a kultúra évezredei során kikristályosodott értékekhez, a szabadsághoz, az igazságossághoz, a moralitáshoz, a szépséghez, a minden emberrel vele született méltó emberi élethez való joghoz fűződik.

Hogy ne némítson el bennünket a kimondhatatlanság aggálya, ahhoz meg kell ismernünk a kimondható és kimondandó szavakat. E könyvben az olvasó elsősorban a modern társadalomlélektan csoportokra, a csoportok egymás közti viszonyaira, az előítéletekre, sztereotípiákra vonatkozó ismeretanyagának tömör összefoglalását találja meg, melynek birtokában tudatosabban mérheti fel elsősorban önmagát, hogy azután kevésbé essen nehezeire megkeresni a megfelelő szavakat akkor, ha maga körül antiszemitizmust, kisebbségekkel szembeni hátrányos megkülönböztetést tapasztalván meg akarja győzni az „igaz ügyről” a kételkedőket.

2. Csoportok

Minden további vizsgálódás kiinduló történetpszichológiai ténye az ember társas természetében gyökerező csoportosodás. Állatok születésekor magunk is meggyőződhetünk arról, hogy genetikai programja jóvoltából a világra jött kis állat milyen gyorsan és milyen hihetetlen hatékonysággal működésbe lépő önszervezés útján áll lábra, zökkenőmentes élet folytatására lesz kész. Az emberi parány ezzel szemben magatehetetlenül, teljes függőségben érkezik az életbe, s a gondos figyelem, az életben tartásra fordított, összehangolt társas kapcsolatok fenntartása híján hamarosan elpusztulna. Már felnevelkedésünk sem lenne lehetséges társak és a társak között szövődő különböző típusú kapcsolatok nélkül. Ez új jelenség, nemünk egyik meghatározó specifikuma az élővilágban.

Ha ma valaki megszületik, szerencsés esetben ott találja maga körül szüleit, a szűkebb és tágabb családi kört, a rokonok, szomszédok hálóját, a települést, ahol családja él, a társadalmat annak valamennyi elkülönült szervezetével, köztük az iskolát, a kórházat, a rendőrséget, bíróságot, közlekedési vállalatot, tűzoltóságot, egyházat és így tovább. Minél mélyebbre tekintünk vissza a múlt „mélységesen mély kútjába”, annál kevésbé látjuk a megszülető csecsemő társadalmi környezetét differenciáltnak. Ennek következtében a környezet, mely a csecsemőt, a felnövekvő emberi lényt s szüleit, neve-

lőit, leendő partnereinek körét magában foglalja, alapvetően és elsőrendűen csak egyetlenegy tekintetben szab határt: s ez a *saját csoport* természettől és más csoportoktól való elhatárolódása.

Ha egy marslakó szállt volna a Földre, hogy megkérdezze az emberiség hajnalán a Föld különböző pontjain élő emberi csoportokat arról, hogy kik és mifélék az emberek, akkor nagy valószínűséggel minden ilyen csoport egyes-egyedül és kizárólagosan magának tartotta volna fenn az *ember* nevet, mindenki mást, aki nem közéjük tartozik, az emberi léthez szükséges kritériumok híján lévőnek, s emiatt ellenségnek, leigázandónak, kirablándónak tartotta volna.

A szociálpszichológia a saját csoport egyedülvalóságának és páratlan felmagasztalásának ezt a hajlandóságát *etnocentrizmusnak* nevezi. A saját csoport feltétlenül és természet törvényi érvénnyel pozitívan megnyilvánuló öntudata ellenségesen viszonyul mindenhez, ami idegen, ami más, eltérő, azaz a többi csoporthoz tartozik, azok sajátja (Sumner 1978).

A szembenállás nem egyszerűen az eredendő emberi agresszivitás folyománya, hanem egyben a saját csoporton belüli összetartás, a „mi-tudat” szüntelen fokozásának lélektani eszköze is. Háborús, konfrontációs helyzetben a saját csoporton belüli legkisebb eltérés is gyengítő erejű, következésképpen az egységes saját arculat fenntartásának egyszerű módszerét kell látnunk az „ők”-kel szemben tanúsított, szűnni nem akaró konfliktus szorításában.

Kellett-e gondolkozniuk e csoportok tagjainak azon, hogy kik tartoznak a saját csoportjukba, s kik képezik az „ők” részeit? Nos, az évezredek előtt a Földre szállt képzeletbeli marslakó azt tapasztalhatta volna, hogy meg-

kérdezettei habozás és kétely nélkül születésükre, vérségi leszármazásukra hivatkozva határozzák meg tagságukat. A „mi” csoporttal szemben az „ők” csoport tagjainak szemében azok számítanak, akiknek ereiben idegen vér folyik, akik nem részesülhettek abban a szerencsében, kiváltságban, hogy közéjük születtek volna. Látni való tehát, hogy a születés természet adta véletlenje miként ment át a társadalmi minősítésbe, s vált az élet egészét átható élet- és világképszerző elemmé.

Nem folytatjuk az etnocentrikus csoportszerveződések alakulásának a mai modern társadalmakig ívelő hosszú s sok tekintetben még ma sem lezárt történetét, pusztán arra kívánunk célozni, hogy az emberiség Krisztus után kétezer évvel sem nőtte ki teljesen ezt az ősi, a kezdetekig hatoló élet- és világszerző alapelvet. Nem nőhet ki, s föltehetően nem is fogja sohasem kinőni, mivel az emberi állapotnak vannak úgynevezett állandó meghatározói (például a születés, a halál, a nemiség, az erőszak, a hatalom stb.), melyek a különböző kultúrák és történelmi korok kötésén más és más módon ütnek ugyan át, de lényegüknél fogva változatlanok. Eme állandók sorába tartozik a törzsies, etnocentrikus azonosulás ősi önmeghatározási típusa is.

Egészen más kérdés, hogy a kulturális és történelmi sajátságok folytán az ősi lélektani minták (melyeket Jung *archetípusoknak* nevez) teljes jogon vesznek-e részt az emberi élet kereteinek szervezésében, vagy alkalmazkodni, netán rejtőzködni, lappangani kénytelenek. Az etnocentrizmus több ezer éves üzenete ma is fülünkben cseng, ám világosan kell látnunk, hogy a modern társadalmakban az egyéni élethez való jog, a választás és döntés megnövekedett szabadsága, valamint a tapasztalatilag ellenőrizhető tudás fokozott fontossá-

ga folytán az üzenet hatásai törvényszerűen visszaszoríttatásra ítéltettek. Mivel azonban spontán és automatikus módon nem remélhetjük, hogy ez az üzenet valaha is elcsitulna, hiszen az életbe folyton újabb és újabb nemzedékek lépnek be, melyek tagjaiban újra meg újra felmerül a kérdés: „Ki vagyok én?” Márpedig a társadalmi önazonosság (identitás) alapvető kérdéséről van ebben az esetben szó, melynek legkézenfekvőbb, lélektanilag legkönnyebben kivitelezhető megválaszolási módja az, hogy „X csoport tagja vagyok, mert oda születtem”, „X csoport vére folyik ereimben”, „X-nek érzem magam, mert nem vagyok Y”.

E válasz ma éppúgy nem igényel elmélyült gondolkodást, nem követel reflexivitást és önvizsgálatot, miként nem követel hasonló lelki erőfeszítéseket akkor sem, amikor képzeletbeli marslakónk képzeletbeli identitásvizsgálatát végezhetné a Földet benépesítő csoportok tagjai között. Ami akkor társadalmilag és lélektanilag az egyedüli lehetőség volt, s halállal, kiközösítéssel, megbélyegzéssel járt volna minden egyéb azonosulási mód, az ma már nem feltétlenül üdvözítő, s végképpen nem ítélni olyannak, mely összhangban áll a modern társadalmakra jellemző nagyfokú differenciáltsággal, a Föld minden lakója számára fokozott mozgási lehetőséget biztosító társadalmi fejlődés támasztotta igényekkel.

Arról persze nincs szó, hogy a világ mai társadalmában ne találkozhatnánk etnocentrizmussal, faji, nemzeti, vallási alapú elfogultsággal és fanatikus azonosulással, s az ebből törvényszerűen következő iszonytató erejű társadalmi szembenállásokkal, konfliktusokkal, vérzivataros háborúskodással. A csoportazonosulás etnocentrikus archetípusa ma sem lebecsülendő erő forrása a világban. Látnunk kell azonban, hogy megnövekedtek

a társadalmi azonosságtudat biztosítására szolgáló alternatív erők is: a kereszténység óta, mely programatikusan meghirdette az identitás választhatóságát, az eleve adottal szemben az identitás döntés útján történő megszerezhetőségét („Az én országom nem e világból való” – olvashatjuk a Bibliában), így folyamatosan előtérbe kerültek azok a politikai, világnézeti, települési, gazdasági és egyéb csoportszervező kategóriák, amelyek mentén emberek együvé tartozást élhetnek át. E csoportok megkülönböztető sajátossága az etnocentrikus alapon történő csoportba tömörüléstől, hogy ellenségek nem feltétlenül (csak esetlegesen) merevek, s ami még fontosabb, elvileg teszik lehetővé, hogy egyidejűleg a személy egyszerre több csoport tagja is lehessen, miközben egyik hovatarozása sem követeli meg tőle azt a feltétlen és leigázó lojalitást, amelynek az etnocentrizmus esetében voltaképpen nincs alternatívája.

3. Kategorizáció és azonosulás

Az etnocentrikus csoporttudat alapjaként működő meghatározási támpont hatalma a személy fölött elsősorban érzelmi, amit a származás mitikus visszavezetése, az egyedül érvényesnek és hitelesnek tudott csoportértékek és normák birtoklása, követése, az „egyívásúakkal”, a „hasonlókkel” való feltétlen összetartozás parancsa s az idegenekkel, a különbözni akarókkal szemben tanúsított ugyancsak feltétlen, de egyben kérlelhetetlen üldözési reflex támogat meg.

A csoport tagjai azonosítására szolgáló, észlelés útján hozzáférhető támpontot kategóriának nevezzük, az azonosítás folyamatát pedig kategorizációnak. A kategorizáció minden csoportosítási eljárás tartozéka. Vizsgálatok bizonyítják, hogy amikor a természeti világ zavarba ejtően sokféle tényére tekintünk, akkor az eligazodást megkönnyíti, ha rendelkezésünkre áll (vagy magunk fejlesztjük ki) egy séma, melynek alkalmazása révén megállapíthatjuk, hogy mi mihez tartozik, mi mivel van kapcsolatban, mi mihez hasonlít. Gondoljunk csak a csillagokra az éjszakai égen: mennyivel könnyebb a ránk törő parányérzés és végtelenségtudat okozta zavarral megküdenünk, ha alakzatokat vagyunk képesek megkülönböztetni a csillagok között. A Göncölszekér, a Fiastyúk, a Tejút megkülönböztetése révén nyomban eligazodni vélünk a csillagsokaságban.

A csillagos ég alakzatainak kategóriák segítségével történő elkülönítése, különböző csillaghalmazok megkülönböztetése egyúttal arra is jó példa, hogy a különböző embercsoportok ezen az úton miképpen képesek önazonosságukat szilárdító mitikus elképzeléseket belelátni ezekbe az alakzatokba. A Tejút csoportozatát például az önmagukat a hunok utódjainak tartó székelyek Hadak útjának nevezik. E nevezet eredetét a legenda a következőképpen beszéli el: „A székelyek a hunok utódai, bár származásuk, idegennel nem kevert vérük, szigorú szokásaik és földjeik tekintetében nagyon eltérnek a magyaroktól. A székelyek még nem felejtették el a szittya-betűket, hanem botokra felvésvé ezeket szívesen használják. Telt-múlt az idő, sírba szállottak a hun vitézek, és már unokáik hordtak fegyvert, amikor a szomszédos népek nagy sereggel támadtak a székelyekre. Késő éjszakáig folyt a harc, és már-már elveszett a székelység, amikor csoda történt. Az égboltozat Tejútján, melyet azóta Hadak útjának neveznek, egy lovascsapat jelent meg. A csapat élén Csaba királyfi vágatott, aki a holtak szellemét új csatára vezette. Az égből leszállt csapat az ellenséget elsöpörte, aztán a Hadak útján némán visszatért a magas égbe” (Lengyel 1972. 45).

A kategorizáció útján tehát az ember rendet vághat maga körül az ingerek sűrűjébe, s e rend révén a maga szabta szempontok alapján értelmet képes tulajdonítani egyébként értelmezhetetlen, kaotikus, rendezetlen vagy éppen rejtetten szerveződő ingercsoportoknak. Fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben nem az egyéni teljesítmény a döntő: kollektív eredetű, kulturális hagyományként rögzült, s nemzedékről nemzedékre kommunikációs úton átörökítődő észlelési sémákról van szó, melyeket lényegében változatlanul alkalmaz mindenki,

aki a sémák birtokába jut, s azok alkalmazását a környezet elvárja tőle.

A kategorizáció következtében az észlelt ingerhalmazok új minőséget öltenek. E minőség sajátja, hogy a szerveződés, mintázottság látása folytán az egyes oda-tartozó ingerek közötti különbség csökken, egyszóval az egy-egy kategória érvénye alá sorolódó ingerek homogenizálódnak a szemlélő számára. E folyamat természetes párjaként viszont a sémába be nem illő ingerek és a sémába beillő ingerek közötti különbség megnövekszik, következésképpen a kétértelműségek, határhelyzetek, felemás ingerek megítélése leegyszerűsödik: a fekete elválik a fehértől, a kicsi a nagytól, a kerek a szögletestől és így tovább.

Könnyű belátni, hogy e kategorizációs hatásnak milyen messzemenő következményei lehetnek az emberek általi észlelésre, ha figyelembe vesszük, hogy senki sincs közöttünk, aki a képzeletbeli marslakók (vagy egy isten) hideg tekintetével lenne képes az emberek világában szemlélődni. Mindenki tartozik valahova, s ha ezt a szó etnocentrikus értelmében vesszük, akkor belátható, hogy az etnocentrikusan azonosuló emberekben munkáló hit a saját és az idegen csoport közötti végzetes és áthághatatlan különbségről messzemenően hatása alatt tartja azt az észlelési folyamatot is, melynek révén valaki megállapítja, hogy egy-egy ember (vagy egy-egy kulturális, társadalmi jelenség) a saját csoporthoz tartozik-e, vagy pedig idegen, az „ők” világának része.

Ebben az esetben ugyanis nemcsak az egyneműséget, illetve különmeműséget okozó szemléleti torzulás jegyei fognak kiütközni, hanem az észlelésbe belejátszik az értékelés is. A saját csoportban elfoglalt tagság egyben pozitív értékelések kiindulópontja is. A „mi-csoport” az

igazság, a becsület, a szépség, a tisztesség, a nemes összefogás, a hasznosság büszkeségre indító értékeinek letéteményeseként jelenik meg a tag szemében. Mindezen pozitívumok feltételezésének mélyén az a meggyőződés munkál, hogy csak az a *természetes és magától értetődő*, amit a saját csoport tagjai tesznek, gondolnak, éreznek, viselkedéseikben szokásszerűen kinyilvánítanak. Az idegenséggel szemben tanúsított ősi ellenszenv forrása ott keresendő, hogy az eltérés valamiképpen természetellenesnek, nem magától értetődőnek tűnik, mely igen könnyen alapoz meg téves feltételezéseket az idegen csoport tagjai viselkedésének megítélésében. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy az idegen csoportok tagjait eleve rosszaknak, becssteleneknek, tisztességteleneknek, csalóknak, hazugoknak, erőszakosoknak, szexuálisan kicsapongóknak tartja az etnocentrikusan elfoglalt ember, hanem arról, hogy a magától értetődőségekre vonatkozó saját elképzelései alapján képtelen belátni, hogy a másik csoport tagjaiban esetleg más, számukra ugyancsak magától értetődőnek számító előfeltevések élnek a világról, az emberekről és az értékekről.

Ezáltal az etnocentrikus társadalom- és világlátásba eleve be van kódolva a félreértés lehetősége, melynek alapján bizalmatlanság, rosszhiszeműség, a saját igazság veszélyeztetettségének feltételezése lép működésbe, s innen már csak egy lépés a negatív értékelés, a másik csoport totálisan negatív leképezése.

A konfliktus ugyan szemléleti jellegű, de a félreértés és a nyomában keletkező negatív értékelés csak azért képes rögzülni, a tartós szembenállást okozó, a másik pusztulását célzó véres konfliktussá fajulni, mert érdek-konfliktussá mélyül. Terület, jószág, nő, munkaerő, kincs szerezhető a másik csoporttól, melyet nyilván ha-

sonló szándékok motiválnak (vagy ha eredetileg ilyen szándékok nem működtek benne, a támadás ellenreakciója óhatatlanul kivált benne ilyen szándékokat). A keletkező konfliktust a szerzés logikája határozza meg, amikor az egyik csoport haszna a másik feltétlen kárát okozza, s bosszúk, megtorlások, leszámolások végeláthatatlan, egymást erősítő iszonytató spirálja lesz a végkövetkezmény.

Az etnocentrikus jellegű antagonizmus lecsupaszított, képletszerű folyamatmodellje tehát a következő:

- ✓ a születés véletlenje által adott természetes önazonosság érzése;
- ✓ az önazonosság érzéséből fakadó összetartás és a saját csoport feltétlen elfogadása, pozitív értékelése;
- ✓ a „természetesség”, „magától értetődőség” alternatívátlan, a saját csoport értékeihez, normáihoz, szokásaihoz való mellérendelése;
- ✓ a saját csoportot és a másik csoportot totálisan megkülönböztető kategorizáció;
- ✓ az idegenek félreértése, szándékaik, szokásaik, viselkedésük félremagyarázása;
- ✓ az idegenekkel szemben tanúsított tartózkodás, gyanakvás, bizalmatlanság, irtózás;
- ✓ az idegen (más csoportok) értékeinek lebecsülése, negatív értékekkel történő felruházása;
- ✓ az eltérő érdekekből adódó szembenállás és harc;
- ✓ a kölcsönös, a szembenállás folytán beálló kommunikációhiány és az egymás irányában tanúsított erőszak spirálja;
- ✓ a másik csoport megsemmisítésének szándéka;
- ✓ győzelem vagy vereség (megsemmisülés).

Nem minden csoport járta végig ezt a sok-sok szenvedéssel és kárhozattal járó utat, de a lehetőség szintjén feltétlenül minden etnocentrikusan szerveződő csoportnak szembe kellett néznie a folyamatmodell vázolt kihívásaival.

Ami lélektani szempontból érdekes, hogy vajon milyen tényezők munkálhattak (s munkálnak) azokban az emberekben, akikre e végzetes forгатókönyv kivitelezése hárult. Sokféle lélektani magyarázat lehetséges e problémára. Az egyes magyarázatok súlya nyilvánvalóan eltérő, attól függően, hogy a társadalomszerveződés mely fokán következtek be a csoportkonfliktusok.

Az egyik magyarázat szerint az ember eredendően indulati, érzelmeiben zabolátlan lény, akinek társadalmi beilleszkedése során olyan feszültségek keletkezésével kell önmagán belül számolnia, s azokkal megküzdnie, hogy más módon, mint erőszak, harc, pusztítás révén a benne felhalmozódó gonoszt nem képes féken tartani. Mivel agressziója nem irányulhat saját fajtatársaira (azaz nem nyilvánulhat meg saját csoportján belül), a kínálkozó levezetés csatornája egyedül a csoportközi vilongások terepe lehet.

A másik magyarázat szerint a saját csoportjában felnövekvő s abban részt vevő személy szükségképpen azt tapasztalja, hogy életben maradása elsősorban azokon a feltételeken múlik, melyeket saját csoportja biztosít számára. Következésképpen eredendő szükséglete, hogy maximálja a saját csoportján belüli erőforrásokat, és minimalizálja mindazon tényezők hatalmát, melyek ezeknek a forrásoknak a szűkítését célozzák, s ha a helyzet úgy áll, hogy a szembenállás és a harc a saját csoporton belüli feltételek előnyösebb alakulásával kecsegtet,

mint a puszta munkálkodás, akkor béke helyett a harcot fogja választani.

A harmadik magyarázat szerint az egyén képtelen szembenézni azzal a borzongtató bizonytalanságtömeggel, melynek belátása elől képtelen lenne kitérni, ha elfogadná önnön létének véletlenszerűségét s egyáltalán az emberi állapot törekenységét, az embernek a világban elfoglalt státusát jellemző meghatározatlanságot. Következésképpen meghatározási szükséglet hajtja, melyet a legegyszerűbben és a leginkább hatékonyan akkor elégíthet ki, ha azonosul a születését követően készen talált, őt szocializáló meghatározási keretekkel. Ily módon önmagát egy nálánál hatalmasabb, az ő idejénél tartósabb (ha nem éppen örökléttel felruházott) alakzathoz rendelheti, s minden erővel azon lesz, hogy az azonosulásért cserébe kapott bizonyosságtudatot megszilárdítsa, folyamatosan működtesse, ha kell, az eltérő és kárhozatosnak tartott azonosulási lehetőségek elleni harcban aktív részt vállalva.

Nyilván mindegyik magyarázat tartalmazza az igazság elemeit, s föltehető, hogy az egyes konkrét csoportok iránti azonosulások eseteiben hol az egyik, hogy a másik magyarázat érvényének az esélye erősebb. A teljes igazságot e magyarázatok *csak együtt* képesek megközelíteni, de hangsúlyozni kívánjuk még egyszer, hogy modern társadalmi körülmények között a kínálkozó identitáskeretek sokasága folytán e magyarázatok lényegi finomításra, a szociológiai, közgazdasági, politikatudományi szempontokkal való kiegészítésre szorulnak. Az antiszemitizmus közelebbi vizsgálata során majd látni fogjuk, hogy e lélektani magyarázatok miként árnyalhatók, pontosíthatók és konkretizálhatók.

4. Emberek csoportjai közötti konfliktusok

Nehéz, de nem lehetetlen belegondolni az igazságba, miszerint az ember nem békéből és nem békére, hanem harcból és harcra született. Heidegger 1933 áprilisában, a Freiburgi Egyetemen elmondott baljóslatú rektori beszéde már elmondásakor is hatalmas, s azóta sem szűnő vihart kavart, amikor a filozófus mivoltát feledni nem képes rektor azt mondta, hogy „minden akarati és gondolati képességnek, a szív minden erejének és a test összes jártasságának a harc *által* kell kifejlődnie, a harcban kell fokozódnia, és harcként kell megőrződnie”. Heidegger a „harc” jelentéstartományának megvilágítására a *Kampf* főnevet használta, melyet 1933-ban nem lehetett nem Adolf Hitler *Mein Kampf* című bestsellerére való utalásként értelmezni (Heidegger 1992. 72).

Adolf Hitler bukását követően, 1945 után Heidegger visszatért a rektori beszédre, s a rá jellemző zsenialitással kibújt az 1933-as év vészterhes asszociációi által magára húzott kényszerzubzonyból. A visszatekintésben a „harcra” már nem a *Kampf*, hanem a *Streit* főnevet alkalmazta, ami lehetőséget adott számára, hogy az emberi lét kimeríthetetlen és végtelen távlatai felé nyisson, elszakítva a beszédet a kortól és helytől, amikor és ahol az elhangzott. Az 1945 utáni értelmezésben a „harc” már nem Adolf Hitler, hanem Hérakleitosz szava lett, aki gyakran idézett és már-már közhelyszerűvé koptatott 53. töredékében azt írja, hogy a „háború mindenek atyja,

mindenek királya. És egyeseket istenekké tett, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabadokká" (Görög gondolkodók 1. 1996. 35).

A Hérakleitosz által kifeszített szemantikai térbe helyezve a „harc” jelentése mélyrehatóan átalakult. Heidegger joggal mutat rá, hogy Hérakleitosz a πόλεμος szót használva korántsem a háborúra gondolt, nem volt célja a kollektív erőszak árán szerzett győzelem istenítése és a megvert ellenfél iránti szánalom kiiktatása. Hérakleitosz szava az ugyanolyan értelemben használt ἔρις szó megfelelője. Mindkét szó esetében nem a harc, nem a háború, nem a vér és a könny, hanem a Viszály áll a középpontban.

A viszály az önazonosság megteremtésének eszköze a másikkal való szembehelyezkedés révén, aki hasonlóképpen jut el önmagához. Mint Heidegger írja: a viszály „egymástól való szétválás, egymással-szembe-helyezkedés, akképpen, hogy benne azok lényege, akik egymástól különválnak, egymással szembehelyezkednek, kiteszi magát a másiknak, s ezáltal megmutatja magát és láthatóvá lesz, azaz görögül: az elrejtetlenbe és az igazba emelkedik” (Heidegger 1992. 84–85).

Amit Heidegger emelkedetten az „elrejtetlenbe és az igazba” emelkedésként nevez, az a mindennapi életben az azonosság és a különbözőség megteremtésének szociálpszichológiai technológiája, ami nélkül az emberek a Brown-mozgás mechanizmusának megfelelően véletlenszerűen ide-oda löködnének. Anaximandrosz már Hérakleitosz előtt az ἀπειρον szóval írta le a határtalan, végtelen, meghatározatlan közeget, melyben a lét ott-hont ad a káoszban vergődő, rendre, végességre, meghatározásra törő létezőknek (Kirk, Raven, Schofield 2002. 179–183).

Az embernek különösen aktív szerep jut a meghatározás folyamataiban, mert a természeti létezőkkel szemben létének igazi dimenzióiban nincsenek határai. Az ember nyilvánvalóan része a természetnek, teste, agya az evolúció következménye. A természeti lények evolúciója véget ért az ember megjelenésével, ami a társadalmi-kulturális fejlődésnek lett a kiindulópontja, ahol megmaradtak ugyan a lét természettől kapott alapjai, de a természet logikájától teljesen különböző folyamatok indultak működésbe. Nietzsche ennek alapján mondhatta, hogy az ember „meghatározatlan állat”. A külső világ meghatározatlanságának az ember a tükre, aki ha a maga erejével nem képes önmagát meghatározni, akkor elvesz a Semmiben.

Az önmeghatározás csakis kollektív mű lehet, melynek annyi változata van, ahány csoport szembesült a feladattal az ősidőkben. A kollektív önmeghatározás változatainak csak a funkciójuk azonos: lehetővé teszik a káoszban a rendet, elviselhetővé teszik a Semmivel való szembenézést, csökkentik a szorongást, értelmet és jelentést adnak a magában értelmetlen és jelentés nélküli világnak. A funkcionális egyenértékűség azonban számtalan, egymástól jelentősen különböző formákban ölt testet. A legjobb példát a nyelvek adják, melyek mindegyike alkalmas arra, hogy felépüljön általuk a „lét háza”, de ezt a házat mindegyik nyelv a maga módján építi, a lakókat beengedve és az idegeneket kizárva.

A kezdeti emberi csoportok mindegyike felépítette magának az „etnocentrikus valóságot”, melynek nyelvi alapja a név volt. A név szemantikai varázsában jött létre a csoportjelentés egyeteme, mely a név jelzői hatalmánál fogva ismerősre és ismeretlenre törte szét a világot. A *Teremtés könyve* isteni beavatkozás műveként

írja le az emberek egyetértésének és összefogásának meghiúsulását.

„Mind az egész földnek pedig egy nyelve és egyféle beszéde vala.

És lőn mikor kelet felől elindultak vala, Sineár földén egy síkságot találának és ott letelepedének.

És mondanak egymásnak: Jertek, vessünk téglát és égessük ki jól; és lőn nekik a téglakő gyanánt, a szurok pedig ragasztó gyanánt.

És mondanak: Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész földnek színén.

Az Úr pedig leszálla, hogy lássa a várost és a tornyot, melyet építetek vala az emberek fiai.

És monda az Úr: Ímé e nép egy, s az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez a kezdete; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, a mit elgondolnak magukban.

Nosza szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét.

És elszéleszté őket onnan az Úr az egész földnek színére; és megszűnének építeni a várost.

Ezért nevezék annak nevét Babelnek; mert ott zavará össze az Úr az egész föld nyelvét, és onnan széleszté el őket az Úr az egész földnek színére” (Ter 11,1–9).

Első olvasásra a szövegből az derül ki, hogy a Babel-projekt meghiúsulását végül is a nyelvi sokféleség eredményezte. Figyelmesebben olvasva azonban feltűnik, hogy az eget elérő torony felépítésére vállalkozó embereknek az volt a céljuk, hogy *nevet* szerezzenek, mely az egység igazi biztosítója lett volna. Isten az embereket abban akadályozta meg, hogy egyetlen nevet szerezze-

nek maguknak, mely lehetővé tette volna egységük elgondolását. Az emberek egyetértését nem csupán és nem kizárólag a nyelvek sokfélesége zavarta meg. Az emberek megzavarodásának döntő tényezője a nevek sokfélesége volt, ami minden csoport számára egy külön, csak saját magára érvényes valóságot eredményezett, lehetetlenné téve a csoportok egyetértését abban, hogy mi és miért van a valóságban, mi a fontos és mi az értékes.

A különbségek keletkezésében az az érdekes, hogy semmi nincs az ember természeti valójában, ami indokolná ezeknek a különbségeknek a létezését, de a pusztá hit, hogy ezek a különbségek léteznek, bőven elegendő arra, hogy az X, Y és Z nevek bűvöletében a csoportok idegenként tekintsenek egymásra, elkülönítve a „mi” személyes névmás által jelölt csoportot a többi csoporttól, melyek tagjaira az „ők” személyes névmással utalnak.

A csoportok közötti határok áteresztőképessége attól is függ, hogy milyen viszonyban vannak az egyes csoportok egymással. A szövetség puhítja, a szembenállás keményíti a határokat, melyek azonban nem tűnhetnek el, mert eltűnésük a csoport megsemmisülését jelentené. Hérakleitosz azért írhatta le, hogy a „háború mindennek atyja és királya”, mert arra gondolt, hogy az emberi létől elválaszthatatlan az önazonosság, az önmeghatározás eszközeként felfogott szembenállás és megkülönböztetés. Ez a harc már nem az evolúció öröksége, hanem az evolúció utáni helyzet műve, mely szakadatlan zajlik, még ha a nevek és a viszonyok változnak is.

A harc nemcsak szakadatlan, hanem elkerülhetetlen is. A tét a hatalom, mely azé, aki megszabja, hogy mi az érték, s mi a selejt. Az ember ontológiai státusának kü-

lönlegessége folytán a győztes sosem lehet nyugodt, hiszen csak a keletkezés és az elmúlás örök. A sok egymással mérkőző kollektív realitás egyike sem lehet bizonyos saját igazságában, mert nincsenek az igazságot egyetemesen osztó természettől való törvények, csak az erő és az akarat van, mely a sok egymás mellett létező realitás közül uralkodóvá tesz egyeseket, s kiszolgáltat másokat. Az idő azonban irgalmatlan, s minden győztest ugyanúgy bünteti, mint a veszteseket. Az új nem kegyelmez a réginek. A rend és a káosz birkózik egymással. E hibridalakzatot Jody Jensen találóan a „kaordikus” jelzővel illeti (Jensen 2014).

A kollektív kategóriák révén született szembenállásban a viszály és az együttműködés csírái egyaránt benne rejlenek. A viszály nyomán a másiktól ellenség, az együttműködés nyomán barát lesz.

A viszály vet, és az együttműködés arat. Nietzsche helyesen mutat rá, hogy a tehetségnek küzdve kell kibontakoznia, mert ha nincs versenytársa, akkor elkényelmesedik, elszürkül. Akár a politikát, a kultúrát vagy a gazdaságot nézzük, a féltékenység, az irigység, a becsvágy hajtóerőit látjuk, melyek nélkül nem jöhettek volna létre csúcsteljesítmények, mint amilyenekre példát mutat az ókori Athén, Róma, a középkori itáliai városok hálózata, a reneszánsz kori London, vagy a mai New York, Berlin.

Nehéz eldönteni, hogy a szembenállás vagy az együttműködés volt-e előbb, de az biztosan állítható, hogy a viszály a csoportközi élet éjszakája, amikor a gyűlölet szakadécai nyílnak meg. Mivel nincs természet szabta határ, a becsvágy, az identitás érvényesítése nem ismer féket, s ha nem ütközik ellenállásba, akkor korlátlanul halad és hódít, míg el nem jön a bukás pillanata.

Koronként megfordul a lét örök homokórája, s megváltozott kulisszák között, megváltozott szereplőkkel a konfliktus újra meg újra visszatér. Az a kérdés, hogy az örök béke bár vonzó, de eddig lehetetlennek tűnő alternatívája megvalósítható-e vagy nem?

Annak alapján, amit eddig írtunk, nehezen tagadható, hogy a béke méhében ott a háború. Nem tudjuk azonban, hogy e nagy színjáték szereplői, az emberek, képesek-e előre látni a harmónia megbomlását, képesek-e a szükségképpen megjelenő viszály hasznainak maximalizálására és a károk minimalizálására? A digitalizáció és az internet adta lehetőségek birtokában az emberek elvileg kiszabadulhatnak a pusztító konfliktusok fogságából, mivel azok éppen úgy előre jelezhetővé válnak, mint a pusztító természeti katasztrófák, az árvizek, a földrengések, a hurrikánok.

Az emberek között különböző típusú konfliktusok vannak, de a forgatókönyv minden esetben azonos. Ráadásul azt látjuk, hogy a konfliktusterületek egymásba fordulnak, egymást erősítik. A területért, anyagi erőforrásokért folytatott harc nem működne pszichológiai összetevők, félelem, gyűlölet, kollektív önszeretet nélkül, s az utóbbiak, mint identitásképző tényezők, visszahatnak a cselekvésekre. A konfliktus valóságában egyszerre van ott a metafizikai és a fizikai világ. S mikor e két világ egymásba fordul, a konfliktus rendszerint visszafordíthatatlan, mivel aki veszít, az arcát veszíti el, ami nélkül nem tud élni.

A konfliktusok kirobbanását hosszú, lappangó időszak előzi meg, mely ugyan ad magáról jeleket, de azok mellett az emberek akarva vagy akaratlan észrevétlen elmennek. A Bibliából ismert Belsazar király a legjobb példa, aki látta, de nem értette a szeme előtt megjelent

írást, melyet ha meg tudott volna fejteni, akkor nem halt volna meg idejekorán. Egy-egy polgárháború, népiirtás, háború, gazdasági válság után a történészek utólag ki tudják mutatni, hogy mi minden jelezte előre a korban élők számára váratlanul kitört konfliktust. Az előjelek paradoxona, hogy értelmük csak utólag válik világossá.

A konfliktusok kronológiájából ismert a nulla pont, melytől számítjuk a konfliktus történetét. Minden konfliktus esetében kell egy „trigger”, mely ha bekövetkezett, utána kirobban a konfliktus. A szoros időrend azt sejteti, hogy a trigger és a konfliktus között oksági kapcsolat van. Így gondolhatnánk, hogy Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös meggyilkolása volt az első világháború kitörésének oka száz évvel ezelőtt. Nehéz persze bebizonyítani, de nagyon is kézenfekvő a feltevés, hogy ha a Gavrilo Princip nem gyilkolja meg 1914. augusztus 28-án a trónörökösöt, az első világháború akkor is kitört volna, legfeljebb más lett volna a kiváltó trigger esemény. A trigger olyan, mint a szikra, mely csak akkor okoz tüzet, ha van minek lángra gyúlnia.

A kirobbant konfliktusban megnyílik a lét szakadéka, melybe tekintve letagadhatatlanná válik az ember elválaszthatatlansága a káosztól, mely elveszi az élettől a formáit, s előrehozza az idő múlásával egyébként törvényszerűen együtt járó pusztulást.

A konfliktusok azonban véget érnek. Meghalnak, akik a konfliktus kezdetekor az ideológusok, a tervezők, a végrehajtók voltak, s meghalnak az áldozatok és a tanúk is. Az életbe lépő új nemzedékek választhatnak: folytatják vagy abbahagyják a harcot. Ha a nem folytatás mellett vannak, a konfliktusnak vége szakad, bár sosem tudható, hogy a jövőben mikor, melyik nemze-

dék fedezi majd fel magának újra a múltat, hogy azt beemelje megint a jelenbe.

Schivelbusch (2001) három esettanulmányt alapul véve remek könyvet írt a lehetséges konfliktusvégi forgatókönyvekről. Az amerikai polgárháború, a franciánémet háború és Németország első világháborús veresége három, egymástól jellegzetesen különböző konfliktusvéget jelenít meg. Az első esetben a megbékélés, a második esetben a vereségbe való bele nem nyugvás és a bosszú, a harmadik esetben a vereséget szenvedett fél esztelen ellentámadása volt a forgatókönyv alapja. Ha a konfliktus vége a „győztes” és a „vesztes” szerepeit osztja ki a felek között, akkor a konfliktus újbóli kitörésének valószínűsége nagyobb, mint akkor, ha a konfliktust azonnali kompromisszum vagy későbbi megbékélés zárja.

Az új információs technológiák megjelenése megalapozottá teszi a reményt, hogy a konfliktusok már a lapangó szakaszban előre jelezhetővé válnak. A konfliktusok előre jelzésének gondolata nem ismeretlen. A görög mítoszokból ismeretes a szépséges Kasszandra hercegnő története, aki visszautasította Apollón isten szerelmét, ami miatt a bosszús isten azzal sújtotta Kasszandrát, hogy lássa előre a bajokat, de soha, senki ne higgyen neki. A huszadik század második felében számos társadalmi konfliktus-előrejelző rendszer jött létre, ám eredményességük alapján ítélve egyik sem kerülhette el Kasszandra sorsát (Davies, Gurr 1998). A század végén Bordás Sándor és Huncsik Péter hozott létre egy pszichológiai alapokra fektetett korai konfliktus-előrejelző rendszert, melynek révén Dél-Szlovákiában a magyarok és a szlovákok közötti konfliktusok korai előrejelzésének problémáját kívánták megoldani.

Az embereket megkülönböztető kollektív kategóriák mentén lehetséges a konfliktusok korai előrejelzése a Big Data módszerrel, ez a huszonegyedik században már nem utópia. Vannak hatalmas adatbázisok, amelyek történelmi, kulturális, demográfiai, gazdasági és közegészségi adatokat tartalmaznak. Az emberek mindennapi kommunikációi és ténykedései során keletkeztetett valós idejű, valós adatok ma már nem vesznek el, hanem adattárházakban megmaradnak. Folyamatos monitoringot feltételezve, a Big Data módszerei révén ezek az adatok lehetőséget adnak arra, hogy egy-egy térségben a rendellenességek, a szokásszerűen elvárhatóhoz képest szokatlan történések alapján a döntéshozók és a közvélemény jelzéseket kaphasson egy-egy várható konfliktusról. Az előrejelzés nyilván nem lehet olyan pontos, mint az időjárás-előrejelzés. Ráadásul, az időjárás esetében az előrejelzés nem befolyásolja az előre jelzett állapot (vihar, jó idő) bekövetkezését. A társadalmi konfliktusok előre jelzése esetén viszont számot kell vetni mind a Kasszandra-hatással, mind a Festinger által leírt „önmagát beteljesítő jóslat” hatásaival.

A kockázatokat azonban érdemes vállalni. A jövőbeli konfliktusok tétjei túlságosan nagyok ahhoz, hogy ne akarjuk a kesztyűt felvenni, s szembenézni a konfliktusokkal, melyeket, ha nem ismerünk fel, hatalmas árat kell fizetnünk értük. Az emberiség története ma nyugtalanítóbb periódusban van, mint valaha volt, s ezen belül a Big Data nélkül is nagy biztonsággal állítható, hogy ma a nyugati civilizáció léte vagy nem-léte forog kockán.

5. Az idegen bennünk van

Az idegenség előbb van, mint az ismerősség. Amikor egy írástudó odament Jézushoz, s megígérte, hogy követni fogja, bárhova is megy, akkor Jézus így válaszolt: „A rókáknak van barlangjuk és az égi madaraknak van fészük, de az Emberfiának nincs hova fejét lehajtania” (Mt 8,19–20). Jézus ezzel arra utalt, hogy az emberi nemnek nincs fix helye a világban, szemben az állatokkal, melyeknek minden faja genetikailag meghatározott környezetben él, melyet nem változtathat. A vakond helye a föld alatt, a sas helye az égen, a ponty helye a vízben van. Az embernek nincs nemének megfelelően programozott környezete. Az embernek világa van, melyet maga rendez be, teremti meg magának a helyet, melyet ismer, amivel szemben ott tátong az ismeretlenség. Heidegger helyesen állapítja meg, hogy az emberi lét háza a nyelv, melynek szavai, mondatai jelölik ki a térben és az időben az „itt” és a „most” ismerős pontjait, szemben a „nem itt” és „nem most” végtelenbe vesző, ismeretlen pontjaival.

A Semmivel szembenézve az embernek nincs más választása, mint az önmeghatározás, mely mások nélkül lehetetlen lenne. Az ismerősség az eredendő idegenség leküzdése, mely csak időlegesen lehet, hiszen az ember útja ugyanott végződik, ahol kezdődött. Nincs társunk a születéskor, miként nincs társunk a halálban sem. Az ismerősség megteremtése a kommunikáció és a cselekvés

révén történik. Ami egyszer ezeknek az eszközöknek az alkalmazása révén létrejött, az nemzedékről nemzedékre tovább örökítődik, megteremtve az ismerőség köreit, melyeken túl az idegenség űrje tátong.

Az ismerőség elsődleges körének központja az „én”, aki csak a másik tükrében válhat azzá, aki lesz, cserébe adva a másinak a maga énje megtapasztalásának lehetőségét. Idegenek találkoznak, s ismerőssé válnak egymás szemében, miközben frusztrálja őket Apollón felhívása: „Ismerd meg önmagad!”, aminek nem tudnak eleget tenni.

Az önmagának idegen, de a másinak ismerős én – az *αυτο* és a *ετερο* – szorongások és remények, traumák és boldog várakozások drámai terében nő föl, melyre még vissza sem tud emlékezni, hiszen a lényegi, a meghatározó történések a beszéd előtti fejlődési szakaszban mentek végbe. A drámai térben a másik segít vagy árt, de az idegenségből és a személytelenből csak akkor lesz ismerős és személyes, ha tulajdonságai egyénítik. Ez akkor következik be, ha a másik személy változó helyzetekben is mindig ugyanúgy viselkedik, nem azt teszi, amit hasonló helyzetben a többiek tesznek, s amit tesz, azt láthatóan szabadon választja, nem pedig kényszernek engedelmeskedik. Az ily módon megkonstruált személy ismerős és személyes lesz, akiben éppen úgy szándék, akarat munkál, mint abban, aki látja.

Persze nincs semmi garancia arra, hogy a konstrukció hiteles és valóságos lesz. Az „én”, lévén maga is aktív, nem szívesen ismeri el hibáit, felnagyítja erőit, a valóságot vágyai tükrében látja. Következésképpen a másik, bármennyire is ismerős és személyes, hol ördögnek, hol angyalnak tűnik, mikor hogyan hozza a szükség.

Egyszerűbb, s egyben nehezebb a helyzet, amikor a másik teste egy csoport jele, melyhez az én nem tartozik. Ebben az esetben az idegenség sűrű, áthatolhatatlan ködbe burkolja a másikat, aki elsősorban arra szolgál, hogy megerősítse az odatartozást a „mi” csoporthoz. Az „ők” elképzelésébe valós és valótlan elemek egyaránt vegyülnek, de ami valós, annak alapja sem több, mint a személyes tapasztalat, mely jellegénél fogva csonkítja, szegényíti az „ők”-ről alkotott képet. A kép valótlan tartalmi szabadon, korlátlanul bontakoznak ki a képzeletben (Kearney 2002). A kollektív idegenség úgy jelenik meg, mint a boszorkány Macbeth előtt, akivel a félelem utóbb azt mondatja, hogy „előtte semmi sincs, csak ami nincs” (*Macbeth*, I. felv. 3. szín).

A kollektív idegenség egyként válthat ki csodálatot és rettenetet, bár még a tündérekben is van valami irritáló. A szörnyetegek ijesztő mélységeket nyitnak meg a szemlélőben, aki nem tudja, hol is van ő. Az ókori görög mítoszok telis-tele vannak szörnyetegekkel, akik szerepe a tanulságtétel és a figyelmeztetés. A hős, aki legyőzi a szörnyeteget, sosem lehet biztos abban, hogy kit győzött le: önmagát vagy a másikat?

A „mi” és az „ők” funkcionális idegensége, kölcsönösen megkonstruált negatív elképzelése a csoporton belül kohéziót és ismerőséget hoz létre. Mint arra korábban utaltunk, Heidegger helyesen mutat rá, hogy Hérakleitosz nevezetes 53. töredéke nem a háborút dicsőíti, mint azt a „síró filozófus” felületes értelmezői gondolják, hanem a szembenállás identitásképző, identitás erősítő szerepét hangsúlyozza. „A szembehelyezkedés ugyan mindennek az elvetett magja, ám úgyszintén (és mindekelőtt) mindennek a legmagasabbja – őrzője – és pedig azért, mert egyeseket istennekként mutat, másokat meg

emberekként, egyeseket szolgaként hagy a nyitottba előjönni, másokat meg szabadokként" (Heidegger 1992).

Az igazi probléma a határ megvonása, melyen innen az ismerős, s melyen túl az ismeretlen húzódik. Pascal egy párbeszédben két embert idéz meg, akik közül az egyik meg akarja ölni a másikat. A leendő áldozat kérdésére: „Miért ölsz meg engem?”, a leendő gyilkos a következőt válaszolja: „Hát nem a folyó másik oldalán laksz? Barátom, ha ezen az oldalon lagnál, gyilkos lennék, és igazságtalanságot követnék el, ha most így megölnélek, de *mivel a másik parton laksz*, vitéz katona vagyok, és ez így helyes" (Pascal 1983. 293). A határ dönti el, hogy a másikat megölni bűn vagy erény.

A határ egyik oldalán az erények, a pozitívumok, a másik oldalán a bűnök, a negatívumok vannak, melyeket az auto- és heterosztereotípiák tesznek fel- és megismerhetővé a saját csoport és a másik csoport tagjai számára. A határok többnyire merevek, át nem eresztőek, esszenciális különbségeket sugallnak azért, hogy senkiben se ébredjen csábítás a kitérésre, a határ átlépésére.

A belsőből külsővé tett idegen elrettentő elképzelése azt célozza, hogy a másik ne emberként, hanem szörnyetegként jelenjen meg, aki inkább állat, mint ember, természete vad, külseje szőrös, teste bűzt áraszt, hangja messze hangzó és érthetetlen. Keresztény nyelven szólva az idegen az ördög, aki a zsidó, a nő, a cigány képében jelenik meg. Ezzel szemben az ismerős szelíd, illatos, teste szőrtelen és tiszta, beszéde csendes, érthető.

A másik riasztó képe az ellenségképzésnek csak szükséges, de nem elégséges feltétele. A szembenállásban edzett identitás a valóság saját csoport által konstruált változatát alternatívátlannak, magától értetődőnek, természetesnek tartja, melynek tisztaságát az exteriorításban

eleve benne rejlő alternativitás fenyegeti. A másik más-képpen viselkedik, mást és máskor tesz, s közben ugyan-úgy meg van győződve igazáról, mint az, aki a csoportközi határ innenső oldalán van. A magától értetődőségek ütközése félreértést szül, melyből hamis oktulajdonítás, ártó szándék feltételezése származik, éppen úgy, ahogyan azt a róka és a gólya meséjében látjuk. A róka lapos tányérban szervírozza a vendégként meghívott gólya vacsoráját, aki a nála rendezett vacsorán viszonzásul karcsú nyakú üvegben tálalja az étket. A mese ráadásul nem használja ki a lehetőséget, amit a gólya számára kedves, de a róka számára undorító békacsemege, illetve a róka számára természetes, de a gólya számára természetellenes varjúpecsenye közötti különbség tartogat.

A kölcsönös félreértésből származó hamis oktulajdonítás az ártás szándékának benyomását mélyíti el a felekben, akik ezt frusztrációként élik meg, amit törvényszerűen agresszió követ. Az agresszióra válasz nem lehet más, csak agresszió, s ezáltal elszabadul a korábban leírt rosszindulatú társadalmi folyamatok bűvös köre, melynek mémjei nemzedékről nemzedékre öröklődik tovább az áthatolhatatlan idegenségérzetet és a vele járó ellenségeskedést (Deutsch 1973). Az eredmény a „destruktív jogosultság”, melynek érzete felhatalmazza az utódokat, hogy megbosszulják az elődeik ellen a másik által ténylegesen vagy képzelten elkövetett szörnyű tetteket, gyilkosságokat, nők megerőszakolását, gyermekek elrablását. A forгатókönyv újra meg újra megismétlődik (Böszörményi-Nagy 1993).

Mire jó az ellenség? Mire kell a xenofóbia? Egyértelműnek tűnik, hogy az ellenségnek fontos szerepe van az önazonosság fenntartásában. A határ másik oldalára került idegenbe minden bevetíthető, ami a határon

innen undorító, tisztátalan, szégyentelen. Az idegen a külsővé tett belső bűnök láthatóvá tett, megvetett hordozója. A bűnbakszerepre különösen alkalmasak a kisebbségek. Látványos példa a központi hatalmak első világháborús vereségében a zsidóknak tulajdonított szerep, melyet magyarázatként a szélsőjobb politika Közép- és Kelet-Európa országaiban szélteben-hosszában felhasznált 1920 után. A kudarc hamis oktatása egyben önfelmentés, a szembenézés, az önbírálat okozta disszonancia elhárítása is, ami mentesít a kollektív lelkiismeret-furdalás terheitől.

A xenofóbia antropológiai állandó, mely nem iktatható ki az emberi létből. A saját és az idegen közötti határok megvonása, a saját lét feszültségeinek másikba vetítése, az előítéletek, a sztereotípiák a szembehelyezkedés tudáskészletének nélkülözhetetlen elemei. Ezek az elemek mozgósulnak és állandósulnak a harcban, melynek forгатókönyvével a politikusok sokszor visszaélnék.

Ebben az esetben a harc program, mely a harcban állók figyelmét eltereli belső problémáikról. Aki harcban áll, az felmentést kap az emberi életet értelmessé és nemessé tevő értékeket mellőző tettekért. A harc elodázza mindazt, amiért élni érdemes. Nem számít az egyéni boldogság, az emberi méltóság, a szabadság és a biztonság. Mindent fel kell áldozni a harcban álló közösségért. Önvédő háborúban mindez igaz is lehet. Rosszul teszi azonban a hatalom, mely békében hirdet harcot és saját népében keresi az ellenséget. Az öncélú harc szerfelett megnehezíti az állampolgárok összessége számára, hogy tökéletesebbé tegyék a nemzet politikai közösségét, melyben élnek, megvalósítsák az igazságosságot, biztosítsák a belső nyugalmat és a külső védelmet, biztosítsák a szabadság áldásait maguk és utódaik számára.

6. Előítéletek

Az etnocentrikus kiindulású konfliktus folyamatmodelljének szerves része az egymásról alkotott képek megmerevülése, valamint egy olyan igazoló érvrendszert kiépülése, melynek birtokában bármely csoport tagja különösebb töprengés nélkül, mintha csak a számítógép „emlékezését” szolgáló mágneslemez lépne benne működésbe, föl tudja sorolni azokat az indokokat, amelyek folytán a „mi csoport” tagjaihoz pozitívan, az „ők csoport” tagjaihoz pedig negatívan kell viszonyulni.

Könnyen úgy tűnhet tehát, hogy az a készen vett tudás, melyet az egyes csoportok tagjai saját csoportjukról, illetve a velük ellenlábás, netán barátságos csoportok tagjairól gondolkozva s róluk beszélve alkalmaznak, voltaképpen a csoportok közötti békés vagy háborús viszony műve. Az is igaz azonban, s ez a körülmény indokolja az efféle tudás külön fejezetben történő tárgyalását, hogy ha egyszer egy meghatározott csoportközi viszony függvényében létrejött a másik csoportra vonatkozó tudás, akkor mintegy önállósulva, nemcsak „kiszolgálja” a viszonyt, hanem szüntelenül szállítva a meg nem gondolt gondolatokat, nyers érzéseket, egyidejűleg és folyamatosan újra meg újra teremti a szóban forgó csoportközi viszonyt. A csoporttagok ilyenkor foglyává válnak saját tudásuknak, a másik csoportot előzetes és készen vett tudásuk prizmáján keresztül

nézik, miáltal olyan értelmezési keret keletkezik, amely másra, mint eleve feltételezett, elvárt viselkedés észlelésére nem nyújt lehetőséget.

A csoportokra vonatkozó, önálló életre kelt, az észlelés tárgyát legalább annyira teremtő, mint leképező tudás legfeltűnőbb sajátossága az előfeltevés, mely bizonyos lehetőséget foglal magában, azonban a tudás alkalmazója ennek a lehetőségnek túlzott valószínűséget tulajdonít, *hisz* abban, hogy tudása bizonyosság. Így válik a tudás előítélete ssé, s innen származik annak magyarázata is, hogy ez a tudás oly mélyen gyökerezik a személyben. Ha ugyanis rádöbbenne arra, hogy amit X vagy Y csoport tagjairól föltesz, az nem igazság, legfeljebb annak halvány árnya, egészen ritka, semmiképpen sem jellemző tünet, akkor önmagát kellene megkérdőjeleznie, önmaga bizonyosságában kellene megrendülnie, melyet senki sem vállal szívesen. Ezért van az, hogy az emberek nincsenek tudatában annak, hogy akár legképtelenebb előítéleteik is csupán minimális valószínűséggel (vagy éppen nulla valószínűséggel) bekövetkező eshetőségek, de semmi esetre sem bizonyosságok előrejelzésére szolgáló biztos megismerési iránytűk. Előítéleteiket többnyire nagyon is ésszerű és megalapozott ítéleteknek tartják.

Allport klasszikus művében ennek alapján joggal jellemzi az előítéleteknek ezt az összetevőjét „hibás és rugalmatlan általánosításnak”, mely persze az előítéletes személy szemszögéből „pontos és igaz ismeretként” jelenik meg, melynek revíziójára ennél fogva nincs szükség. Az általánosítás először is abban a kiinduló feltételezésben ragadható meg, miszerint a szóban forgó csoport tagjai „lényegében mind egyformák”. Gondolkodás-módszertanilag a „lényegiség”

kulcsszerepet játszik ebben a konstrukcióban, mert ezáltal válik lehetővé a *kivételekkel* való bánás. Ismerjük azt a közmondást, hogy „kivétel erősíti a szabályt”, mely az előítéletes megismerés esetében azt jelenti, hogy mindaz, ami nem illik az előzetes sémába (bármilyen gyakran tapasztaljuk is az eltérést), esetlegesnek, véletlenszerűnek, a „lényegi hasonlóságot” illetően elhanyagolható jelentőségű kivételnek minősül, s ilyképpen az eredeti séma igazába vetett hit nem sérül, sőt ütközzön bármennyi eltérésbe, még erősödik is. (Ezért jóformán semmi esélye sincs az előítéletek elleni harcban az igazi és pontos ismeretekre épülő stratégiának. Következésképpen az előítéletes tudásnak igen nagy az ellenállása az ellentmondó tényekkel szemben, s ha egyszer kialakult, akkor nemcsak a változtató szándék pereg le róla, hanem egyúttal tökéletesen érzéketlen marad a társadalmi életre általában jellemző változásokból adódó tényekkel szemben is (Allport 1977).

A „hibás és rugalmatlan általánosításnak” minden esetre *hihetőnek* kell lennie, aminek biztosítéka az általánosítás tartalmának gondolati *egyszerűsége*. Nem mintha a hit nem irányulhatna gondolatilag bonyolult és rafinált tartalmakra általában véve, de az előítéleteket megalapozó hit azért igényli az egyszerű tartalmat, mivel egyszerre sokan kell hogy elfogadják. Ez szüntelen, a mindennapi élet szabványos helyzeteiben elfogadott módon történő kommunikációt igényel, s ez már aligha lenne lehetséges bonyolult gondolati konstrukciókkal, melyek megjegyzése, reprodukálása meghaladja a hétköznapi tudásra jellemző szükséges információfeldolgozási kapacitást. Sőt azt figyelhetjük meg, hogy az előítéletek a mindennapi kommunikációban még tovább

„kopnak”, egyszerűsödnek, válnak egyre bárgyúbb és együgyűbb kijelentésekké.

A „lényegi hasonlóság” előfeltevéséhez a változatlan-
ság előfeltevése is társul, s így az előítéletes tudás által
megjelenített csoport mint időtlen, egynemű egység je-
lenik meg, kiiktatva az emberi állapotra kiváltképpen
jellemző időbeli változékonyság, szüntelen alakulás, bi-
zonytalanság és szabadság elemeit. Ebben az értele-
ben az előítéletes tudás előfeltevései dehumanizálják
(embertelenítik) a megítélt csoportot, a tárgyi világ ré-
szévé fokozzák le, mellyel kapcsolatosan az eszközhasz-
nálat, a cselekvő kénye-kedve szerint alakítható mani-
puláció szabályai lesznek érvényesek.

Mindez azonban csak a szemléleti síkhoz tartozó sajá-
tosság, ami akkor jut a szó szoros értelmében vett életve-
szélyes szerephez, amikor viselkedésformáló erő szol-
gálatába áll. Márpedig ez elkerülhetetlen, hiszen a hit
forrása végső soron nem a csoport tagjaira vonatkozó
különféle képtelen vagy kevésbé képtelen általánosí-
tás előfordulásának szubjektíve elvárt valószínűsége,
hanem az önazonosság szüksége, a saját én létezése
okán nélkülözhetetlen ontológiai bizonyosságérzet szét-
foslása miatt érzett szorongás és aggodalom. A másik
csoport ugyanis *nem lehet olyan*, mint a saját csoport,
máskülönben az egész konstrukció elveszti önazonossá-
gát tápláló funkcióját. A tagadásban való önmeghatáro-
zás módját szolgáltatja az előítéletes csoportészlelés, ez
a magyarázata az elzárkózásnak, a kizárásnak, a türel-
metlen elutasításnak.

A tagadó összehasonlításban születő önazonosság
pozitivitása következőképpen a tagadott negativitás
feltételéhez kötött: a személy csak akkor és addig lehet
bizonyos önmaga és a csoportja felsőbbrendűségében,

amíg hivatkozni tud a másik csoport alsóbbrendűségé-
re, lenézett és becsmért létére. Az előítéletekkel átszőtt
csoportközi viszonyulás nagy paradoxona, hogy miköz-
ben a személy megveti, becsméri, iszonyodva emlegeti
a másik csoportot, közben égető szüksége is egyben,
hogy ez a csoport a maga fantomlétben rendelkezésére
álljon. Máskülönben az önmeghatározás pozitív útjait
kellene keresnie, amelyek jóval nehezebben, terem-
tő, al-
kotó sorozatként lennének csak előállíthatók.

Az előítéletes tagadás segítségével megtalált pozitív
azonosulás sérülékeny, szüntelen támogatásra szorul,
s az igazi, teljes és terem-
tő jellegű, fáradságos pozitív
azonosulás elől történő menekülésként áll elő. Terem-
tő pozitív
azonosuláskor működésképtelenné válik az egy-
szerű „fekete-fehér” dogmatikus gondolkodásmód, le-
hetetlenné az „igaz-hazug” csoportközi szereposztása.
Önismeret, tárgyi mérlegelés, árnyalt és pontos önisme-
retszerezés, az igazsággal való szembenézés, magába
szállás lenne az alternatíva, mely pszichológiailag jóval
költségesebben valósítható meg, mint a merev elkülö-
nülés és szembenállás által adódó, spontán és azonnali
azonosságtudat.

Allport a „hibás és rugalmatlan általánosítást” akkor
tekinti az előítélet részének, ha az a másik csoporttal
szemben megnyilvánuló *ellenszenvvel* együtt jelenik
meg. Ismeretes persze a saját csoport javára szóló elfo-
gultság, rokonszenv, amelyre éppúgy előítélet épülhet,
mint az előző esetben, és az imént elmondottakból kö-
vetkezik, hogy a kétfajta elfogultság etnocentrikus cso-
portközi helyzetben törvényszerűen együtt lép föl.
A kettő azonban mégsem egynemű, hiszen a másik cso-
port ellen irányuló ellenszenv részint teremti, részint

újra meg újra szüli a saját csoport feltétlen és elfogult szeretetét.

Az előítéletesség „megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben is” – írja tovább Allport. Széles skáláról van szó, melynek egyik végpontját a viselkedés *magatartásként* jellemezhető megnyilvánulása, másik végpontját a megsemmisítő célzattal eltervezett és kivitelezett *cselekvés* képezi. E skála mentén ötfajta viselkedést különböztet meg az előítéletességgel foglalkozó szociálpszichológiai kutatás.

1. *Szóbeli előítéletesség* Szavaink, mint a bevezetőből kiderült, távolról sem csupán a világ tényeinek közlésére szolgálnak. A szavak hatalmas társas helyzetekben bontakozik ki, amikor egy-egy szó, egy-egy mondat kimondása cselekvésértékű. Ha csak a kijelentések szemantikáját nézzük, nem találunk semmi kivétlivalót, de ha a helyzet egészét s a benne érvényes rejtett interakciós szabályokat is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy bizonyos társas helyzetekben bizonyos szavak kimondása sértésszámba megy. Kézenfekvő példa erre a vicceselés. Látszólag a humoros hatáskeltés szándékáról van szó, ám mihelyst a vicc hatásának az a titka, hogy a vicc élvezőjében valamilyen csoportra vonatkozó előfeltevés, előítélet mozgósul, nyomban megvalósul a szóban megnyilvánuló előítéletesség esete, mely mélyen sértheti azt, aki történetesen a szóban forgó csoporthoz tartozónak vallja magát. Nem minden zsidóvicc antiszemita célzatú, de igen soknak éltető eleme az antiszemita nézetrendszer spontán és automatikus mozgósulása a vicc hallatán. Ugyanez érvényes az írekről, cigányokról, *horribile dictu*, a magyarokról szóló számtalan vicc kapcsán.

Máskor egy-egy ártatlan kijelentés is elegendő ahhoz, hogy előítéletességről árulkodjon. Ha azt mondjuk például egy emberről, hogy „zsidó, de tisztességes”, látszólag a felvilágosultság, sőt filozemitizmus pózában tetszelgünk, jóllehet azt a rejtett előítéletes szerkezetet mozgósítjuk a kommunikációban, miszerint „ha vannak is kivételek, de lényegében minden zsidó tisztességtelen”.

Még a szóban kifejezésre jutó előítéletesség terrénján járunk, de már súlyos formát kell látnunk abban, amikor valaki nyíltan és gátlástalanul idegenkedést és ellenérzést kifejező kijelentéseket fogalmaz meg, nem is beszélve a szitkozódás, rágalmozás, vádaskodás beszédaktusairól, amelyek az előítéletes magatartás társas cselekvésbe hajló változatai. Ez esetben, aki a hallgatást választja, óhatatlanul is némaságával cinkosságot vállal.

2. *Elkerülés* Az előítélet motiválta félrehúzódság, elzárkózás, kikerülés igen gyakorta megfigyelhető magatartás. Kárt nem feltétlenül okoz, voltaképpen az előítéletes én védelmeként minősíthető ez a stratégia, miáltal mellőzhetők az előítéletes megismerési sémát veszélyeztető elleninformációk, sőt a hamisan értelmezett türelem önáltató motívumai is feltűnedezhetnek. Gyávaság, konformizmus, struccmagatartás jellemzi ezt a fokozatot, amely semmiféle biztosítékot nem nyújt arra, hogy alkalmadtán ne alakuljon át türelmetlenséggé, nyíltan megnyilvánuló heves ellenérzéssé az előítélettel sújtott csoporttal szemben.

3. *Hátrányos megkülönböztetés* Ebben a fokozatban az előítéletesség a negatív viszonyulás céltáblájául szolgáló csoport tagjait tudatosan károsítja, szisztematikusan az

élet számtalan területén hátrányos megkülönböztetésben részesíti. Az iskolázás, a politikai és gazdasági részvétel, a gyógykezelés, a szabadidős létesítmények igénybevétele, a lakáshoz jutás, bevásárlás stb. területein mindenütt megnyilvánulhat hátrányos megkülönböztetés, amely tartós konfliktus forrását képezi az alkalmazók és az érintettek között. A hátrányos megkülönböztetés különösen szomorú esete, ha azt jogszabály, törvények teszik kötelezővé, így az előítéletes elkülönítés intézményesül, s a társadalmi élet meghatározó tényévé válva a modern, demokratikus, produktív társadalomfejlődés akadályává lesz.

4. *Testi erőszak* A konfliktus ebben az esetben különösen durva, sokszor véres és tartós következményekkel járó igazságtalanságok szülője. A hajszák, garázda kilengések, tömegeket sújtó üldözések (pogromok), az előítélettel sújtott csoportok szent helyeinek feldúlása, elpusztítása, lincselések, véres megtorlásokra ürügyet szolgáltató provokációk mind megannyi alkalom azok számára, akiket a másik csoport tagjaival szembeni gyűlölet anynyira elvakít, hogy erőszakos cselekvésre szánják el magukat ártatlanokkal szemben, kiknek csupán annyi a vétkük, hogy „X” helyett „Y”-nak vagy „Z”-nek minősülnek.

5. *Kiirtás* A csoportközi viselkedés erőszak alkalmazását előíró forogatókönyvei igen könnyen fajulnak gyilkos akciókká, melyek kivitelezését megkönnyíti az előítéletes megismerésre eredendően jellemző *dehumanizációs* összetevő. Amennyiben az előítélettel sújtott csoportok tagjai a felsőbbrendűnek tartott saját csoport optikájából nézve alsóbbrendűnek minősülnek, és eredendő érté-

kekben fogyatékosoknak, sőt a saját csoport pozitív értékeire nézve fenyegető és veszélyes tényezőknek tűnnek, akkor a megsemmisítésre irányuló akciók is tárgyias köntösben jelenhetnek meg. A „végső megoldás”, a „tisztogatás”, a „megelőző intézkedés”, a „zsidótlanítás”, „cigánymentesítés” szavak szemantikailag is érzékletesen mutatják, hogy az efféle kifejezések kiagyaloí s a szavak nyomán kivitelezett cselekvések végrehajtói áldozataiktól megtagadják az emberi státust, embertelelntve és tárgyiasítva őket, eleve fölmentik magukat a lelkiismeret, a büntudat, az emberi élet alapvető értékeinek tisztelete alól. A következmény a megsemmisítő táborok megvalósult negatív utópiája ahol, mint Primo Levi írja, a *kein warum* (nincsenek miérték) sátáni diktatúrája uralkodik. A szavak ereje itt végképp megfogyatkozik. Adorno joggal mondta, hogy Auschwitz után barbárság verset írni. A költészet esztétikai élvezetet csikárna ki a puskatussal agyonvert áldozatok csupas testi kínjának ábrázolásával. Az esztétikai elveken vagy a stilizációkon átszűrve úgy tűnhetne, az elképzelhetetlen szenvedéseknek volt valami felsőbbrendű céljuk. A szenvedés így átalakul, lefoszlik róla az iszonyat, és ez már igazságtalanság az áldozatokkal szemben.

7. Sztereotípiák

Az előítéletesen motivált magatartás és cselekvés sem kivétel ama lélektani törvény alól, hogy az emberek általában törekszenek arra, „hogy igazolják saját cselekvéseiket, vélekedéseiket, érzéseiket. Amikor valaki valamit tesz, lehetőleg megpróbálja önmagát (és másokat) meggyőzni arról, hogy amit tett, logikus és ésszerű” (Aronson 1987. 136). Csoportközi keretekben előforduló viselkedésünk legkézenfekvőbb magyarázatait azok a képek, leírások, elképzelések és oksági sémák képezik, amelyek segítségével az egyes csoportok tagjait mintegy megjelenítjük magunknak, már jóval azelőtt, hogy egyáltalán találkoztunk volna velük.

Az előítéletek eleve kijelölik az egyes csoportok tagjaival kapcsolatosan táplált érzések irányát, de ha meg is akarjuk magunknak vagy másoknak fogalmazni, hogy *miért* kerüljük X vagy Y csoportot, óhatatlanul sztereotípiákhoz kell folyamodnunk. A sztereotípiákat Walter Lippmann még az 1920-as években „fejünkben lévő” képekként határozta meg, melyek néhány jellegzetesnek tartott tulajdonság tekintetében egy-egy csoportot egységes, hasonló alakzatnak tüntetnek föl. E tulajdonságok nyelvi megformálása is árulkodó: ugyanis a leírás burkában többnyire erős elfogultságról tanúskodó értékelések húzódnak meg. Lényegében ugyanarról van szó a „takarékos” és a „zsugori” tulajdonság esetében, ám az már nem véletlen, hogy saját csoportunk pénzhez

való viszonyát a „takarékos” jelzővel véljük jellemezhetőnek, míg az idegen, számunkra ellenszenves csoport hasonló magatartását a „zsugori” szóval jelenítjük meg.

Megszerkesztettségéről, egy eleve felállított elképzelés szolgálatáról tanúskodik a sztereotípiáknak az a sajátossága is, hogy az egyes csoportokra állítólagosan jellemző tulajdonságok sosem állnak magukban, hanem egymást támogató, egymást kiegészítő, értéktartalom tekintetében ellentmondásmentes láncolatot képeznek, s többnyire magyarázó érvényük nemcsak magára a csoportra, hanem minden vele kapcsolatban álló jelenségre, tárgyra, személyre, tetre kiterjed. Ezáltal a sztereotípiák jóvoltából egységesen szerkesztett világkép keletkezik, melynek középpontjában a saját csoport jónak, szépnek, igazságosnak, hasznosnak stb. tekintett értékei állnak, mellyel szögesen ellentétes értékek kisugárzásában jelenik meg a *másik világ*, a gonosz birodalmaként elképzelt idegen, akinek külseje, személyisége, szokásai, célja, eszközei, tettei, sőt társaságának tagjai csakis romlottak lehetnek. Ezek a sztereotipizáló dogmatikus csoportközi gondolkodás alapelvei lehetetlené teszik az átmenetet, az ambivalenciát, valamint kiküszöbölik a fejlődés, a pozitív változás valószínűségét. „Nem esik messze alma a fájától”, „Holló a hollónak a szemét nem vájja ki”, „Minden szentnek maga felé hajlik a keze”, „Kutyából nem lesz szalonna” – ezek a közmondások a bizonyosság rangjára emelik azt a halvány eshetőséget, hogy a csoportok tagjai között nincsenek különbségek, s a csoportszolidaritás oltárán hajlandók bármilyen közös emberi érték feláldozására.

Az értékelés dilemmáit és ellentmondásait nem ismerő sztereotipikus csoportképek jól tetten érhetők a szóban forgó csoportok tagjainak viselkedéséről szőtt köz-

napi magyarázatokban, a velük esett történetek elbeszélésekor. A történetmondáskor az embereket életük időbeli előrehaladásában jelenítjük meg, elkülönítve az éppen zajlót megelőző előzményeket, valamint a várható következményeket. E történetek középpontjában tehát mindig a cselekvő ember áll, akinek szándékokat tulajdonítunk, mely szándékok következményeit mint megvalósult cselekvéseket értelmezzük. Sztereotip elképzelések birtokában jelentősen megkönnyül az a feladat, hogy a nap mint nap zajló interakciókat könnyen s különösebb gondolati erőfeszítéseket nélkülözve értelmezhessük. Csoportközi történések esetében az értelmezést eleve eldönti, hogy milyen sztereotípiát tartunk érvényesnek az adott hős észlelt csoport-hovatartozása során.

Mindennapi élethelyzetekben a sztereotípiák működését elvileg korlátozhatják az ellentmondó személyes tapasztalatok. Utazunk például egy villamoson, s azt halljuk, hogy valaki felsikolt: „Segítség, megloptak!” Mivel sztereotípiánk jóvoltából „tudjuk”, hogy a cigányok „tolvajok” (erre vonatkozólag elegendő, ha Moldova György rosszízű „cigánytankönyvét”, a *Bűn az élet* című könyvet elolvastuk), nyomban a villamoson utazó cigányok körében fogjuk keresni a tolvajt. Előfordulhat azonban, hogy a tolvajt ott helyben elfogják, s kiderül, hogy az egy egyetemi hallgató. Ekkor sztereotípiánk védelmében elhárító műveletekre kényszerülünk. Alaptalan gyanúsítgatásunk miatt esetleg némi szégyenérzet is ébredhet bennünk, mely persze rohamosan elhalványul (másként szembe kellene nézni a cigányokra vonatkozó negatív sztereotípia tarthatatlanságával, sőt önmagunk józan ítéelő erejébe vetett hitünkön esne csorba). Egészen más a helyzet akkor, ha *csak*

halljuk a különböző történeteket. Ilyenkor a konkrét élethelyzet korlátozó hatalma alól mentesítve sztereotípiánkat korlátlanul működtethetjük, érvényükbe vetett hitünk pedig megerősödik. Emiatt oly veszedelmesek a sztereotípiákra épülő újsághírek, viccek, együgyű történetek, mert mélyítik és erősítik bennünk a különböző csoportok tagjaira vonatkozó elképzelésekbe vetett vak hitet, s lehetetlenné teszik a tapasztalat korlátozó szerepének érvényesülését.

Tanfolyamokon többször is elvégeztem a következő kísérletet, melynek eredményei jól szemléltetik a narratív sémákba kódolt, rejtetten érvényesülő sztereotípihatást. A tanfolyam hallgatóit előzetesen mindig két részre osztom, anélkül persze, hogy az érintettek e megosztás tudatában lennének. A hallgatók egyik csoportja a következő szövegű újsághírt olvassa el:

ZÁRÓRA UTÁN BALMAZÚJVÁROSBAN

199.. április 6-án késő este, záróra után Kolompár Ferenc, Lajkó Béla, Lajkó Lajos és L. R. fiataikorú, helybeli lakosok, ittas állapotban beállítottak a helybeli Sport nevű, IV. osztályú eszpresszóba. Az éppen elszámolást végző H. K.-né pincérnőt, régi ismerősét Lajkó Béla felszólította, hogy azonnal szolgálja ki őket, ahogyan szokta, majd hátrahívta a pincérnőt a raktárba. A kihallatszó zajra figyelő ügyeletes rendőrájárőr behatolva azt látta, hogy az igen hiányos öltözetű nőt a férfiak körülállják. A gyanúsítottakat a rendőrségre szállították. Kolompár, Lajkó Béla és Lajos, valamint L. R. azt állították, hogy a pincérnőt megerőszakolni nem akarták, vele szexuális aktusra közös megegyezéssel, anyagiak ellenében kívántak lépni. Állításukat a pincérnő tagadta. Az ügyet a rendőrség vizsgálja.

A másik csoport ugyanezt a szövegű újsághírt kapta, ezúttal azonban más nevek szerepeltek: Horváth Gergely, Kovács Imre, Barabás Zoltán, K. K.

Miután a hallgatók elolvasták az újsághírt, egyenként egy rövid kis kérdőívet töltöttek ki valamennyien:

Minek tulajdonítja az eset bekövetkezését?

	kevésbé			nagyon	
	1	2	3	4	5
1. A férfiak ittasságának	1	2	3	4	5
2. A férfiak erőszakos személyiségének	1	2	3	4	5
3. A kihívó viselkedésnek	1	2	3	4	5
4. A romlott erkölcsöknek	1	2	3	4	5
5. A körülmények szerencsétlen összjátzásának	1	2	3	4	5

Nem volt eddig olyan tanfolyam, ahol a „cigány hangzású” nevek hatására a válaszadók a „nem cigány hangzású” nevekkel ellátott szövegolvasóhoz képest ne tulajdonítottak volna nagyobb szerepet a férfiak ittasságának és erőszakos személyiségének. A „cigány hangzású” név ugyanis mozgósította azt a sztereotípiát, miszerint a cigányok „alkoholizmusra hajlamosak”, „erőszakosak”. (Nyilván a módszerrel provokálni lehetne sok más, a cigányoknak tulajdonított vonást is.) Persze a másik csoport is beleesett a sztereotípiák vonzásába, csak hogy ők a „romlott nő” (vagy éppen a *nő*) sztereotípiájának engedelmessé váltak, s inkább a nőt hibáztatták, mint a történet férfi szereplőt. (Ez a tendencia a női válaszadók körében nem érvényesült, ők inkább a férfiak

kat hibáztatták, bennük viszont az „ittas férfi” sztereotípiája munkált.)

A sztereotípiák rögzülését megkönnyíti, hogy egy csoportban többnyire el tudunk különíteni olyan személyeket, akik valóságos „állatorvosi lóként” tartalmazzák a csoportra jellemzőnek vélt tulajdonságok többségét. Bármennyire is extrém és kivételes is ez a személy, ha egyszer *prototípus*ként elkönyveltük, akkor minden további sztereotip ítéletképzés alapjául fog szolgálni. Ezt egyfelől megkönnyíti a tömegkommunikáció, mely előszeretettel szerepelteti az egyes csoportok prototipikusnak tekintett „képviselőit”, másfelelő az érintett csoportok egyes tagjai is valósággal „rájátszanak” a velük szemben támasztott sztereotipikus elvárásokra, s ily módon akaratlanul is éltetői lesznek a csoport egészét sújtó együgyű általánosításoknak. (Az okokról később lesz szó.)

Az előítéletes viselkedés érvkésztetűl szolgáló sztereotípiák forrása látszólag a tapasztalás. A „munkakerülő”, „lusta”, „devianciára hajlamos” cigány vagy az „erőszakos”, a „munka könnyebbik végét megfogó”, „üzleties” zsidó képe az észlelő esetében nem kitalálás, hiszen lépten-nyomon hivatkozik arra, hogy saját szemével „látott” ilyen cigányokat, zsidókat, nem is beszélve arról, hogy számtalan történet felidézésére hajlandó, melyek mind azt hivatottak bizonyítani, hogy ezek a sztereotip vonások valóságosan is jellemzik az adott csoportok tagjait. Ám már a kiindulópontul választott kategória sem pontos, hiszen ha tudni véli is valaki, hogy milyenek az adott csoport tagjai, azt már nem képes megmondani, hogy *kikre* is gondol. A látott tulajdonságok alapján következtet a személy csoport-hova-

tartozására, s ezáltal amit bizonyítania kellene, azt veszi eleve bizonyítéknak.

A csoport-hovatartozás megállapítására szolgáló kategóriák elfogulatlan megállapítása egyáltalán nem olyan könnyű, mint azt a kategóriák használója véli, hiszen a legjobb esetben is csak egy képzeletbeli skáláról lehetne szó, melynek kulcsértéke ráadásul az, hogy a szóban forgó kategória érvénye alá besorolni kívánt személy osztja-e ezt a besorolást vagy sem. De ha valamilyen megegyezésre jutunk is, olyan kategóriát alkalmazunk, amelynek besoroló érvényét az észlelő éppúgy elismeri, mint az észlelt, akkor is megengedhetetlen a pusztán egy kategóriára történő erőltetett leszűkítés. Ha valakinek nem vagyunk tekintettel a nemére, az életkorára, az iskolai végzettségére, családi állapotára, lakóhelyének jellegére, foglalkozására, hogy csak a legfontosabb osztályozási szempontokat említsük, akkor eleve megtévesztő, ha csupán „cigánynak”, „zsidónak”, „svábnak”, „katolikusnak” stb. látjuk. Elvégre senki sem él társadalmilag légüres térben, egyszerre nagyon sok kategóriához tartozhat, amelyeket egymásra hatásukban, összességükben kellene vizsgálnunk. Egy ilyen megközelítéskor a „deviáns” cigányokról nyomban kiderül, hogy a viszonylag fiatal életkor, a nagyon alacsony iskolai végzettség, a szakképzetlen fizikai munka, a hátrányos településhez tartozó lakóhely stb. együttes hatásáról van szó, s ha hasonló tényezők együttesét bárki más esetében megállapítjuk, akkor nagy valószínűséggel éppúgy „devianciát” fogunk észlelni, mint a „cigánybűnöző”, „cigányalkoholista” esetében. A zsidókra vonatkozó antiszemita sztereotípiák közelebbi vizsgálata kapcsán szintén látni fogjuk, hogy az önké-

nyes és elszigetelt kategóriahasználát milyen nagy mértékben felelős a sztereotípiák létrejöttéért.

A tapasztalásnak annyiban van szerepe a sztereotip működések keletkezési folyamatában, hogy ha egyszer (többnyire hallomás, írott vagy látott közlés nyomán) létrejöttek, akkor a tapasztalt tények értékelését és értelmezését (mint azt korábban bemutatott kísérletünkben láthattuk) irányítják, s voltaképpen előállítják, semmint leképezik számunkra a valóságot. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a hétköznapi tapasztalás során tudatunkba jutó adatok sosem reprezentatívak, azaz egy szűk, korlátozott és saját életvitelünk által behatárolt adatmintán alapulnak, amelyek akkor is téves, fogyatékos következtetések levonására adnak módot, ha nem hatnának az előzetesen beidegzett téves elképzelések. A téves elképzelések és a torz mintavétel együttesen azonban eleve kötelezővé tennék, hogy mindennapi tapasztalatainkat kétellyel, ismereti értéküket tekintve gyanakvással kezeljük.

Ha ennyi a bizonytalanság a sztereotípiák információkezelési értékében, s oly sok a jogos kritika a sztereotipikus gondolkodás logikai szilárdsága és következetessége tekintetében, óhatatlanul fölmerül a kérdés, miért nem lázadunk föl a sztereotípiák és előítélek ellen, miért nem törekszünk igaz információkra. Több ok miatt nem tesszük ezt. A hétköznapi tudat működése sajátos gazdaságossági elveket követ, az egyszerűséget előnyben részesítjük a bonyolulttal szemben, szívesebben fogadjuk el igaznak azt, ami egyszerűsége folytán könnyen beláthatónak tűnik, mint azt, ami bonyolultsága miatt jelentős előtanulmányokat, gondolati erőfeszítést igényel tőlünk. A megértés látszatának kényelmén túl a sztereotípiák hatalma az ellentmondásosság-mentes-

ségen, az értékelési összhang nyújtotta kényelmen is alapul, ugyanis köznapi megismerésünknek az szintén a sajátja, hogy nem kedveljük azokat a belátásokat, amelyek ellentmondanak beidegződéseinknek, dédelgetett eszméinknek, „kilógnak” az igaznak tartott értelmezési keretekből. Köznapi dogmatizmus munkál tehát bennünk, melynek következtében, ha igaz érveink nemigen akadnak is, annál több a kapóra jövő „jó” érv. Ráadásul a gondolatilag és érzelmileg kiegyensúlyozott idevágó sémák a köznapi kommunikációban a gyors megértést, a könnyű kapcsolatképzést is lehetővé teszik, miáltal ki elégül az a szükségletünk, hogy a „normális többséghez” tartozók közé számíthassuk magunkat. A gondolkodás, érzés és kapcsolatképzés gazdaságossági megfontolásain kívül bizonyos esetekben sajátos személyiség-lélektani feszültségek is közrejátszanak abban, hogy nem szívesen mondunk le sztereotípiánkról és előítéleteinkről, de erről a későbbiekben, a tekintélyelvű személyiség antiszemitizmusa kapcsán még bőven lesz szó.

Feltétlenül szólni kell még egy szociológiai okról is, ami egyben arra is alkalmat ad, hogy rámutassunk az érdekek és a köznapi ideologikus nézetek igazába vetett hit közötti közvetett kapcsolatra. A különböző csoportok állítólagos tulajdonságairól táplált ideologikus nézetek negatív értékirányú szerveződése folytán kiváló lehetőség nyílik arra, hogy a bűnbakképzés, az áldozat hibáztatása és vádaskodás formájában igazoljuk az egyenlőtleniséget és megalázó kiszolgáltatottságot, melyre egyébként nem nyílna módunk, hacsak nem ismernénk el magunkról, hogy egyenlőtlen helyzetek haszonélvezői, mások hátrányos megkülönböztetésének kedvezményezettjei vagyunk. Nem elképzelhetetlenek

a nyílt cinizmus esetei sem, többnyire azonban az a helyzet, hogy a negatív értékítéletet rejtő sztereotipikus nézetek segítségével önmagunkat felmentjük az igazságtalanság előidézője, az emberi együttélés értékeinek felrúgója kárhozatos vádja alól, s ezáltal eleve elhárítjuk magunkról a felelősséget előítéletes viselkedésünk embertelen és lealázó következményei alól.

Az ideologikus eszközök segítségével önáltató módon elleplezett ártás a személyek és a csoportok közötti konfliktusnak egyáltalán nem új mintája. Az antik hagyomány jól ismert példázata a farkasról és a bárányról klasszikus módon tartalmazza e konfliktus valamennyi elemét: a mohó agresszort, a sztereotipikusan megfogalmazott képmutatató vádaskodást s a tehetetlen áldozatot.

*Gyötörve szomjtól, ugyanegy érhez érkezett
A farkas és a bárány; fenn a farkas állt,
Lentebb a bárány. Ekkor az éhező csikasz
Belé akarva kötni, így szólítja meg:
„Miért kavartad fel a vizet? hisz láthatod,
Hogy inni kívánok!” A gyapjas, félve, így felelt:
„Hogy is tehetném, kérlek, amit panaszolsz, uram?
A tőled-jött patakvizet kortyolgom.”
Az igazság visszaverte; másként kezdí most:
„Félve most, te rágalmaztál engemet!”
„Félve még nem is élek” – szólt a kis bari.
„Hát, Herculesre! apád szólt akkor ellenem!”
És megragadta és széttepte nagy mohón.
E mese azokra vág, akik légből kapott
Okokkal elnyomják az ártatlan szegényt*

(Phaedrus: A farkas és a bárány. Weöres Sándor fordítása)

8. Kisebbség–többség

Mind ez ideig hallgatólagosan feltételeztük, hogy a csoportközi helyzet természetéből adódó ellenérzések és félreértések olyan csoportok tagjainak viszonyát szövik át, mely csoportok létszáma kiegyensúlyozott, nem tér el jelentősen egymástól. Könnyű belátni azonban, hogy a világban létező csoportok, amikor egymás tudomására jutva különböző elképzeléseket alakítanak ki egymásról, óhatatlanul tekintetbe veszik létszámviszonyaikat is.

Annál is inkább rászorulnak erre az eljárásra, mivel a megismerési ökonómia egyszerűségi elvével messzemenően egybeesik a számarány ugyancsak egyszerű, pusztán mennyiségekkel dolgozó számontartása. A „nagyság” és a „kicsinység” képze az esetben csak részlegesen utal a tényleges létszámokra, egyúttal értékelő jelentést is magára ölt, amikor is a „nagyság” tudata egyben pozitív túlértékelés forrása, míg a „kicsinység” tudata negatív értékelés kiindulópontja lehet. A saját csoportra alkalmazott „kicsinység” negatív értékelést magában rejtő ítélete viszont lélektani kárpótlásra indít, miáltal olyan egyéb szempontok kerülnek az önértékelésbe, amelyek révén lehetővé válik a „kicsinység”-tudatból adódó feszültségek csökkentése, illetve átértékelése. A sztereotípiák kiválóan alkalmasak e tendenciák szolgálatára.

E mennyiségi szempontú, de értéktulajdonításokkal terhes viszonyítás sajátos esete, amikor az egymással

rendszerszinten (például politikai, gazdasági, kulturális, jogi, települési stb.) kapcsolatot tartó, bizonyos kategóriát illetően azonos önbesorolást lehetővé tevő kategória érvénye alá eső csoport tagjai egymást más kategória tekintetében megkülönböztetik, többségként és kisebbségként határozva meg az így megjelenő csoportokat. Koránt sincs szó minden olyan esetről, amikor valamilyen statisztikai vagy szociológiai érvényű kategória bevezetésével mechanikusan többség és kisebbség keletkezik, hiszen ilyen módon szinte végtelen a lehetséges többségi és kisebbségi csoportok párba állításának eshetősége (például „kövérek”, „soványak”, „kis növécsüek”, „nagy növécsüek”). Az sem elégséges, ha akadnak olyan csoportok, amelyek a lehetőséget társadalomlélektani értelemben véve valósággá formálják, s tagjaik alacsony létszámból adódóan statisztikai értelemben véve kis csoportokként jelennek meg a társadalomban (például vallási szekták, hobbicsoportok stb.). A többség–kisebbség mint érvényes viszonyítási mérce csak akkor épül be a mindennapi tudatba, ha a szóban forgó kategoriális megkülönböztetés kölcsönös, azaz a többség önmagát többségként határozza meg, elkülönítve magától a kisebbséget, amely ugyancsak tudatában van az elkülönítésnek, s önmagát akarva-akaratlan kisebbségként határozza meg.

Ez a helyzet nem jön létre egyik napról a másikra. A társadalomban hangsúlyos szerepet betöltő csoportszervező kategóriákra amúgy is jellemző, hogy történelmileg keletkezett kulturális jellegű termékek, amelyek egyben elvárásokat, normákat, értékeket, valamint az etnocentrikus tudat tárgyalása kapcsán megismert magától értetődőségi előfeltevéseket is magukhoz kapcsolnak. Azoknak a kategóriáknak van ilyen szerep betölté-

sére esélyük, amelyek „természetesnek” tűnnek, nem választás és tudatos azonosulás útján épülnek be a személyek önazonosságát szervező csoport-hovatartozások sorába, hanem a felnevelkedés folyamatában mintegy észrevétlenül, spontán módon, adottságként jut hozzájuk az egyén. Minél nagyobb a „veleszületett” hovatartozásoknak tulajdonított súly egy társadalomban, kézenfekvően, annál nagyobb az esélye annak, hogy többségi és kisebbségi viszonyok keletkezzenek. Ez azonban csak abban az esetben válik társadalmi feszültségek forrásává, ha a pusztán kategoriális megkülönböztetésen túlmenően egyéb, a köznapi tudat számára átláthatatlan és bonyolult keletkezési mechanizmusokra visszavezethető különbségek is beleszövődnek az együtt élő többségi és kisebbségi csoportok közötti viszonyba, mely változatos módon megjelenő társadalmi előnyök és hátrányok észlelésének forrásává is válik, amikor is egyidejűleg nincsenek meg azok legitimálásának ideologikus eszközei.

Ez a feltétel leginkább akkor teljesül, amikor egy tradicionális, veleszületettséget hangsúlyozó csoport-hovatartozások struktúráján alapuló társadalom rendjét választható, megszerezhető csoport-hovatartozások bontják meg, megkérdőjelezve a korábbi megkülönböztetések érvényét és jogosultságát. Eltérő mozgástér nyílik ilyenkor, ugyanis a veleszületettségéből adódó előnyök és hátrányok az egyének pályájának megszabásában elvesztik korábban végzettszerűnek tűnő meghatározó erejüket, s a választható, megszerezhető csoport-hovatartozások struktúrájában keletkező újfajta előnyök és hátrányok újjírendezik a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az új felállás nyertesei és vesztesei szükségképpen igazolni kívánják sikereiket és kudarcaikat, miközben

magyarázatként nem folyamodhatnak egyébhez, mint a korábbról örökölt, természetesnek tűnő, veleszületettségre épülő csoport-hovatartozások sugallataihoz.

Ha a változás folyamatos és szakadatlan, akkor az újjírendeződésből a siker esélyével kikerülő aránya tartósan meghaladja a lesüllyedőket, s ilyen esetben a tradicionálisan előnyt élvező csoportok tagjai kevésbé érzik pozíciójukat veszélyeztetve, mint akkor, ha a változás hirtelen, és ráadásul abbamaradással fenyeget. Ekkor a veleszületett csoport-hovatartozás megismerési csapdaként működik, hiszen a keletkező új egyenlőtlenségi rendben azon csoport tagjai fognak előnyt élvezni, akik a hirtelen keletkezett mozgástér kínálta lehetőségeket jobban kihasználták, tartósan a maguk javára fordították.

De a megrekedt változási folyamat teremtette megismerési csapda nemcsak azok megítélését sújthatja előítéletekkel, akik a tradicionális rendből csoport-hovatartozásuk felhajtóereje folytán előnyösen kiszabadulhattak, hanem a lemaradók, a hátrányokat halmozók is előítéletekkel számolhatnak, amennyiben hátrányos helyzetük csoport-hovatartozásukkal kapcsolódik össze.

Következésképpen a megbomlott, de véglegesen megváltozni és dinamizálódni képtelen társadalomban olyan csoportközi képlet keletkezésének leszünk tanúi, amely egyfelől tartalmazza a magukat „többségként” meghatározó középrétegeket, amelyeknek tagjai a változások által fenyegetett státusuk ablakából önmagukat a „sikeres” és a „sikertelen” kisebbségek keresztútjában észlelik. A fenyegetettség mindkét oldalról eleven erő számukra, hiszen a sikertelenek a lesüllyedés rémét idézik fel számukra, a sikeresek pedig irigységet és rossz érzést keltenek bennük, kudarcaikra emlékeztetik őket.

A folyamat nem hagyja érintetlenül sem a sikertelene-
ket, sem a sikereseket. Az előbbieket a maguk reményte-
len és kiszolgáltatott helyzetét öngyűlölettel, totálisan
negatívra satírozott önképpel reagálhatják le, melybe
a hozzájuk képest előnyösebb helyzetűek elérhetetlen-
ségének tudata vegyül, s ebből számtalan deviancia, vi-
selkedési zavar származik. A sikeresek eleinte észre sem
veszik az irántuk kategoriálisan megnyilatkozó ellen-
szenvet, majd azt észrevéve a lemaradottak által eleve
félreértelmezett reakciókkal válaszolnak rá.

A társadalomban egymás létét tudomásul vevő cso-
portok látásviszonyait tartósan elhomályosító optika
keletkezik, amely a tradicionális etnocentrikus csoport-
képeket a korábbi társadalmi funkcióktól elszakítva, új
társadalmi funkciókban mozgósítja. Lélektanilag a ha-
sonlóság megtévesztő, hiszen most már nem az etno-
centrikus konfliktus fenntartása a lényeg, hanem a ha-
gyományos rend megbontása folytán keletkezett, de a
vérségi és leszármazási szempontokat véglegesen ér-
vényteleníteni képtelen, félig modern társadalmi rend
teremtette újfajta konfliktusok köznapi tudati eszközök-
kel történő feldolgozása lesz a feladat.

Minél tagoltabb és differenciáltabb volt a változások
útjára terelődő, de a változásokban megrekedt tradicio-
nális társadalom, annál nagyobb az esélye annak, hogy
az etnocentrikus örökség kisebbségi és többségi torzító
optika nyersanyagává válva, csoportközi sztereotípiák
és előítéletek ködét borítja a magyarázatokra és értelme-
zésekre éhes társadalom tagjaira. A mechanizmus haté-
konyságát előmozdítja, hogy a kisebbségek észlelése
eleve torzításokkal terhes. Egy amerikai kutató, Donald
Hamilton bizonyította, hogy már a pusztán statisztikai
értelemben vett kisebbségi csoportok megítélésében is

érvényesül az az információfeldolgozási szabályszerű-
ség, amelynek következtében a kívülálló megfigyelők
túlbecsülik a negatív tulajdonságok előfordulását a ki-
sebb létszámú csoportok tagjai körében, szemben a na-
gyobb létszámú csoportokéval.

Egy kísérletben a kutató A csoportbelinek és B cso-
portbelinek elnevezett személyek képeit mutatta olyan
helyzetekben, amelyek egyértelműen arra utaltak, hogy
az adott személy nemkívánatos módon viselkedik (pél-
dául udvariatlan, durva, alkoholizál, deviáns viselke-
dést tanúsít). A bemutatás során az A csoportbeliek elő-
fordulása kétszer olyan gyakori volt, mint a B csoportbe-
lieké, ugyanakkor mind az A csoportbeliek, mind a B
csoportbeliek egyenlő arányban tanúsítottak a képeken
nemkívánatos viselkedést. A bemutatás végeztével a ki-
sérleti személyeket arra kérték, hogy vonjanak le általá-
nosításokat az A és B csoportbeliekről, a kísérleti szemé-
lyek negatívabban értékelték a B-belieket, mint az A cso-
portbelieket. Hamilton ezt az eredményt „illuzórikus
együttjárásként” értelmezte, mely szerint a B csoportbe-
liek viszonylag ritkább, kisebbségi előfordulása folytán
a B kategória és a nemkívánatos viselkedés illuzórikus-
an összekapcsolódott a kísérleti személyek tudatában,
kialakítva azt a sztereotípiát, hogy a B csoportbeliek al-
koholisták, agresszívok, deviánsok stb. (Hamilton 1976).

Elképzelhető, hogy ha ez a hatás a kívülálló megfi-
gyelőben egy érzelmileg tökéletesen semleges, történel-
mi és társadalmi jelentést nélkülöző kategória kapcsán
ilyen erővel jelentkezik, akkor mennyire felerősödik, ha
egy önmagát a többséghez soroló személy egy másik
személyt észlel, akit valamilyen kisebbség tagjaként kü-
lönböztet meg.

Philadelphiában, amelynek egyes kerületeiben különböző arányban élnek együtt feketék és fehérek, a következő körkérdést intézték a város fehér rendőreihez: „Véleménye szerint a körzetben történő letartóztatások hány százaléka érint fekete személyeket?”

Íme, a körkérdés eredménye:

A kerületben élő afroamerikaiak arányszáma (%)	A fehér rendőrök becslése arról, hogy az összes letartóztatott hány %-a afroamerikai
70,1	95
66,4	90
65,1	90
61,9	85
57,9	85
51,9	85
39,9	85
31,7	80
31,1	75
27,9	60
26,8	53
26,6	53
23,8	50
22,2	50
14,8	20
11,9	10
09,2	10

Forrás: Csepeli 1980. 20.

A kerületben élő kisebbségekre vonatkozó meredeken növekvő deviancia-valószínűsítés jól példázza a kisebbséghez tartozás és a negatívum-tulajdonítás végzetes összekapcsolódását a többséghez tartozók tudatában. Az afroamerikai rendőrök becslései egyébként nem torzítottak. A táblázat másik tanulsága, hogy a többségi hovatartozású személyek veszélyeztetettség-érzése abban az esetben nő, ha közvetlen környezetükben a kisebbségi hovatartozású személyek aránya meghaladja a 15 százalékot. Feltűnő ugyanis, hogy míg azokban a kerületekben, ahol a kisebbségi hovatartozásúak 9,2 százalékos, illetve 11,9 százalékos arányban élnek, a kisebbségi letartóztatások becslései ezeket az arányokat nem haladják meg, addig a 14,8 százalékos, illetve az ennél magasabb lakóhelyi arányok esetében a becslések már fantomizálják és félelemtelivé alakítják át a fehér rendőrökben élő „néger” képét (Csepeli 1980. 20).

9. Etnocentrikus antiszemitizmus

A hegemoniáért harcoló hatalmas ókori világbirodalmakban számos nép élt, amelyek mindegyike etnocentrikus módon képezte le a maga számára a „mi” és az „ők” világát. A zsidóság két tekintetben ütött el a többitől, miáltal már az ókorban – különösen a hellén hegemonia hanyatlásától fogva – sajátos nézetek és ítéletek támpontjává vált. E nézetek és ítéletek joggal jellemezhetők antiszemitizmusként, hiszen a zsidóságot negatív sztereotípiák segítségével képezték le, és többé-kevésbé heves ellenérzést, hátrányos megkülönböztetést okozó előítéleteknek adtak tápot. Ez a zsidóellenesség, persze a modern antiszemitizmusnak csak előképe, hiszen kiváltója a korabeli társadalmi helyzet volt, amelyből teljességgel hiányoztak a modern társadalmi körülményekre jellemző individualizáció, racionalizáció és szekularizáció elemei. Az ókori antiszemita elfogultság etnocentrikus alapokon bontakozott ki, s teljességgel a zsidók másságának értetlen, gyanakvó és elutasító észlelésén alapult.

E másság észlelésének forrásai a zsidók esetében speciálisan alakultak, ami egyben azt magyarázza, hogy az etnocentrikus előítéletekkel sújtott számos ókori nép közül miért éppen az antiszemita előítéleteknek jutott kitüntetett szerep, s miért éppen a zsidóság volt képes túlélni a ráháruló rettenetes nyomást, miközben mind

az egykori birodalmak, mind azok különféle etnikai közösségekbe tördelt népei eltűntek.

Az egyik tényező minden bizonnyal a zsidó vallás szilárd és megingathatatlan egyistenhite, amely – a maga hallatlan elvonatkoztatásával párosult szuggesztivitásában – a transzcendens világkép képzésének történelmileg új s igencsak életképes keresztény paradigmája kiindulópontjává lehetett. Jézus ilyen értelemben határozottan kinyilvánította: nem azért jött, hogy megszüntesse a törvényt, hanem azért, hogy azt betöltse. Más kérdés, majd a következő fejezetben ki is térünk rá, hogy a zsidó és a keresztény tanítás között éppen a paradigmaközösség folytán keletkező árnyalatnyi ideológiai különbségek milyen mélyreható pszichológiai kiéleződésnek vetettek ágyat.

A zsidó vallás kovácsolta speciális közösségi tudat önmagában azonban aligha tehetné volna lehetővé az ókori antiszemitizmus megszilárdulását és különös jelentőségét, ha a zsidók társadalmi szituációja erre nem teremtett volna alapot. A zsidók történelmében általában a fordulópontot a Krisztus utáni 66–135 közötti évek teszik, amikor is eldőlt, hogy a rómaiak a zsidó államot semmilyen formában sem kívánják eltűnni, s Jeruzsálemet elpusztítva, a zsidókat onnan kitiltva, arra ítélték őket, hogy a világ négy égtája felé szóródva, diaszpóra-létre kárhoztatva éljenek. Eszerint addig a zsidó történelemmel minden rendben volt, éppúgy élte e nép a maga életét, mint a többi, s a tragédia csak a rómaiaktól elszenvedett vereség után következett be, amikor a zsidóság ellenséges környezetben folytatta küzdelmét az életben maradásért, mindig ott, ahol élnie megengedtetett. E sematizált és célzatosan leegyszerűsített történelemkép kritikusai viszont arra mutatnak rá,

hogy a zsidók már jóval Jeruzsálem elpusztulása előtt is diaszpórában éltek, s mindössze csak egy töredékük (egynegyedük) élt Palesztinában, amikor a rómaiak – a Bar Kochba-lázadást véres kézzel leverve – hazájuktól megfosztották őket. A diaszpórába kényszerülés okai a palesztinai föld által kínált sanyarú életlehetőségekben keresendők, amelyek elégtelenek voltak a rohamosan szaporodó népesség eltartására. A földet elhagyó zsidók többsége kereskedelmi funkciók ellátására szakosodott.

A kereskedés hagyományai elevenen éltek Palesztinában, hiszen a térség mindig is köztes helyet foglalt el az Eufrátesz és a Nílus völgyében berendezkedett világbirodalmak között. Statikus, immobil etnocentrikus közösségek számára egyébként a kereskedés mindig is olyan feladat volt, amelyet idegeneknek kellett ellátniuk, hiszen az etnocentrikus gazdálkodás ideálja az önellátás. Az önellátó naturálgazdálkodás merevsége és fejlődésképtelensége folytán keletkező hiányok meglátására és kereskedelmi ügyletek révén történő fölszámolására az etnocentrikus szemléleti fékektől mentes idegenek amúgy is eleve alkalmasabbak, amit jól mutat, hogy a világ első kereskedői mindenütt idegenek (a zsidók előtt például a föníciaiak; Leon 1950).

A kereskedői szemlélet minden tekintetben ellentéte az önellátó szemléletnek, hiszen mentes a naturálgazdálkodásra jellemző esetiségtől és partikularizmustól, s a különféle szükségletekre érzékeny, szükségképpen empátiával és kommunikációs készséggel telített, alapelve nem a változatlanlanság és a maradandóság, hanem a változékonyság és a mozgékonyosság.

Mivel a kereskedelmi pozíciók a statikus gazdálkodás pozícióinál szükségképpen kisebb számúak, könnyen belátható, hogy ha e pozíciókat az etnocentrikus

kategorizációban idegeneknek minősülő személyek töltik be, a többség–kisebbség viszonyra jellemző sztereotípiák és előítélet-képződés korábban kifejtett feltételei teljesülnek.

A zsidók kulturális és vallási különözése, valamint a társadalmi munkamegosztásban vállalt szerepének sajátossága történelmileg legelőször a Római Birodalom keretei közé került hanyatló görög társadalom viszonyai között teremtette meg az antiszemitizmus kifejlődésének feltételeit. A római hegemonia által magát fenyegetettnek érző görög politikai és kulturális elit abban volt érdekelt, hogy saját létjogosultságát, kulturális és politikai hagyományainak értékességét minél hitelesebben bizonygassa a hódító rómaiak előtt, s a rómaiak ellenségképét magáról más csoportokra irányítsa át. Ezt megkönnyítette a rómaiak „görög-komplexusa”, amit a görög szellemiség átvétele és a kulturális értelemben sajátos kisebbségi érzés táplált.

A görögök által kialakított zsidókép kapóra jött a rómaiaknak, akik imperializmusuk igazolására ugyancsak érdekelték voltak a „birodalom ellensége” fantomképének kialakításában és fenntartásában. Frenyó Zoltán és Gábor György kitűnő tanulmánya a görög fenyegetettség-érzés talaján született, és a rómaiak által politikailag kihasznált antiszemita sztereotípiák kimerítő jellemzését adja (Frenyó, Gábor 1988). Ezek a sztereotípiák elsősorban a zsidók vallási és társadalmi életét jellemző, ténylegesen megfigyelt szokások és tények negatív beállításából származnak, de a maguk öntörvényű fejlődésének megfelelően nem mentesek a legkülönbözőbb légből kapott kitalálásoktól és rágalmaktól sem. A körülmetélkedés, a szombati nap megünneplése, az étke-

zési tilalmak stb. miatti zsidómásság zavaró és bosszantó élmény volt.

A rómaiak átvették a görögöktől azt a felfogást, miszerint a zsidó vallási kultusz „komor és rideg”, s az e kultuszhoz való ragaszkodás „makacsságnak”, „konokságnak” minősült, amelyből egyenesen következett az istentagadás, a római istenek megvetésének vádja. A negatív ítéletek idővel extrémizálódtak, megszülettek a zsidó vallásgyakorlatot sújtó vadul kicsapongó szexuális és agresszív fantáziaműködésre visszavezethető képtelen állítások, például a számártisztelet és a rituális gyilkosságok rágalmai.

A későbbi antiszemita nézetrendszerek visszatérő motívumaként ekkor fogalmazódik meg az a jellegzetesen etnocentrikus hangvételű, ellenséges beállítódású sztereotípia, miszerint a zsidók más népektől elkülönülnek, azokkal szemben erkölcsileg gátlástalanul viselkednek, miközben ők maguk összetartanak, és egymást mindenki más rovására segítik. Ugyancsak etnocentrikus eredetű, ellenséges antiszemita sztereotípia az a tétel, miszerint a zsidók kegyetlenek, gyűlölködők, tisztátlanok, belpoklossággal fertőzöttek. A korabeli antiszemita nézetek sorában ismételten felmerül az érzéketlenség, a szaporaság, az élősködés, a haszontalanság, a munkakerülés vádja.

A politikai sztereotípiák listája is tekintélyes. A császári hatalommal szembeni tiszteletlen, hűtlen, lázadó hajlamú népként jelennek meg a zsidók, ugyanakkor – s ez jól mutatja a sztereotipikus csoportképektől általában nem idegen logikai következtetlenséget – a szolgálkúséget és a gyávaságot is a szemükre vetik.

Az ókori etnocentrikus antiszemitizmus tehát páratlan teljességű és hőfokú ellenséges képet teremtett, ame-

lyet ha valaki magáévá tett, úgy érezhette, hogy „mindent” tud a zsidók belső életéről és a környezetükkel fenntartott kapcsolataikról. E kép tartalmi gazdagsága egyben azt is lehetővé tette, hogy folyamatos igazolást nyerhessenek mindazok, akik szóban vagy tettelesen fölléptek a zsidókkal szemben. Az antiszemitizmus következő, vallási alakzatának volt mit örökölnie, amikor a Római Birodalom romjain megjelent az új társadalmi és ideológiai rend.

10. Vallási antiszemitizmus

A kereszténység, miközben átvette a zsidó vallás egyistenhitét, egyben meg is változtatta, hogy potenciális hatóköre az egész emberiségre kiterjedhessen. Nem érthetünk egyet Horkheimerrel és Adornóval, akik szerint a kereszténység csupán az ész zavaros áldozatának tekinthető, amennyiben „azt mutatja szelleminek, ami a szellem színe előtt természetinek bizonyul” (Horkheimer, Adorno 1985). A keresztény egyistenhit radikális újítása, azaz a zsidók által várt Messiás eljövételének híre és hite ugyanis joggal spiritualizálta az egy Istent valló közösséget, és a transzcendenciát egyetemes emberi perspektívába állítva egyszer s mindenkorra leszámolt az etnocentrikusan transzcendens világképekkel. A „természeti” és a „szellemi” nem állítható ellentétbe. Amit Horkheimerék „természetinek” tartanak (például a munkafolyamat racionális alkalmazásának tartott *tabu*, a családi és állami élet megszentelt ritmusává finomult *rituálé*, a papok teokratikus praxisban megnyilvánuló hatalmi funkciója stb.), nyilvánvalóan nem különböztetheti a spiritualitást, csak éppen annak archaikus, rituális, etnocentrikus s ezáltal, modern optikával nézve, „természetinek” tűnő történeti változatát képezi.

Az a tény, hogy a Fiú vallásának hívei gyűlölettel fordultak az Atya vallásának hívei felé, semmiképpen sem indíthat arra a következtetésre, hogy a kereszténység a zsidóság gondolatilag rontott mutánsa, de persze

annak sincs értelme, hogy a kereszténység ideológiai innovációjában a zsidó vallás „fejlődésképtelenségére” következtessünk. A két vallási tanítás eredendő hasonlósága csak erőteljesebbé tette a konfliktust annak megítélésében, hogy eljött-e a Messiás vagy sem. Mannheim figyelte meg, hogy amikor különböző ideológiák hívei kommunikálnak egymással, akkor nem feltétlenül az a fél minősül a legveszedelmesebbnek, akinek ideológiai beállítódása tökéletesen más, mint a saját igazában hívőé. A különbség a két ideológia között oly nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás során kétely nélkül megállapítható, milyen értékek, tételek és tanok tartoznak az egyik ideológiai keretbe, s melyek a másikéba. „Az ember általában a politikai életben sokkal élesebb a közelebbi, mint a távolabbi ellenféllel szemben – írja Mannheim –, mert sokkal közvetlenebb a kísértés átsiklani annak világlátásába, és mert ez ellen a kísértés ellen fel kell vetnie magát” (Mannheim 1952. 207). Ez a tendencia nemcsak az árnyalatnyi politikai véleménykülönbségekre érvényes, hanem mindenféle ideológiai, vallási, világnézeti véleményeltérésre is. E konfliktusok lényege ugyanis a „másik világlátásába való átsiklás” kísértésének megelőzése, amire nyilván kisebb az eshetőség egymástól homlokegyenest különböző világlátások képviselői közötti párbeszédben.

A zsidó és a keresztény vallási tanítás közelsége persze csak megkönnyítette a konfliktus teljes kifejlődését, de nem okozta azt. Az etnocentrikus antiszemitizmust éltető gazdaszociológiai feltételek nem változtak, miáltal a feudalizálódó Európa keresztény ideológiai bázisán kibontakozó antiszemitizmusa bátran támaszkodhatott a zsidókkal szemben érzett hajdani hellén reszsentimentben [riválissal szembeni érzelem] megfo-

galmazódott zsidóellenes sztereotípiák nagy részére. E pogány kontinuitást leplezte a keresztény antiszemitizmus nagy hatású vádja, miszerint a zsidók felelősek Krisztus megöléséért.

Ez a vád logikailag képtelenség. Krisztus ugyanis többször megjövendölte saját halálát, áldozatát egyenesen szükségszerűnek nyilvánította, amelynek hiányában voltaképpen a keresztény vallás teljes ideológiai építménye – középpontban a csodálatos föltámadással és megváltással – létre sem jöhetett volna. Másfelől maga is zsidó lévén, hol másutt hirdette volna a megérthetőség reményében tanításait, mint éppen a zsidók között, akiknek – ha logikailag közelítünk a kérdéshez – inkább dicsőséjükre, semmint szégyenükre válik, hogy közülük kerültek ki az első keresztények. Így tehát nélkülük éppenséggel a kereszténység mint létező mozgalom egyáltalán ki sem alakulhatott volna. Ami a kereszt-re feszítést illeti, abban a római hatóságok játszották a kulcsszerepet, bármennyire mosta is a Krisztust sújtó halálos ítéletet követően kezeit a római kormányzó, Poncius Pilátus.

Nem először bizonyosodik be azonban, hogy az antiszemitizmus nem a logika birodalma. (Ebben a sorsban egyébként az antiszemitizmus osztozik a társadalom és a társas élet legkülönfélébb jelenségeire kidolgozott ideológus értelmezésekkel.) A Krisztus-gyilkosság demagóg vádja kitűnően megfelelt a zsidó és a keresztény tanok közötti ideológiai közelség leplezésére, mivel lélektanilag összeférhetetlen a gyilkosság és a hasonlóság tudata által táplált rokonszenv. Annál is inkább szükség lehetett erre a gyűlöletet fakasztó vádra, mivel a keresztény ideológiának szerves része az ellenség feltétel nélküli szeretete, amelynek érvénye alól csak a súlyos vád

hangoztatásával lehetett kivenni a zsidókat. De nemcsak a keresztény identitás megszilárdítására volt alkalmas ez a vád, hanem arra is, hogy gyűlölködéssre és bosszúra hevítő ereje indokul és mentséggént szolgálhasson a zsidók ellen keresztény részről elkövetett bűnös, igazságtalan cselekményekre.

A voltaképpeni bűnös üti tehát a bűnösség stigmáját áldozatára. A keresztény antiszemitizmus ugyanis úgy magyarázta a zsidó állam megsemmisítését, a jeruzsálemi Templom elpusztítását és a szétszórattatást, hogy e csapásokban Isten büntetését kell látni, amellyel a zsidókat a lehető legsúlyosabb bűn elkövetése miatt sújtotta. A konfliktusélezés szabványos eszközeként került be a vallási antiszemitizmus tételei közé a zsidóknak tulajdonított keresztényellenesség. Forrásként a Talmudot jelölték meg. A Talmud a Bibliához fűzött tudós kommentárok sokáig csak szájhagyományként élő szövege, amelynek szövevényes eszmerendszere csakis alapos és elmélyült fölkészültség birtokában nyílik ki a megismerésére vállalkozó előtt. Ám a szöveg sokértelműségét is figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy a keresztényellenesként értelmezett szövegeknek az igazi funkciója a kereszténységhez vonzódó zsidók meggyőzése, identitásuk erősítése és semmiképpen sem az agresszív szembefordulás volt.

Az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus amalgámként ötvöződött egybe. Mindenütt, ahol Európában ez az antiszemitizmus föllángolt, a zsidók üldözését, kiűzetését okozta. Ezzel kapcsolatosan két kérdés merül föl. Az egyik, hogy a Római Birodalom hanyatlásával és a középkori társadalom kereteinek megszilárdulásával egyidejűleg miért nem olvadt be a szerteszóródott, politikai önállóságától megfosztott zsidó nép? A másik kér-

dés pedig az, hogy miért éppen a tizenharmadik századdal vette kezdetét Nyugat-Európában a zsidóüldözés, egyre inkább Európa keleti térfelére szorítva a zsidók tömegeit?

A két kérdésre a válasz voltaképpen az egységes társadalomtörténeti folyamat ismerete alapján adható meg. A keresztény vallási ideológia által legitimált középkori feudális rendi társadalomban a pénzügyek ellátatlan funkcióként jelentkeztek, hiszen a keresztény vallás tiltotta a pénz felhalmozását, kölcsönzését, nem is beszélve a kamatok beszédéséről. A pénzforgalom ugyanakkor elkerülhetetlen szükségszerűség volt, hiszen a naturálgazdálkodás bázisán az import útján nem voltak kielégíthetők a szükségletek. Ezt az ellentmondást csak úgy lehetett föloldani, ha a rendi kereteken kívül, a társadalmi működésbe azért beiktatva, életlehetőséget biztosítanak egy rétegnek, amely a pénzügyeket úgy bonyolítja, hogy közben az ideológiai előírásokon sem esik csorba.

A zsidók ideálisan megfeleltek e paradox követelményeknek. Vallásuknál fogva idegeneknek, a keresztény ideológia szentesítette rendi szerkezeten kívül állónak minősültek, nem lehettek nemessékké, papokká, iparosokká vagy parasztokká. A kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek bonyolításával kapcsolatos korábbi tradícióik ugyanakkor szinte magától értetődősséggént jelölték ki számukra a keletkező gazdasági vákuum betöltését. Elszigeteltség és integrálódás sajátos szimbiózisa jellemezte ezáltal a középkori nyugat-európai zsidóság helyzetét, amely akkor vált kritikussá, amikor a gazdasági-társadalmi fejlődés által megnövelt vállalkozói térben megjelenő új polgári réteg diszfunkcionálissá tette a naturálgazdálkodás pusztá korrekciójaként működő,

elsődlegesen pénzügyekre korlátozódó gazdasági aktivitást. Az antiszemitizmus történelmi pillanatban vált meghatározó erővé és a zsidók kiüldözését megalapozó kegyetlen ideológiává. Legkorábban Angliában kezdődött ez a folyamat, mely 1290-ben tetőzött, s a zsidók szigetországból való kiüldözésével fejeződött be. Ha késve is, ugyanez a folyamat játszódott le az összes többi nyugat-európai országban.

Shakespeare színműve, *A velencei kalmár* anatómiai pontossággal mutatja be a folyamat társadalom-lélektani oldalát. A színdarab nézői nyilván nem láttak semmi kivetnivalót a vallási antiszemitizmus által kimunkált sztereotípiák és előítéletek segítségével megjelenített Shylock figurájában, annál is inkább, mivel a reneszánsz kori Angliában e konfliktus már csak történelmi emlék volt. A középkori emlékek azonban távolról sem halványultak el, a fantomizált zsidó képe elevenen élt tovább. A keresztény vérre szomjas, bosszúvágyában mértéketlen, pénzéhes, uzsorakamatot szedő Shylock, akit ráadásul érthetetlen étkezési szokásai, vallási rítusai is megkülönböztetnek, a középkori antiszemitizmus enciklopédikus példatáraként áll előttünk. Vele szemben áll a nemes szívű, önfeláldozó, barátjáért vagyonát kockáztató keresztény polgár, akinek egzisztenciáját már nem a kétes hitelű uzsorakamat, hanem a vállalkozás biztosítja. Antonio kereskedelmi javakkal dúsan megrakott hajói a tengereket járják, míg Shylock és Tubal csupán a pénzt számlálja. A konfliktus vége messzemenően kielégíti az antiszemita várokozásokat, hiszen Shylock kénytelen bosszújától elállni, pénzét sem kapja vissza, sőt vagyonát elkobozzák, őt magát identitásának feladására, voltaképpen pusztulásra ítélik.

Shakespeare géniusza folytán azonban *A velencei kalmár* messze több, mint egy pusztán illusztratív értékű antiszemita pamflet. Shylock nézőpontja, az ő igazsága ugyanis oly erővel áll elénk, hogy a néző nem térhet ki az ő szituációjának megértése elől sem. Az ő szemével nézve a keresztény értékrend intoleráns, képmutató, könnyelműségre és megfontolatlanságra csábító, szabad és gazdaságilag irracionális, pazarló. Még fontosabb mozzanat, hogy Shylock viselkedése jellegzetesen reaktív, sértettsége és kiközösítettség-érzése nem légből kapott, hanem a mindennap elszenvedni kénytelen, otromba sértések és megkülönböztetések terméke. A darab máig tartó hatásának titka, hogy fölcsendül benne az emberi méltósághoz való egyetemes jognak a reneszánsz jegyében megfogalmazott üzenete, amely azóta is mindenféle kategoriális emberi megkülönböztetés gondolati, erkölcsi, lélektani érvényű ellenmérge. Antonio egyik barátja azt kérdezi Shylocktól, hogy mi végre ragaszkodik a fizetésektelen adósa testéből kivágni kívánt egy font húshoz. Mire jó az? Shylock ezt válaszolja: „Halat fogni vele. Ha mást nem hizlal, hizlalja a bosszúmat. Lepocskondiázott, és elütött egy félmilliótól. Nevetett, ha vesztettem; csúfolt, ha nyertem; gyalázta a népemet, megakadályozta az üzleteimet, hűtötte a barátaimat, fűtötte az ellenségeimet – és miért? Mert zsidó vagyok. Hát a zsidónak nincs szeme? A zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye? Nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebz, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszúrtok, nem vérzünk-e? Ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? Ha megmérgeztok, nem halunk-e meg? És ha meggyaláztok, ne

álljunk-e bosszút? Ha mindenben hasonlítunk rátok, ebben is hasonlítani fogunk. Ha egy zsidó megsért egy keresztényt, hol az alázatossága? A bosszúban. Ha egy keresztény megsért egy zsidót, hogyan tűrje keresztény példa szerint? Csak bosszúval. Azt az aljasságot művelem, amire ti tanítottatok, és alighanem még hozzá is tesztek ahhoz, amit tanultam” (*A velencei kalmár*, 3. felv. 1. szín).

11. Politikai antiszemitizmus

A forradalmi francia törvényhozás 1789. augusztus 26-án fogadta el az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatát*, amelynek első szakaszában találjuk a következő mondatot: „Az emberek szabadoknak és jogilag egyenlőknek születnek, és azok is maradnak.” E szavak halálos sebet ütöttek azon a korábban megingathatatlan felfogáson, miszerint az emberek között születés, leszármazás, vérségi kötelékek folytán önnön akaratuk és cselekvéseik révén megváltozhatatlan különbségek léteznek, amelyek sorsszerűen adott előnyös vagy hátrányos következményeiből csak az isteni elrendelés jogával takarózó önkényes elhatározás folytán szabadulhatnak. A keresztény felfogásban csupán ígéretként megfogalmazott univerzális emberi egyenlőség e nyilatkozatban öltött szekularizált formát, miáltal a társadalom egyenlőnek nyilvánított tagjai számára a mobilitás, a felemelkedés és érvényesülés tényleges valószínűségének perspektívája nyílt meg.

A zsidók számára az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* ideológiai újítása az *emancipációt* jelentette, hiszen egyszer s mindenkorra érvénytelenné váltak az etnocentrikus és vallási antiszemitizmus ideológiájából építkező jogi korlátozások, melyek miatt a zsidók csupán a kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységekben, illetve a zsidó szent törvények magyarázatában tűnhettek ki. De bármelyikben értek is el kiemelkedő teljesít-

ményt, a sorsszerűen rájuk kényszerített elkülönítettség köreiből nem törhettek ki.

A modern polgári demokratikus társadalomszerveződések alapelveként kimondott egyenlőség felhajtóereje a különböző társadalmi csoportok tagjai számára eltérő módon működött. Az egyenlőség voltaképpen azt jelentette, hogy a veleszületettség mentén adott társadalmi egyenlőtlenségek hatalmát megtörő új társadalmi viszonyok közepette szükségképpen keletkező előnyök és hátrányok megszerzésében, illetve elkerülésében megnövekedett az egyéni elhatározás, kockázatvállalás, tehetség, ügyesség, képesség szerepe. Azaz a sikerek és a kudarcok bekövetkezése egyre inkább az egyéni cselekvések számlájára volt írható, és egyre kevésbé függött az intézményes korlátoktól, melyek korábban mintegy eleve sikerre, illetve kudarcra ítélték teljes társadalmi csoportokat.

Súlyos tévedés azonban azt gondolni, hogy az emancipáció folytán egy csapásra megszűnik az antiszemitizmus, és a gazdasági, politikai, kulturális, vallási, nemzeti egyenlőség jogilag szentesített eszméjének jegyében létrejövő demokratikus társadalmi berendezkedés talaján csak olyan ideologikus csoporttudat alakulhat ki, amely az osztálykülönbségek adta társadalmi egyenlőtlenségekből táplálkozik.

A zsidókat emancipáló nyugat-európai társadalmakban az egyenlőség kinyilvánított eszméje nyomán megnövekedett mozgásterben az új típusú előnyökért a különböző csoportok eltérő esélyekkel indulhattak harcba. A zsidókat sajátos társadalmi helyzetükből fakadó mentalitásuk alkalmassá tette, hogy esélyeiket sikerrel érvényesíthessék. Mivel korábban arra ítéltettek, hogy kívül éljenek a rendi társadalom hit- és szokásrendszerén,

eleve kevésbé működhettek bennük azok a premodern gazdasági és erkölcsi előítéletek, amelyek a rendi kötelékeikből kivetkőzni kénytelen társadalmi csoportok tagjait cselekvéseikben bénították. Életük javarészt városi színtereken zajlott, s ez fontos volt abból a szempontból, hogy a modern társadalom életének kulcsfontosságú tere a város. Mivel a feudalizmus századaiban mezőgazdasági tevékenységet nem folytathattak, gazdasági szocializációjuk a kereskedelemre és a szabadfoglalkozások művelésére képesítette őket. Az industrializációs átalakulásban ez a gazdasági szocializációs háttér nyilvánvalóan csak előnyükre szolgálhatott. Mindezen tényezők szerves kiegészítőjeként a zsidók körében igen magas volt az írástudók aránya, ami megkönnyítette az írásbeliséget fölértékelő társadalmi kommunikációba való bekapcsolódásukat. Korábbi sajátos társadalmon kívüliségük egyben a veszélyeztetettség-érzés forrása is volt, ami arra ösztönözte őket, hogy szüntelenül figyelemmel legyenek minden új eseményre, új eszmére. A modern társadalom megnövekedett dinamizmusának nyomon követéséhez és megértéséhez ez az érzékenység csak kapóra jöhetett. Ugyanez az érzékenység abban is közrehatott, hogy amikor az új igazságtalanságok keletkezése folytán egyesekben megszületett annak a társadalomnak az eszménye, amely az egyenlőséget már nem csupán mint esélyt, hanem mint bizonyosságot akarta nyújtani, akkor sok fiatal zsidó háttérű értelmiségiben támadt rokonszenv a magát még tökéletesebbnek ígérő, szocialista, kommunista elvek jegyében berendezkedő társadalom megvalósításának programja iránt.

A szekularizált egyenlőségelv jegyében s az új egyenlőtlenségek mentén keletkező előnyös és hátrányos helyzetű társadalmi csoportok tagjai közé a volt rendi társad-

dalom csoportjainak tagjai tehát eltérő eséllyel juthattak, aminek az volt a következménye, hogy a zsidók rohamos kiemelkedése megint csak antiszemita nézetek és előítéletek képződésének adott tápot. A korábról ismert etnocentrikus és vallási antiszemitizmus szolgálhatta „érvek” természetesen az új helyzetben már csak járulékos szerepet játszhatnak, hiszen az emancipáció eredményeképpen rohamosan asszimilálódó zsidóság e hagyományos szempontok alapján egyszerűen felismerhetetlenné vált. Új „érvek” kellettek, amelyek ugyan tartalmazták a hagyományos idegengyűlölet etnocentrikus elemeit, alkalomadtán kihasználták a vallási előítéletekből adódó lehetőségeket (bár sok esetben az asszimiláció a zsidó vallás elhagyását, illetve a kor kívánalmainak megfelelő megújítását is magával hozta), szükség esetén bevetették a középkorban kidolgozott, gazdasági eredetű sztereotípiákat, de egészükben mégis valami merőben újat kellett tartalmazniuk, hogy általuk a modern társadalmi dinamizmusból kiszorultak és kárvalóttak magyarázatot találhassanak sanyarú helyzetükre.

E torzító optikával nézve, fókuszba a zsidók gazdasági, politikai és kulturális térfoglalása került, amelyet az immár politikai színezetű antiszemitizmus mint alapvető társadalmi szerencsétlenséget jelenített meg. A politikai antiszemitizmus különös gondolati ellentmondása, hogy az egyébiránt homogenizált egységként elképzelt zsidóságban egyszerre láttatja a polgári társadalmat voltaképpen létrehívó demokratikus és liberális politikai ideológiák képviselőjét, valamint azt az erőt, amely a polgári társadalom megdöntésére, forradalmi szocialista-kommunista átalakítására törekszik.

Az emancipáció által fölszabadított asszimilációs folyamatban a zsidók már jóval korábban repedező szocio-

lógiai-kulturális egysége széttöredezett. Csoporttudatuk egyetlen támpontja az antiszemitizmusban megta-
pasztalt ellenszenv és előítéletesség volt. Mivel azonban
a korábbi etnocentrikus és vallási antiszemitizmus meg-
különböztető szempontjai az új helyzetben kezelhetet-
lenné váltak, az antiszemitizmusnak új érvanyagra volt
szüksége ahhoz, hogy megtartsa a zsidókép villanyozó
és indulatokat keltő hatását azokban az emberekben,
akik szükségét érzik annak, hogy vélt vagy valós egzisz-
tenciális gondjaikra hihetőnek tűnő, gondolatilag könny-
nyen megemészthető, sokak által osztott nézetekben ke-
ressenek vigaszt és reményt. A politikai antiszemitiz-
mus a *fajelméletben* találta meg szükséges érvanyagát.

A fajelmélet Franciaországban született. Eredeti ideo-
lógiai célja a polgári átalakulás miatt magát veszélyez-
tetettnek érző nemesi rend pszichológiai fölvertezése,
megerősítése lehetett azáltal, hogy ez az elmélet a fran-
cia nemességet az eleve kiemelkedő képességekkel
rendelkező frankok leszármazottainak nyilvánította,
szemben a paraszttal, akiket az alacsonyrendű gal-
lok ivadékaiként tartott nyilván. Történetileg a feudális
társadalmak egykori hódítások nyomán alakultak ki, és
a fajelmélet arra a történetírói hagyományra építve jö-
hetett létre, miszerint a nemesi rend a hódító etnikum
leszármazottaiból áll, míg a leigázott (és később beván-
dorolt) etnikumok tagjaiból lettek a jobbágyok, keres-
kedők. Az elmélet jellegzetesen etnocentrikus felépíté-
sű, amennyiben a nemességet eleve felsőbbrendűnek,
a jobbágyságot és a polgárságot eleve alacsonyabb ren-
dűnek nyilvánítja, mégpedig azon az alapon, hogy
mind a felsőbbrendűséget, mind az alsóbbrendűséget
okozó képességek a leszármazás során nemzedékről
nemzedékre változatlanul átöröklődnek. Ez az eszme –

mint arra Szabó Miklós rámutat – nem maradt hatástal-
an más társadalmi rétegek körében sem, csak éppen az
előjel fordult meg. A harmadik rend ugyancsak etno-
centrikus módon határolta el magát, amikor önmagát
a gallok és a rómaiak utódainak tartva lekezelően be-
szélt a „régii Germánia erdeiből előbújó” frankokról,
akiknek leszármazottaiból a francia nemesség verbuvá-
lódott (Szabó 1986).

Az etnikai leszármazásra alapozott csoportfelfogás azt
feltételezi, hogy egyes csoportok minden tagja örökletes
adottságok folytán kiemelkedő képességű, míg más cso-
portok tagjai, ugyancsak kollektív örökletesség folytán,
eleve alacsonyabb képességűek. Hamarosan kiderült,
hogy ez a csoportfelfogás nemcsak az osztályok közötti
érdekharcok ideologikus leképezésére alkalmas, hanem
a születő modern nemzetek egymás közti konfliktusai is
magyarázhatók általa.

Európa nyugati és keleti fele között jelentős különbség
volt abban a tekintetben, hogy a polgári társadalom lét-
rejötte során működésbe lépő gazdasági, politikai és
kulturális alrendszerek miként voltak képesek integrál-
ni és dinamizálni a korábbi viszonyok kötelékeitől meg-
szabadult társadalmat. A Rajnától nyugatra államnem-
zeti fejlődés keretei között ment végbe a polgári átalaku-
lás, ami azt jelenti, hogy az adott állam keretei között élő
lakosok tényként veszik tudomásul, hogy melyik nem-
zet tagjainak sorába tartoznak, s ebből adódóan milyen
elidegeníthetetlen szabadságjogokkal rendelkeznek.
A társadalmi érdekharcok faji, etnocentrikus értelmezé-
se az erőtejes és dinamikus polgári fejlődés jóvoltából ta-
lajt veszített, s ha a faji szempont a nemzetközi konflik-
tusok magyarázó nézőpontjaiként megjelenik is, hatása
időleges és elszigetelt marad. Ezzel szemben a Rajnától

keletre fekvő európai térségekben kellő állami keretek hiányában elsősorban kulturális (s ebből eredően történeti, etnikai, vérségi) támpontok álltak csak rendelkezésre ahhoz, hogy a születő nemzetek meghatározzák magukat. Ennélfogva a nemzethez tartozás mint érték magasztosult föl, s e nézetrendszer normativitásánál fogva eleve fogékony az etnocentrikus értelmezésre, hiszen annak lényegi eleme mindannak fölértékelése, ami a saját csoporttal kapcsolatos, s mindannak leértékelése, ami a saját csoporthoz képest idegen, eltérő, más.

A polgári társadalom struktúráinak kiépülése (városiasodás, iparosodás, tömegkommunikáció, tömegkultúra, modern természet- és társadalomtudomány, politikai pártok, bankrendszer, nagykereskedelem, részvénytársaságok, tőzsde stb.) a kelet-közép-európai társadalmak születő félben lévő, normatív kiindulású nemzeti kategorizációját fenyegetni látszott, mivel az új struktúrák kiépítői közé könnyebben kerülhettek be azok, akik korábban már részletezett helyzeti előnyeik folytán a feudális kötöttségek lebontását követően megnövekedett szabadsággal jobban tudnak élni, szemben azokkal, akik önmagukat „nemzetfenntartóként” meghatározva a versenyt sem tudással, sem ügyességgel felvenni nem bírták.

A politikai antiszemitizmus faji eleme az asszimilált, polgáriasult zsidóság és a „nemzet” elkülönítésére irányul. Az asszimiláció következtében anyanyelv tekintetében zsidók és nem zsidók között nincs különbség. Felekezetükhöz a zsidók csak egy része ragaszkodik, a többiek más vallásokra tértek át, vagy vallásilag közömbösek, esetleg ateisták. Elkülönítés és megkülönböztetés következtésüképpen csakis leszármazási szempont szerint lehetséges, amelynek alapján megszületik

a „zsidó faj” fantomképe. Eszerint a zsidókat velük született tulajdonságaik a rombolásra, liberalizmusra és kozmopolitizmusra hajlamosítják, amellyel szembeszölgölni mindenkinek kötelessége, aki saját fáját félteti és övni kívánja eme ártalmas hatásoktól.

Az antiszemitizmus megjelenítette „zsidó” (akár mint „kapitalista”, akár mint „szocialista” bukkant föl) a paranoiás nemzeti önkép elengedhetetlen tartozéka lett, miáltal „belső bomlasztásként”, „idegen értetlenségként” lehetett elmarasztalni minden belpolitikai kritikát.

A politikai antiszemitizmus a náci fasiszta propagandában érte el csúcspontját. Hitler *Mein Kampf* címmel írott műve katalógusa mindazon képtelen rágalomnak és vádnak, amit a zsidókkal kapcsolatban az ókortól kezdve a középkoron át a modern időkig valaha is megfogalmaztak. A világalomra törő zsidók összeesküvésének hitleri fantazmagóriája csupán egy paranoid elme torzszüleményének volna minősíthető, ha nem hasonlítana kísértetiesen arra az elgondolásra, amit maga Hitler mint német célt fogalmazott meg, s melynek jegyében harcát megindította, mely harcban bőven talált követőkre nemcsak a Német Birodalomban, hanem Európa más országaiban is.

A politikai antiszemitizmus faji ideológiáját hordozó német nemzetiszocialista párt és állam, az egyivású rokon pártok, mozgalmak, államok vereséget szenvedtek, és megsemmisültek. A politikai antiszemitizmus azonban mint előítéletes megismerési, gondolkodási és cselekvési struktúra mindenütt reinkarnálódhat, ahol a szerencsétlen modernizációs fejlődés következtében elintézetlen maradnak a nemzeti és polgári fejlődés alapkérdései, és változatlanul aktuálisak az 1789-es *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* már idézett szavai.

12. Az antiszemitizmus lélektana

Az etnocentrikus és a vallási antiszemitizmus vizsgálata nem igényli a sajátos lélektani szempontú vizsgáldást, mivel ezekben az esetekben az egyén társadalmi kötődésének folyamányairól, a születés által adott társadalmi pozíció alternatívátlanóságának lélektani következményéről van szó. A politikai antiszemitizmus megjelenése viszont az egyén és a társadalom viszonyának radikális megváltozásával kapcsolatos. A társadalomban rohamosan megnövekszik azoknak a csoportoknak a szerepe, melyekbe az egyén már nem a születés véletlenje folytán jut, hanem a bejutás *tőle magától* függ. E megnövekedett szabadság terében fölértékelődnek a személyiségtényezők, hiszen a sikerek és a kudarcok kovácsává egyre inkább az egyén válik.

Ebben az individualizációs folyamatban természetesen csak azok a személyiségtényezők válnak lényegessé, amelyek a gazdasági, politikai, kulturális és magánéleti érvényesülést előmozdító cselekvések kivitelezésében nélkülözhetetlenek. Szó sincs arról, hogy megteremtődne a személyiség „mindenoldalú kifejlődésének” feltételei, s ha az individualizáció folyamatát ebből az utópisztikus perspektívából nézzük, akkor joggal ítéltethetjük e folyamatot elidegenítőnek és elégtelennek. Ha viszont megközelítésünk történeti, s kiindulásul a tradicionális keretek által béklyózott, bénított, rendkívül korlátozott individualizációs lehetőségeket vesszük figye-

lembe, akkor elismeréssel kell adóznunk annak láttán, hogy a modern demokratikus fejlődés milyen mértékben növelte meg az egyéni szabadságot.

E szabadság persze az egyén számára nemcsak áldás, hanem átok forrása is lett. A siker csábító lehetősége egyben a bukás szorongató kockázatát is magában hordozta. A biztonsággal eligazító közösségi értékek és normák gyengülése a választás és a döntés pszichológiai terhes költelmével jár együtt. A transzcendencia elhomályosulása a halál és a vak pusztulás vigasztalan belátásának kényszerét hozta. A modern társadalmi viszonyok mágneses terében megjelenő szabadság vonzotta s ugyanakkor taszította is az egyéneket, de mindenképpen a személyiségben rejlő értékek megmérettetésére adott alkalmat. A szabadság egyeseket képeségeik maximalizálására, teljesítményeik növelésére, önerejük fokozására sarkallta, másokat viszont menekülésre, visszahúzódásra késztetett, sértődöttséget és kudarcérzetet keltve bennük.

Az egyénre jellemző képességek, tulajdonságok, sajátos személyiségjegyek genetikailag adott egyediségük lappangó állapotából csak akkor válhatnak az egyéni sors formálásában kulcsfontosságú tényezőkké, ha a gyermekkorban tudatos nevelés, ráhatás tárgyaivá válnak. Következésképpen a modern társadalomban megnövekszik a szocializáció szerepe, mely már nem azonosítható a társadalomban való belenövés spontán folyamatának különösebb figyelmet nem igénylő terelésével és tudomásulvételével. Megjelenik a szocializáció sajátos társadalmi intézménye, az iskola, s miatta a korábban egyeduralkodó *család* és *kortárs-csoportok* szocializáló funkciói is mélyrehatóan módosulnak (Ariès 1987; Somlai 2013).

Az individualizációs folyamat megteremtette egyéni érvényesülés lehetőségeinek kiaknázása egyre inkább azoktól a személyiségjegyeiktől függött, amelyek kifejlődését a családi és az iskolai szocializáció biztosította. A gazdasági, politikai és kulturális sikerekért folytatott versenyben azoknak nyílt esélyük kiemelkedő teljesítményekre, akiknek a szocializációja a modern társadalmi értékek jegyében zajlott. A hagyományos szocializációs értékrend a tekintély, a statikus erkölcsi erények (becsület, hűség, áldozatvállalás, tisztaság, büntelenség, önzetlenség, vendégszeretet, bőkezűség, segítőkészség), valamint az eleve elrendeltettség hite (a Gondviselés) körül fűrtösödött, miközben negatívum volt mindaz, ami dinamizálta és mozgásra sarkallta az egyént (tudás, versenyzés, mozgás, önérvényesítés, függetlenség, önállóság). A modern szocializációs értékrend esetében a viszony éppen fordított: a tradicionális értékek mint negatívumok, a modern értékek mint pozitívumok jelentek meg.

A modernizációnak két síkja van. A látványosabb sík a társadalmi viszonyok radikális átalakulása azon liberális és demokratikus eszmék jegyében, amelyeket az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* tartalmaz. A másik, kevésbé látható, de az átalakulás voltaképpen garanciáját képező sík a szocializációs gyakorlaté, melyben végül is eldőlt, hogy lesznek-e és kik lesznek a liberális és demokratikus eszmék letéteményesei, akik lelkükben szakítottak a szabadságot korlátozó, ellehetetlenítő gazdasági, politikai, kulturális és ideológiai viszonyokkal.

A modernizáció az utóbbi tekintetben jóval lassúbb és ellentmondásosabb folyamat, s hogy éppen hol tart, azt nagyon jól jelzi a politikai antiszemitizmus jelentkezése, mértéke és hatóereje az adott társadalomban. A politikai

antiszemitizmus tartalékai ugyanis a sajátos szocializációs feltételek által zátonyra futott személyiségfejlődésben kialakult lelki tünetegyüttesben keresendők, amelyet együttvéve *tekintélyelvűségnek* nevezünk.

A tekintélyelvűség tünetei azt a megrettenést tükrözik, mely az egyént a – szabadságot kívülről korlátozó hagyományos ideológiai, jogi, társadalmi béklyók radikális lebomlása nyomán kibontakozó – megnövekedett mozgástér láttán elfogja. Mivel többé már nem állnak rendelkezésére a korábban oly nagyfokú biztonságot nyújtó külső meghatározók, melyeket a vallás, az örökévalónak gondolt társadalmi rend nyújtott, az egyén (akár férfi, akár nő) kénytelen *belső* meghatározókhoz folyamodni. Ezeknek a belső meghatározóknak az eszmei, érzelmi anyaga sok szempontból azonos a társadalmi kommunikációban korábban forgalmazott etnocentrikus és vallási ideológiák tartalmaival, ám a funkciók tökéletesen megváltoztak. A világ megélésének mércéjeként alkalmazott tekintély ugyanis a modern viszonyoktól megrettent személy *szükséglete*, önmaga által teremtetett bálvány, amelyből hitet és erőt képes meríteni, amikor arra a kínos feladatra kerülne sor, hogy megmagyarázza önmagának, hogy miért nem volt képes érvényesülni, sikerre vergődni a modern társadalom viszonyai közepette. A tekintélyelvűség akkor és ott vált át politikai antiszemitizmusba, amikor a személy számára a zsidók válnak olyan látható célponttá, melyre rávetítheti saját rossz érzésének igazolását.

A szocializáció egyébként minden feltételek között is bőven teremt alapot rossz érzések kialakulására. Individualitás és kollektivitás egymásba szövődése sehol sem konfliktusmentes folyamat. Freud tanítása figyelmeztet rá, hogy az egyénben munkáló feltétlen örömke-

resés kikerülhetetlenül össze kell hogy ütközzön az egyidejűleg ugyancsak jelen levő közösségi csatlakozás igényével, mely viszont az örömről való lemondást, a közösségi korlátozások elfogadását követeli meg az egyéntől. A szocializáció ebben az általános értelemben azt jelenti, hogy az öröme törő feltétlen elv és az örömet korlátozó feltételek képében megjelenő valóság elve között kompromisszum jön létre, miáltal az egyén képessé válik a kollektív kereteket követő életre. Ezért azonban súlyos árat kell fizetnie, hiszen szexuális és agresszív töltetű, eredendő örömeiről való elfojtására kényszerül. Cserébe a beilleszkedettséget kapja. Az elfojtás bázisán hármas személyiség szerkezet keletkezik: a *tudattalan én*be süllyednek a bevallhatatlan indulatok és kísértések, melyek elfojtása nyomán létrejön a *felettes én*ben foglalt közösségi értékek és normák elfogadásához és követéséhez szükséges motivációs forrás. A két én-összetevő közötti egyensúlyozás és aktuális életvezetés kötetlen pedig a mindenkori cselekvés kivitelezéséért felelős *tudatos én*re hárul.

A modernizációs feltételek között végbemenő személyiségfejlődésben szükségképpen megnövekszik e hármas énszerkezet kialakulását kísérő konfliktusok és feszültségek szerepe, hiszen a feszültségeket kezelő korábbi kollektív érvényű minták meggyengülése folytán az egyénnek magának kell megküzdenie elfojtott énjé démonaival. A tekintélyelvűség hathatós segítség e küzdelemben, hiszen olyan azonosulási lehetőséget tartogat, mely által a személy a maga teremtette béklyók biztonságát érezve megkíméli önmagát a szembenézés, az önvizsgálat, a viszonyok megváltoztatását célzó cselekvés kockázataitól.

A huszadik század negyvenes éveinek első felében Adorno és munkatársai végeztek olyan vizsgálatokat,

amelyek jóvoltából meglehetősen pontos szaktudományos képet alkothatunk magunknak a tekintélyelvű személyiségről, mely adott esetben a politikai antiszemitizmusban találja meg a maga számára a szabadságtól való menekülés útját. A vizsgálat kiinduló előfeltevései elméletileg a pszichoanalitikus személyiségfejlődés feltételezte modellre épültek, szociológiailag pedig a húszas évek németországi viszonyai által táplált tekintélyelvű szocializációs gyakorlat tényeire támaszkodtak. A harmincas évek németországi fejleményei, a nemzetiszocializmus és az annak elválaszthatatlan részét képező vehemens politikai antiszemitizmus a kérdésfeltevést sajnálatosan aktualizálták. Adornónak és munkatársainak menekülniük kellett, s végül az elmélet empirikus igazolására csak az Egyesült Államokban nyílt lehetőségük (Erős 1986).

A munkát kiterjedt mélyinterjú-vizsgálattal kezdték. Az interjúk szövegei alapján állításokat fogalmaztak meg, amelyeket különböző skálákba rendezve a tekintélyelvű személyiség valóságos „hitvallását” sikerült modellálniuk. Kiderült, hogy a tekintélyelvűség legáltalánosabb szemléleti alapja egy általános *politikai-gazdasági konzervativizmus*, melynek lényege a társadalmi problémák pszichologizálása, moralizáló megközelítése, bűnbakok keresése és a változtatással szembeni törekvések merev elhárítása.

Az általános konzervatív hajlandóság elzárkózó, agresszív és sovány „hazaffyság”-gal társult, mint azt a következő állításokkal való egyetértés tanúsítja:

- ✓ a hazafiság és hűség a jó állampolgár első és legfontosabb kötelessége;
- ✓ az alapvető amerikai intézményekre ebben a században a külföldről beszivárgott eszmék és agitátorok jelentették a legnagyobb veszélyt;

- ✓ az árulók és a betolakodók rosszabbat érdemelnek, mint a börtön és büntetőtábor;
- ✓ lehet, hogy az európai menekültek bajban vannak, de hiba lenne megemlíteni a bevándorlási kvótákat.

Az etnikai, nemzeti és társadalmi kisebbségekkel szembeni előítéletesség és türelmetlenség ugyancsak része a tekintélyelvű tünetegyüttesnek. Íme, a jellemző nézetek:

- ✓ a négerrek számos társadalmi problémájukat megoldhatnák, ha nem lennének olyan felelőtlenek, lusták és nemtörődöm természetűek;
- ✓ a fizikai munka jobban megfelel a néger munkásoknak és képességeiknek, mint a bonyolultabb, felelősségteljes munka;
- ✓ egy-egy lincselés Délen jó dolog, mert ott sok néger él, és néha vissza kell rettenteni őket a lázongástól és a vérengzéstől;
- ✓ a négerben van valami eleve primitív és civilizálatlan, ez a zenéjében és szélsőséges agresszivitásában is megmutatkozik;
- ✓ bármely csoport vagy társadalmi mozgalom, amelyben sok külföldi vesz részt, gyanús, és az FBI-nak figyelni kell azt;
- ✓ túl sok pénzt költünk a bűnözőkre és az elmebetegekre, valamint az értelmi fogyatékosok nevelésére;
- ✓ meg kellene oldani a bűnözők és más, társadalmilag káros elemek sterilizálását;
- ✓ bár a nőkre szükség van most az iparban és a hadseregben, a háború után vissza kell térniük az otthonukba;
- ✓ a nemi bűntettek, a megerőszakolások és gyermekcsábítások elkövetőit nyilvánosan kellene kivégezni.

A leggazdagabb választék az antiszemita állításokból keletkezett. Az antiszemita nézetek aszerint voltak megkülönböztethetők, hogy nyíltan *vádaskodtak-e*, avagy *valamiféle önvédelmi igazolásra* születtek, illetve konkrét megkülönböztető intézkedéseket sürgettek.

Vádaskodó állítások

- ✓ a zsidók a leghivalkodóbb, legérzékibb, legpazarlóbb életmódot kedvelik a legjobban;
- ✓ a zsidók legnagyobb hibája az önhittség, a mindennekfeletti büszkeség, az a hitük, hogy ők a választott nép;
- ✓ van ugyan kivétel, de lényegében minden zsidó egyforma;
- ✓ a zsidóknak meg kellene szabadulniuk gyanús és zavaró hibáiktól, ha valóban a zaklatások végét akarják;
- ✓ ha zsidó lakik a szomszédban, akkor fokozatosan kialakul körülötte a tipikus zsidó atmoszféra;
- ✓ a zsidók általános hibája, hogy túlságosan agresszívak, mindig érvényesítik zsidó neveltetésüket és modorukat.

Az önvédelem igazolására született állítások

- ✓ a zsidók feltétlenül helytelen irányban befolyásolják a keresztény kultúrát és civilizációt;
- ✓ a zsidó üzletemberek annyira összetartanak, hogy egy kereszténynek nincs reális esélye velük szemben;
- ✓ túlságosan sok zsidó ül a minisztériumokban, és túl nagy a hatalmuk az ország politikai életében;
- ✓ a zsidók irtóznak a kemény munkától, a társadalom élőszködő rétegét alkotják, könnyű és haszontalan munkát végeznek.

Megkülönböztető intézkedéseket sürgető állítások

- ✓ az egyetemeknek meg kellene állapítaniuk egy kvótát, hogy korlátozzák a zsidók számát azokon a területeken, ahol túl sok zsidó van már;
- ✓ a zsidókérdés olyan általános és mély, hogy az ember gyakran kételkedik abban, hogy demokratikus eszközökkel egyáltalán megoldható;
- ✓ annak érdekében, hogy egy lakóhely kellemes legyen, kívánatos, hogy zsidók ne lakjanak a közelben;
- ✓ nagy baj lenne az üzleti életben, ha túl sok zsidó munkaadó volna;
- ✓ a legegyszerűbben úgy lehetne megszüntetni az országot fenyegető kommunista veszélyt, ha ellenőrzés alá vonnák a zsidó elemet, mely azt irányítja.

Külön csoportba sorolhatók azok az állítások, amelyek a zsidókat részint elkülönüléssel, részint beolvadással vádolják.

Az elkülönülést felrovó állítások

- ✓ a zsidók elleni rossz érzések egyik oka, hogy távol tartják maguktól a nem zsidókat;
- ✓ a zsidók idegen test az amerikai társadalomban, régi szokásaikat őrizve ellenállnak az amerikai életnek;
- ✓ a zsidók egyik általános hibája, hogy mindenütt zsidó voltukat hangoztatják.

A beolvadást felrovó állítások

- ✓ a zsidók túlságosan messze mennek, hogy elrejtseik zsidó voltukat, különösen olyan szélsőségekben, mint a névváltoztatás, orroperáció és a keresztény viselkedés utánzása;

- ✓ amikor a zsidók nagy kulturális és tudományos alapítványokat tesznek, akkor inkább a hírnév utáni vágy, mintsem a valódi tudományos érdeklődés vezeti őket;
- ✓ az egyik, ami megakadályozta a zsidókat abban, hogy saját nemzetüket megalapítsák, az, hogy nincs saját kultúrájuk, ehelyett lemásolják, ami az adott környezetben fontos, legyenek bárhol.

A politikai-gazdasági konzervativizmus, a sovinizmus, az etnocentrizmus és antiszemitizmus iránt fogékony tekintélyelvűség rejtett lelki struktúrájának feltárása oly módon vált lehetségessé, hogy a kutatók megszerkesztettek egy skálát, melyet F betűvel jeleztek, utalva ezáltal a fasiszta mentalitásra. E skálák a tekintélyelvű személyiségre jellemző tünetek egész sorának feltárására voltak alkalmasak. (Minél több állítással értett egyet valaki, annál inkább volt tekintélyelvűnek minősíthető; Adorno et al. 1950).

Az F-skála kilenc összetevőt mutatott ki, amelyek mindegyike hozzájárul a tekintélyelvűség tünetegyütteséhez:

I. KONVENCIONALIZMUS

- ✓ az mostanság a fő baj, hogy az emberek túl sokat beszélnek, és túl keveset dolgoznak;
- ✓ a modern egyház sok szabályával és képmutatásával nem felel meg a mélyen vallásos ember igényeinek;
- ✓ az embernek el kell kerülnie az olyan dolgok nyilvános gyakorlását, amelyek mások szemében rossznak tűnnek, még akkor is, ha jónak tartja azokat;
- ✓ bár a szabadidő jó dolog, a kemény munka az, amely az életet érdekessé és értékesé teszi;
- ✓ nem is az a fontos, amit az ember csinál, hanem az, hogy jól csinálja.

II. TEKINTÉLYELVŰ ALÁVETETTSÉG

- ✓ megvetésre méltó, aki nem érez elmúlhatatlan szeretetet, hálát és tiszteletet szülei iránt;
- ✓ a tanulás vagy a hatékony munka lényeges feltétele, hogy tanáraink vagy főnökeink részletesen közöljék velünk, hogy mit kell tennünk és hogyan;
- ✓ mindenkinek kell valamilyen természetfeletti erőben hinnie;
- ✓ a tudományok, a kémia, a fizika, orvostudomány messze vitték el az embert, de sok olyan fontos dolog maradt, amelyeket valószínűleg sosem lesz képes megérteni az emberi értelem;
- ✓ az engedelmesség és a tekintély tisztelete a legfontosabb erény, amelyet egy gyermeknek meg kell tanulnia;
- ✓ az országnak kevesebb törvényre és szervezetre van szüksége, és bátrabb, lankadatlan vezetőkre, akiben az emberek bíznak;
- ✓ egészséges, normális, illetudó ember még gondolatban sem sérti meg rokonát vagy közeli barátját.

III. TEKINTÉLYELVŰ AGRESSZIÓ

- ✓ természetes és jogos, hogy a nőket bizonyos módon visszatartsák és korlátozzák, hogy a férfiaknak több szabadságuk legyen;
- ✓ megvetésre méltó, aki nem érez elmúlhatatlan szeretetet, hálát és tiszteletet szülei iránt;
- ✓ a homoszexualitás a bűnözés különösen bomlasztó formája, és kegyetlenül ki kell irtani;
- ✓ a becsületünket ért minden sérelmet meg kell torolnunk.

IV. SZELLEMI ELZÁRKÓZÁS

- ✓ azok a regények és elbeszélések, amelyekben cselekvés és kaland van, sokkal érdekesebbek azoknál, amelyekben csak az emberek érzéseiről és gondolatairól esik szó;
- ✓ túlságosan nagy hangsúly jut az egyetemeken az intellektuális és elméleti témáknak, holott a gyakorlati tényezőkön alapulnak az élet értékei;
- ✓ vannak olyan dolgok, amelyek annyira intimek és annyira személyesek, hogy még közeli barátoknak sem beszélhetünk róluk;
- ✓ a könyvek és a filmek ne tereljék az élet szomorú oldalaira a figyelmet, ehelyett szórakoztató és felemelő témákra összpontosítsanak.

V. BABONASÁG

- ✓ zavaros eszmék forrása a túl sok tanulás;
- ✓ bár sokan kételkednek benne, mégis biztos, hogy az asztrológia sok dolgot megmagyaráz;
- ✓ nem véletlen, hogy Japánban földrengés volt aznap, amikor a japánok megtámadták az amerikaiakat;
- ✓ mindenkinek kell valamilyen természetfölötti erőben hinnie;
- ✓ a tudományok, a kémia, a fizika, az orvostudomány messze vitték el az embert, de sok olyan fontos dolog maradt, amelyeket valószínűleg sosem lesz képes megérteni az emberi értelem;
- ✓ nagyon lehetséges, hogy a végeláthatatlan háború- és konfliktussorozat egyszer egy világméretű pusztulással ér véget.

VI. HATALOMIMÁDAT

- ✓ túl sok ember él természetellenesen, vissza kell térniük a kezdetekhez, a tevékenyebb élethez;
- ✓ vannak a társadalomban olyan negatív jelenségek, amelyek felett a hatóságok szemet hunynak, s ilyenkor az embernek kedve lenne ahhoz, hogy maga csináljon rendet;
- ✓ a becsületünket ért minden sérelmet meg kell torolnunk;
- ✓ az emberek egyre inkább látják, hogy életüket a politikusok összeesküvése szabja meg;
- ✓ az országnak kevesebb törvényre és szervezetre van szüksége, és bátrabb, lankadatlan vezetőkre, akikben az emberek bíznak;
- ✓ kétféle ember van: erős és gyenge.

VII. DESTRUKTIVITÁS ÉS CINIZMUS

- ✓ a társadalom már olyan messze került az igazi rendtől, hogy ideje megrendszabályozni;
- ✓ miután végeztünk a németekkel és a japánokkal, az emberi faj többi ellensége ellen kell összpontosítanunk: a patkányok, a kígyók és a baktériumok ellen kell harcolnunk;
- ✓ ma minden ingatag, fel kell készülnünk egy olyan korra, amelyben minden változik, semmi sem végleges, és felborulással fenyeget;
- ✓ a hadsereg kilengéseiről szóló tudósítások propagandisztikusan eltúlozzák a valóságot;
- ✓ bűnözési hullámtól kell tartanunk, a gengszterek és tolvajok megfékezése a fő társadalmi probléma;
- ✓ az emberi természet olyan, amilyen, háborúk ezért mindig is lesznek.

VIII. A SAJÁT SZORONGÁS KIVETÍTÉSE

- ✓ bűnözési hullámtól kell tartanunk, a gengszterek és tolvajok megfékezése a fő társadalmi probléma;
- ✓ nagyon lehetséges, hogy a végeláthatatlan háború- és konfliktussorozat egyszer egy világméretű pusztulással ér véget;
- ✓ az emberek egyre inkább látják, hogy életüket a politikusok összeesküvése szabja meg;
- ✓ manapság, amikor annyiféle ember mászkál és keveredik össze, az embereknek különösen óvakodniuk kell a betegségektől és a fertőzéstől.

IX. ELTÚLZOTT NEMI ÉRDEKLŐDÉS

- ✓ a homoszexualitás a bűnözés különösen bomlasztó formája, és kegyetlenül ki kell irtani;
- ✓ lényegtelen, hogy mi van a felszínen, a férfiak csak egy dolgot akarnak a nőktől;
- ✓ a régi görögök és rómaiak szexuális orgiái ápolónőotthonok ahhoz képest, ami ma van, különösen olyan körökben, ahol az ember legkevésbé várná;
- ✓ a nemi bűntettek, a megerőszakolások és a gyermekcsábítások elkövetőit nyilvánosan kellene kivégezni.

A tekintélyelvű személyiség nézeteinek szervező elve a *dogmatizmus*, mely a világkép sajátosan elzárt alakzatát hozza létre. Milton Rokeach szerint a zártság jele, ha a személy „sokkal több ismeretet tud felhozni igaznak vélt nézetek védelmére, mint amennyi ismerettel a nézetrendszerének igazát cáfoló nézetrendszerrel rendelkezik. Egészében véve a személyben tagolatlanul él a saját nézetrendszerének igazát cáfoló nézetrendszer, és minél inkább különbözik igaznak tartott nézetrendszerétől, annál kevésbé képes megkülönböztetni az egy-

mástól csak árnyalatokban különböző cáfolati rendszereket" (Rokeach 1980. in Csepeli 1980. 304). A cáfoló nézetekre vonatkozó ismereteket a személy eleve nem eredeti forrásból meríti. Egy antiszemita például valószínűleg alig tud valamit a zsidóságról és a zsidó vallásról, de ha mégis vannak bizonyos ismeretei, azok feltehetően zsidóellenes forrásból jutottak el hozzá. A zártság további jele, ha a személy képtelen különbséget tenni egy nézet és a nézetet hangoztató forrás között. Ha egyszer valakit ellenséggként ítél meg, akkor egyenesen riadalommal tölti el, ha ellensége őt dicséri. Végül a dogmatizmus fontos jellemzője a jelentől elforduló időtávlat, amely részint a távoli múlt, részint a távoli jövőre irányul. Ennek oka, hogy e két időtávlat, mivel elvileg kívül esik az ésszerűen kezelhető *itt és most* körén, tetsszerűen alakítható a dogmatikus személy vágyai, kénye-kedve által, ragyogó manipulációs eszközt biztosítva az illúziókra és balhitekre fogékony közönség meggyőzéséhez.

A dogmatikus szemlélet az értékelés elsőbbségén alapul. A tényekre vonatkozó információk csak akkor épülhetnek be a szemléletbe, ha nem mondanak ellent az eleve kialakított értékelő sémáknak. Az értékelés tengelyében az erkölcsi jó és rossz megkülönböztetése áll. Az emberi természet negativisztikusan, rosszhiszeműen jelenik meg e normális alapbeállítottság fényében. Sartre úgy látja, hogy a rosszhiszeműség mélyén a dogmatikus személy önmaga előtt is leplezett vonzalma van a gonosz iránt. E vonzalmat ellensúlyozandó növeszti magában nagyra az erény képét, amelynek szolgálatában állva szüntelen azon fáradozik, hogy a kapzsiságot, a bujaságot és a többi bűnt leleplezze, feltárja, megjelölje (Sartre 1947). A szükségképpen dogmatikusan szerve-

ződő antiszemita nézetrendszerben a gonosz a zsidó képeben fog megjelenni.

A tekintélyelvű szocializáció következményeként megjelenő személyiségstruktúra alapvető viszonyulási mintája az autonómiahiányos függés és kiszolgáltatottság. A büntetések és fenyegetések árnyékában felnövekvő én a maga gyengeségét, kiszolgáltatottságát és gyámságtalanságát leküzdendő dogmatikusan elképzelt, nálánál hatalmasabbnak vélt külső tekintélyek oltalma alá menekül. E tekintélyek az egyeduralkodó apa mintájára megjelenített párt, nemzet, egyház, osztály képében jelennek meg. E tekintélyek hatalmának forrása az alternatívátlan, kételyt nem ismerő azonosulás, mely nélkülözvén a belső meggyőződésen alapuló választást, az elkötelezettség autonóm erejét, csak akkor képes az egyént e pszichológiai kényszerpályán tartani, ha egyidejűleg az ellenséget is megjeleníti.

A tekintélyelvű szocializációban kialakuló felettes én túlsúlyos nyomása alatt a tudatos én képtelen megbirkózni az elfojtásra ítélt agressziós és szexuális vágyak reflektálhatatlan, szégyellni való feltörekvése miatti feszültségekkel, amelyek levezetésére azután kapóra jönnek a tekintélyelvű azonosulással együtt járó ellenazonosulásból származó ellenségképzetek. A jó és a rossz dogmatikus szembeállításának révén teremtett külvilág ily módon alapvetően mint fenyegető, védelemre sarkalló közeg jelenik meg, miközben a személy képtelen felismerni, hogy amit külső fenyegetettségnek érez és gondol, az valójában saját magából, belülről fenyeget. E bevallatlan lelki realitás folytán féltékenyen és üldözőként veti rá magát mindazokra, akik kívül esnek a tekintélyelvű azonosulás mágikus eszközökkel megvont határain. Ez a szembenállásra sarkalló szenvedély nem tud

megszűnni, hiszen ingerei voltaképpen nem a realitásból, hanem a tekintélyelvű szocializáció következtében keletkezett belső szorongásból származnak, amely – a realításban fogódzókra nem lelven – megszállottsággá, üldözéssel téveszmévé alakul. Horkheimer és Adorno a paranoid beállítottságot joggal nevezi a „megismerés árnyékának”, melynek valódi funkciója az önmegismerés elhárítása, az elfojtott agresszivitás és szexualitás röstellni való képeinek az ellenségre történő kivetítése (Horkheimer, Adorno 1985. 173–179). Így most már előtűnik áll a tekintélyelvű szocializáció során keletkező személyiségkép valamennyi összetevője: konzervativizmus, konvencionálisizmus, moralizáló dogmatizmus, torz valóságglátás, az ok-okozati viszonyok téves felfogása, tekintélyelvű alárendelődés és autonómiahiányos függés, manipulatív, sztereotipizált nemiség. Az antiszemitizmus abban az esetben lesz része a tünetegyüttesnek, ha a tradicionális tekintélyek hatalmát megdöntő társadalmi fordulat a társadalom széles rétegeit felkészületlenül éri, s a keletkező társadalomlélektani űrt a korábbi külső tekintélyi függőségi viszonyok interiorizációjaként megjelenő tekintélyelvűség tölti ki. A tekintélyelvűen szocializált személy képtelen elviselni a bekövetkezett szakadást belső és külső, egyéni sors és társadalmi törvény, jelenség és lényeg között. Szorongásaiban egyedüli szövetségesként a másik paranoiás kínálkozik, akivel együtt, benne társára lelve kollektív paranoiát növesztenek nagyra. Szövetségüknek a modernizációs átalakulásban felfakasztott értékvákuumtól való irtózás lesz az alapja. Az antiszemita tragikus vétsége, hogy a félelmet, a rettegést helyesen érzi, ám helytelen okoknak tulajdonítja. Sartre nagyon pontosan diagnosztizál, amikor arról beszél, hogy az antiszemita fél.

„Persze nem a zsidóktól, hanem önmagától, a lelkiismeretétől, az ösztöneitől, a felelősségeitől, a magánytól, a változástól, a társadalomtól és a világtól, vagyis mindentől, a zsidók kivételével. Gyáva ember, aki nem akarja bevallani magának a gyávaságát. Gyilkos, aki visszafojtja és cenzúrázza ölési hajlamait, de megfékezni nem tudja őket, és mégsem merészel másképpen ölni, mint *in effigie*, képletesen vagy a tömeg személytelenségében. Elégedetlen, aki a lázadás következményeitől való félelmében nem mer lázadni. Ha az antiszemitizmushoz csatlakozik, ezzel nem csupán egy felfogást tesz magává, hanem egyúttal megválasztja saját személyiségét is. A kövek állandóságát és áthatolhatatlanságát választja, a katona teljes felelőtlenségét, aki parancsnokának engedelmeskedik, és nincsen parancsnoka. Nem akar semmit sem elérni, semmit sem kiérdemelni, hanem mindenhez a születése révén akar jutni, noha nem arisztokrata. Végül azt választja, hogy vitán felül állóan, megtámadhatatlanul kapja készen a jót, és nem is mer vele foglalkozni, nehogy kételyei támadhassanak és újat kelljen keresnie. A zsidó mindehhez csak ürügy: más vidékeken a négert, s még másutt a sárgát használják föl ehhez. Létezése csak arra való, hogy az antiszemita csírájában elfojthasson minden tépelődést önmagában, meggyőzve magát arról, hogy öröktől fogva kijelölt helye van a világban, hogy ez a hely őrá várt, s hogy tradíciójánál fogva jogában áll azt elfoglalni. Az antiszemita egy szóban való kifejezése az emberi állapottól való félelemnek. Az antiszemita az az ember, aki kérlelhetetlen szikla, dühöngő vihar, pusztító villám akar lenni: Minden, csak nem ember” (Sartre 1947. 45).

Bettelheim és Janowitz feketékre (a kor szóhasználatában „négerekre”) és zsidókra vonatkozó sztereotípiák

összehasonlító vizsgálata során mutatta ki a tekintélyelvű személyiségstruktúra hatását a sztereotípiaképződés folyamatában (Bettelheim, Janowitz 1950). Míg az általuk megkérdezett személyek a négereket kéjhajhászással, lustasággal, piszkossággal, erőszakossággal vádolták, addig a zsidókkal szemben az volt az általánosan hangoztatott kifogás, hogy agyafúrtak, csálnak, törtetők, tisztességtelen úton jutnak sikerekhez. A szerzők arra a meglepő párhuzamra figyeltek föl, ami a *tudattalan én* és a *néger-sztereotípiá*, valamint a *felettes én* és a *zsidó-sztereotípiá* között fennáll. E párhuzam társadalomfejlődési oka az akadályozott, megkésett polgárosodásban keresendő. A polgáriasodást eredményező mobilitásban megkésett csoportok tagjai a polgári sikerértékeket realizálók teljesítményeire frusztrációval, irigységgel, kompenzációs ideológiával reagálnak. A konfliktust reálisan élik meg, ám irreálisan magyarázzák. A felettes én típusú sztereotípiák a polgári értékekhez fűződő ambivalens attitűd termékeiként akkor jönnek létre, amikor a társadalom már méltányolja a szóban forgó értékeket, de még nem képes megvalósításukra. A többség leértékelő tudati mechanizmussal védekezik azokkal szemben, akiket ezen értékek hordozóinak tart. Antiszemizmus akkor keletkezik ebből, ha a frusztrált többség a magától megkülönböztetendőnek érzett zsidó kategóriához társítja a sikerességet. A kudarcérzet okán keletkező feszültséget csillapítani hivatott racionalizáció ebben az esetben antiszemizmusként nyilatkozik meg. Az antiszemita képzetek köre részint a zsidó kategória láthatóságára vonatkozó vélelmekre, részint a nem látható, lelki jegyekre vonatkozó elképzelésekre terjed ki. A hetvenes évek közepén Magyarországon, egy huszonéves fiatalokkal végzett vizsgálatban kimutatták, hogy az antiszemita sztereo-

típiák meglepő módon hasonlítanak az F-skála ismertett amerikai antiszemita sztereotípiákhoz. Mindkét esetben érződik a sikerre ösztökélő felettes én normáinak való meg nem felelés okozta resszentiment.

Elsőként nézzük meg a láthatóságra vonatkozó sztereotípiákat, durván megmunkált kliséket, amelyek a szociális percepció számára szolgáltatnak támpontokat.

„Hát én már külső jelekből el tudom dönteni, és a modorukból is...”

„Hallja az ember a barátok között vagy az utcán, és így ráragad az emberre. Azt mondják rájuk, hogy karvalyszerű orruk van. Hát szerintem ennek alapján meg lehet ismerni, hogy ki X és ki nem X.”

„Az orruk, beszédmodoruk, általában raccsolnak. Inkább az értelmiségi rétegben, például a televízióban, filmnél, rádióban vannak.”

„Göndör, erős szálú haj, a fejformájuk egészen más.”

„Általában a hajukról ismerem föl őket, erős szálú hajuk van, és általában fekete.”

„A szemöldökéről, olyan bozontos, meg az orra, de az hülyeség, arról nem lehet felismerni. Aztán a szeméről lehet, hogy az mindig spekulál... általában a külkervállalatoknál kell keresni őket.”

A külső támpontok homályosak, aligha lehetne figyelembevételük révén akárcsak fantomképet is rajzolni. Legalább ennyire megbízhatatlanok a lelki alkatra vonatkozó sztereotípiák, amelyek viszont jól szemléltetik, hogy kivétel nélkül valamilyen polgári erényre vonatkoznak, csak éppen *átértékelt*, negatívra fordított formában.

Tehetség

„Esetleg tehetségesebbek lehetnek, mert a zenében is vannak, mert zenélni szeretnek, ott sok van, viszonylag sokra mondják, hogy ez is X meg az is X.”

„Voltak ilyen nagy emberek, Nobel-díjasok közöttük, tehát köztük is megvan a jó és a rossz, de hát olyan mentalitású nép vagy faj...”

Erőszakosság

„Szóval mindent elintéznek simán, és nem érdeklik a mellésze-replők őket, csak a saját dolgaikkal foglalkoznak.”

„Mindannyian nagyon agresszívek.”

Üzleti érzék

„Ez családi, nemzeti vonás, mely apáról fiúra száll, hogy olcsón veszek és drágán adok.”

„Hát most a gazdagabbak közé tartoznak. Ez azzal jár, hogy egy olyan vér folyik bennük, hogy üzletemberek, hogy mindenhol ott vannak. Szóval jól csinálják.”

„Ahol pénz forog, ez a képesség velük született, s ezt ki tudják használni. Valahogy hiányzik belőlük a betyárbecsület.”

„Nagyon anyagiasak, jellemző ez más emberre is, de rájuk kivált-képp.”

„Nem tudom, talán ez is olyan közszájon forgó dolog, hogy kereskedőnép tulajdonképpen, tehát ha a történelmi oldalát nézzük, és ez a kép megmaradt most is.”

Értelmiségi munka

„Nem lehet megtalálni őket a bányászok között vagy egyéb kemény helyeken. Rádió, televízió, különböző vállalatok, múzeumok, színházak, kereskedelmi élet.”

„A kereskedők sokkal több információhoz jutottak. Szóval, kialakult belőlük egy általánosabb intellektuelebb réteg. Vagyis egy jobb alappal induló réteg.”

Összetartás, életképesség

„Hallomás alapján azt tudom, hogy összetartók, ha az egyik bajba jutott, segít a másikon, ez csak hallomás, nem tudom, ebből mi az igaz.”

„Szerintem nagy jövőjük van. Mert ők rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, ismétlem, csak a hallottakból, elmondottakból tudom, ők rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amivel – csúnya szó – karriert lehet csinálni. Öbennük benne van az, hogy életképesség.”

Ha egy robot segítségével e feltételezett jellemvonásokat, a tehetségességet, az erőszakosságot, az üzleti érzéket, az intellektualizmust, valamint az összetartást, életképességet egységes portrévá illeszténk, voltaképpen az igyekvő, örömeit késleltetni tudó, sikeres polgár képe rajzolódna elénk, hírhozója egy vágyott, de a többség számára el nem ért életformának. Nyilvánvaló, hogy az ebbe a képletbe tartozó kisebbség, a többséggel ellentétben, a polgáriassultság fáziselőnyével rendelkezik.

Míg a felettes én „kellje” a „civilizációs moratóriumban” lévő egyén számára anticipáció, azaz jövőbeni állapot, addig az ösztönén olyan ősszállapot, amelyet kettős fal zár el a jelentől: az egyik fal a kultúra, amelynek segítségével az emberi közösségek kidolgozták magukat a természetből; a másik fal az elsüllyedt gyermekkor, amelybe a kultúra vasrácsai – és ez a polgári kultúrát megelőző kultúrákra egyként áll – belülről, az egyén számára kényszerítő erővel rácsukódtak, alapját képezve a felnőttkori életnek.

Miként az amerikai társadalomban a negyvenes években a négerek, úgy a magyar társadalomban a cigányok tűnnek a többség szemében olyanoknak, akik a többség értékeihez, normáihoz, követett erkölcséhez képest archaikusabb, természetközeli minták vonzásában élnek. A cigányok (mint annak idején a négerek Amerikában) Magyarországon a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükből kifolyólag alacsonyabb presztízst szenvednek el, és így alkalmasak arra, hogy a kettős fallal eltemetett ösztönén kísértései rájuk vetüljenek. A cigányokra vonatkozó, az ösztönéből táplálkozó sztereotípiák éppúgy kettős rétegűek, mint a korábban tárgyalt antiszemita sztereotípiák. Egyrészt előírásokat tartalmaznak a szociális észlelés számára klisék, perceptuális képek formájában, másrészt pedig lelki-alkati vonások képezik anyagukat. Először nézzünk meg néhány külső észlelési sémát, klisé.

„Most már nehéz megmondani, ki mi, csak a kinézésük, a barna arcuk árulkodó.”

„Büdösek, bemennek a cukrászdába, s megmaradni nem lehet tőlük.”

„Mások, mint a fehérek, nahát mint mi, a magyarok.”

„A cigány, az csak cigány. Mindenféle szempontból az, csak különbözik.”

„Rájönni a beszédjükről, hogy kik, mik ők.”

És most bemutatunk néhány „láthatatlan” vonásra vonatkozó cigányleírást.

Hazudozás

„Hazudik, mind az, mert csak akkor mond igazat, ha megtéved.”

Lopás

„Egy se szeret dolgozni, lopnak, ha köll, ha nem.”

„Amíg mink dolgozunk, ezek meg otthon vannak, oszt mindent elhordanak. Benne van a vérükben az a lopás, meg ilyesmi.”

Agresszivitás

„Késsel ölik egymást, de ha, mondjuk, egy magyar ember közéjük avatkozik, azt a magyar embert ütik, szúrják.”

„Ha megtudnák, hogy mit mondtunk maguknak, agyonvernének bennünket. Be se mehetnénk, még a faluba sem, bosszúállók.”

Lustaság

„Az életfelfogás az, hogy nem foglalkoznak azzal, hogy mi lesz holnap.”

„Nem szeretnek dolgozni, koszosak.”

„És a munkába... úgy néz ki, mintha a muraközi lovat fognák a lipicai helyébe. Ember, ember, de mégse ugyanaz az ember.”

„Naplopó társaság, csavargók, verekednek, isznak, a legtöbb baj okozói ők.”

„Hanyagok, nem törődnek a holnappal. Na jó, a magyarokban is van nemtörődömség. Nem érdekli, hogy mit eszik holnap, mert azt a pénzt nem tudja beosztani.”

Muzikalitás

„Az igaz, hogy szóval náluk egy kicsit sok, szóval a zenész sok.”

Nemiség

„Az az igazság, hogy azt a lehetőséget rettentően kihasználják, hogy gyerek, meg gyerek, meg gyerek.”

„Hogy mit csinálnak este, reggel, napközben, azt szégyenleni való még elgondolni is.”

A cigányokkal szemben táplált ellenérzések és előítéletek az interjúhelyzetben (s talán a mindennapokban is) gátlástalanabbul jutnak kifejezésre, mint az antiszemita és egyéb (nemzeti, vallási, társadalmi) előítéletek. Ennek nem annyira lélektani, mint inkább társadalmi okai lehetnek. A cigányok ugyanis a mai magyar társadalom gazdaságilag és politikailag leginkább kiszolgáltatott tagjai.

„Hát én, mondjuk, én nem bírom őket, hogy őszinte legyek... Mit tudom én, nem. Szóval nem.”

„Annyira ellenszenv alakult ki a két faj között, hogy az borzalmas. A magyarok nagyon utálják őket, de az emberiség, állítom, 95–99 százaléka nem csípi szintén őket.”

A szabadjára engedett gyűlölet talaján alakul ki az előítélet legembertelenebb fajtája, a megsemmisítési *program*. A sztereotípiák lehetetlenné teszik az érintettek individualitásának tudomásulvételét, és így az előítélettel sújtott csoport tagjainak deperszonalizációját valósítják meg. Láttuk, hogy a gyűlöletté izzó ellenérzés által táplált előítéletek a csoportot dehumanizálják, az ily módon tárgyi létre lefokozott, nemkívánatosnak nyilvánított tömeg eltávolítása mint „technikai probléma” jelenik meg.

Az interjúkban igen gyakran és igen bő – szadista kivetítésekkel teli – fantáziával kiszínezve adják elő a megkérdozettek „javaslataikat” e kisebbségi kérdés technikai megoldására. A türelmetlen, rasszista személyek minden esetben a szegregáció – végső soron megsemmisítésre vezető – gyakorlatát ajánlják.

„Szerintem ki kéne őket telepíteni egy községbe vagy városba. Együtt legyenek egy telepen. Ez lenne a legjobb.”

„Hát, ha rajtam múlna, már kiirtottam volna az egészet.”

„Hát nekem van egy rettentő jó elképzelésem, habár ez megvalósíthatatlan. Behajtani őket egy csordába, és akkor csináljatok valamit! Nem csináljátok? Akkor lehet a korbácsot elővenni, majd csinálják.”

„Hú, de nagyon csúnya munkát tudnék csinálni velük! Lakatlan szigetre kivinni őket, egy rakásra az egészet, hogy onnan ne bírjanak menni sehova, helikopterrel vinni őket, hogy három hétig se enni, se inni ne kapjanak. Hát inni ihatnának, de enni semmit nem kapnának. Oszt utána három hét múlva legalább a helikopterről egy háromkilós kenyeret bedobni, oszt egymást ölnék vagy pusztítanak a kenyérért.”

„Összeszednék az összeset egy táborba, hogy ott éljenek, azt mondanák rá, hogy ne fertőzzék a környezetet. Ott éljenek, dolgozzanak, mindent megkapnának, úgy élnének, ahogy akarnának. Körbe volnának kerítve, egy rezervátum lenne, olyan, mint Amerikában az indiánoknak.”

5 A felettes énből táplálkozó sztereotípiák és előítéletek segítségével a személy azokat a szorongásokat tudja kivédeni, amelyek azért keletkeznek benne, mert nem tudja (vagy nem akarja) követni a modern polgári élet normáit, s ezért lemaradásérzet gyötri.

Ezzel szemben a tudattalan énből erőt merítő sztereotípiák és előítéletek arra alkalmasak, hogy a személy azokat a kísértéseket győzze le magában, amelyek a premodern közösségi állapotba való visszacsúszásra indítanak. A keletkező társadalomészlelési minta jóvoltából a személy „középen” tudhatja magát, s ezt társítva a többségi hovatartozás érzésével, akár a zsidókra, akár a cigányokra tekint, mindenképpen *főként* érezheti magát.

13. Észlelt antiszemitizmus

A politikai antiszemitizmus megjelenése paradox helyzetbe hozza az emancipációs fordulat nyomán felgyorsult asszimilációs folyamat zsidónak minősített részeit, hiszen közülük nagyon sokan csupán azért kényszerülnek zsidóként meghatározni önmagukat, mivel mások zsidónak tartják őket. E kívülről származó meghatározás forrásai éppen azok, akiket az asszimilációs folyamattal szükségképpen együtt járó polgáriasulás és értékrendváltás felkészületlenül ér, miáltal társadalomlátásukat a már elemzett zsidóellenesség hatja át. Eközben bőven hasznosulnak az antiszemitizmus korábbi, etnocentrikus és vallási mozzanatai is, de a megkülönböztetés kategoriális alapja a zsidónak minősített származás fajelméleti szempontja lesz. A keletkező társadalomlélektani képlet legegyszerűbb és leggyakoribb megnyilvánulása, amikor valaki a „zsidó” szót negatív értéktöltésű jelentésben használja. Bibó Istvánnak igaza van abban, hogy „antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat”, azt viszont feltétlenül figyelembe kell venni, hogy az ilyesfajta negatív attitűd feltétlenül megütöztetést és értetlenséget szül azokban, akik önmaguk zsidó azonosságtudatához már nem tartják elegendőnek azt aényt, hogy történetesen olyan családban születtek, amelynek felmenői között zsidók (is) voltak.

Bibó István antiszemitizmusra vonatkozó elméletét hamarosan tárgyaljuk. Szerinte antiszemitákon „azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg” (Bibó 1986. 2. 705). E csoport kiegészül a zsidók ellen uszítókkal és zsidókat üldöző fanatikussal, akik persze elszigetelődnének és visszhangtalanul működnének, ha nem éreznék maguk mögött a „csendes antiszemita többség” támogatását.

Következésképpen vissza kell térnünk a zsidó kategória negatív értéktöltetű jelentésben történő használatához, mivel ha e jelentésben a társadalom nem tart kivetnivalót, és azt magától értetődősséggént kezeli, akkor elvileg lehetetlenné válik az antiszemitizmus elleni fellépés, hiszen lehetetlen megmondani, hogy mi a határ a zsidókkal szemben tanúsított „normális” negatív érzület („nem szeretem a zsidókat”) és az antiszemita sztereotípiák és előítéletek között. A „zsidó” kategória negatív értéktöltetű használata önmagában tényleg nem több, mint a gondolkodási restség megnyilvánulása, a következmény azonban egy mesterségesen kialakított szemléleti gátló létesítése, amelyből senki sem törhet ki, ha egyszer alkalmazni kezdték rá az adott szót.

A politikai antiszemitizmus teremtette negatív jelentéskör következtében a zsidó öntudat sajátos belső feszültségekkel telítődik, hiszen egy társadalmilag, kulturálisan, világnézetiileg, ideológiailag teljesen heterogén csoport pusztán azon az alapon kényszerül azonosságtudatra, hogy nap mint nap negatív értéktételeket, súlyosabb esetekben hátrányos megkülönböztetést kény-

telen elszenvedni, egyéb kategoriális önbesorolásaitól (például foglalkozás, politikai attitűd, hitélet, értékrend, kulturális beállítódás, életvezetési normák stb.) függetlenül. A kikényszerített azonosságtudat bázisán persze kialakul egy sajátos készenlét és érzékenység, mely már valóban csoporttudatot hoz létre, hogy azután az ily módon keletkezett csoporttudat az antiszemita vádaskodások célpontja legyen.

Bűvös kör keletkezik. A zsidó szó elkülönítő, negatív jelentéstöltetű, megkülönböztető használata nyomán a kategória hatálya alá soroltak kitörni képtelenek lesznek, reagálásként *nolens volens* azonosságtudat keletkezik bennük, melynek viszont egyetlen kézzelfogható tartalma a megkülönböztettség, hiszen az asszimiláció eredményeképpen a zsidó tudat elengedhetetlen tartalmi (a vallási és kulturális hagyományok szellemében történő szocializáció, a vallás előírta életritmus, a tanítás elmélyült ismerete), a szekularizációs folyamat törvényeinek megfelelően, egyesekben elhalványulnak, másokban mint a *par excellence* vallási azonosulás elemei rögzülnek. A köznapi tudat „zsidó” kategóriája azonban nem vesz tudomást arról, hogy a spektrum milyen hihetetlenül széles. A hithű vallásos ortodox zsidó, a cionista hazakereső, az asszimiláns neológ, az európeér felvilágosult polgár, az internacionalista szocialista, a kommunista, a zsidó származását felejtő vagy számon tartó keresztény, valamint az öngyűlölő, antiszemita asszimiláns egyaránt kénytelen megtapasztalni, hogy ugyanabba a csoportba suvasztották. A csapdahelyzet lényege, hogy akár elfogadja valaki e kényszerű besorolást, akár elutasítja, a „zsidó” szó köznapi negatív értéktöltetű jelentése megtalálja a maga érvanyagát: az egyik esetben „összetartást”, a másik esetben „befurakodást”

róva fel a zsidónak minősített csoport tagjainak. Sartre körtani pontossággal jellemzi az eredményt: „Tehát akármit csinál az inautentikus zsidó, mindig benne marad a zsidóságának tudata. Ugyanakkor, amikor egész magatartásával igyekszik meghazudtolni azokat a jellemvonásokat, amiket neki tulajdonítanak, ő maga véli felfedezni őket a többiekben, és ezáltal közvetve érzi találva magát. Felkeresi a hitsorsosait, és egyben menekül is tőlük; hangsúlyozza, hogy ő csak egy ember a többi között, ugyanolyan, mint a többi, és mégis kompromittálja az első szembejövő, ha az történetesen zsidó. Azért antiszemita, hogy minden szálát elszakíthasson, mely a zsidó közösséghez fűzi, és ugyanakkor a szíve legmélyén odatartozik, hiszen a saját húzába vágnak azok a megaláztatások, mikben az antiszemiták a zsidókat részesítik. Egyik jellemző tulajdonsága az inautentikus zsidónak az állandó ingadozás a gőg és a kisebbségi érzés között, a zsidó jellemvonások akaratlagos és szenvedélyes tagadása és a zsidó közösségben való misztikus és szinte testi részvétel között” (Sartre 1947. 90–91).

A kör megszakíthatatlanná válik, mivel a kikényszerített azonosságtudat megteremt az „antiszemita” fantomját. E fantomkép hordozóinak meghatározása éppúgy hamis premisszán alapul, mint ahogy a „zsidó” fantomkép hordozóinak meghatározása esetében láttuk. A támpont megint csak a születés véletlene, a gyaníthatóan zsidó felmenők hiánya. Az ily módon besorolt személyek automatikusan antiszemitának minősülhetnek, mivel a felhalmozódó tényleges antiszemita tapasztalatok a mindennapi tudás szerveződésének törvényei folytán túláltalánosodnak, torzító szűrővé alakulnak, reprodukálva lényegében ugyanazt a csapdahelyzetet,

melyet a negatív értéktöltésű „zsidó” kategória tudati működése kapcsán ismertettünk. Ha egyszer ugyanis valamiről eleve feltételezik, hogy antiszemitizmusként értelmezhető, sőt a kifejezett filoszemita megnyilvánulások sem menekülhetnek meg a kiforgatás, a félreértelmezés elől. Az antiszemitizmus hipotézise persze előbbutóbb kiválthat valóban antiszemita közlést vagy viselkedést, amikor is a kapcsolati rövidzárlat véglegesül és teljessé válik.

Bibó István tanulmányában pontról pontra végig elemzi ezt a kölcsönös megismerési torzuláson alapuló kapcsolatrendszer, és teljesen határozott abban, hogy minden analogikus vonás ellenére sem tehető egyenlőséggel a kétféle torzulás közé: „A zsidóellenes előítélet okozó volta és a zsidóellenes elfogultságból származó *szenvedés nagyobb mennyisége* tehát a környezet és a zsidóság erkölcsi elszámolásában a zsidóságot teszi mérhetetlenül többet szenvedett, többet veszített és több joggal követelő féllé; ez azonban nem jelenti azt, hogy abban a viszonylatban, mely ilyen előzmények után a zsidóság és a környezet között létrejön, a zsidók elfogultsága kevésbé volna elfogultság, a zsidók világképe kevésbé volna torz, a zsidók irrealizmusa közelebb állna a valósághoz, mint az antiszemitaké” (Bibó 1986. 2. 709).

Kívül lehet-e maradni e bűvös körön? Minden társadalomban vannak persze szigetek, ahova nem jutott el az antiszemitizmus mótélya, de az érintetlenség ebben az esetben az elszigeteltségből, a problémára vonatkozó információk hiányából, tradicionális helyzetből következik, mely bármikor szembekerülhet a modernizáció kihívásával. *Visszafelé* azonban nem vezet út, mihelyt betörnek a tradicionális állapotokat felforgató erők, a fenyegetettség, az egyensúlyvesztés és a bizonytalanság

megteremti az előítéletes reagálásmód alapjait, amit az is bizonyít, hogy a tradicionális helyzetnek megfelelő természetes beállítódás minden esetben etnocentrizmusból táplálkozik. Idegenséggel szemben táplált ellenérzés, bizalmatlanság, a másság rigid elutasítása, a saját csoporthoz való tartozás túlértékelése pedig megkérdőjelezi, hogy a tradicionális helyzetből fakadó antiszemita érintetlenséget kegyelmi állapotként idealizálhassuk.

Nekünk csupán egy marad: tudatosítanunk kell magunkban, hogy miféle kategorizációs és előítélet-képző veszedelmek élnek bennünk, és mindig, minden feltétel közepette ítéleteink mércéje az ember *teljes* emberi mivolta kell legyen, s annak tengelyében a személyiség mint jog és mint méltóság kell hogy álljon. Szánnunk kell mindenkit, aki társairól elfogultságok, sztereotípiák, előítéletek rácsain át képes csak tudomást szerezni, hiszen ezáltal önmagát rekeszti ki az élet teljességéből. Következésképpen, ha környezetünkben antiszemitizmust, csoport-hovatartozás alapján jelentkező előítéletességet tapasztalunk, a legcélszerűbb a terápiás reagálás. Vissza kell fordítanunk az érveket, s azon kell lennünk, hogy azok alkalmazója próbálja meg elgondolni, mit érezne, hogyan viselkedne akkor, ha róla valaki éppoly hangon, ugyanolyan érveléssel gondolkozna és beszélné, mint ahogyan ő nyilvánul meg másokkal szemben, csupán azért, mert úgy véli, hogy azok X vagy Y csoport tagjai.

Végleges gyógyulás nincs. A modern társadalom korábban soha nem látott nagy számban szakít föl sebeket, okoz konfliktusokat, és ebben a tekintetben méltó folytatója az emberiség történelmének, mely az emberi szenvedések története is egyben. A modern társadalom abban hozott gyökeres fordulatot, hogy lemond a szen-

vedések okozta fájdalom képmutató tagadásáról, utópikus ígéretések és üdvöztanok mindenhatóságába vetett fanatikus hitekről, és helyette az analízis, az elfogulatlan megismerés eszközeit kínálja föl, melyek révén a társadalom tagjai tudatosíthatják magukban, hogy ha lehetetlen is a rossz kiiktatása az életből, ki-kik a maga helyén újra meg újra megkísérelheti a javítást, a megoldást. Törékeny lesz a születő egyensúly, hiszen a megoldások sosem lehetnek véglegesek, a konfliktusok minduntalan újra előtörnek. A modern társadalom embere számára a történelemben először nyílik esély arra, hogy ha az emberi feltétel lényegéből következő konfliktusokat megoldani nem képes is, legalább megtanul a konfliktusokkal együtt élni és a szüntelen felboruló megoldások helyett új megoldásokat találni.

14. Az antiszemita tudás

Az antiszemitizmus nem süllyedt el, a társadalom széles rétegeiben háttértudásként élnek az egykori antiszemita előfeltevések, sztereotípiák és előítéletek. E háttértudás jellegzetessége a szemérmesség és óvatosság.

Elvileg az erre fogékony éppen megpróbálkozhat a népi antiszemitizmus kliséivel, ám azok anyaga gondolatilag annyira megmunkálatlan, hogy csupán érzelmi, indulati vonatkozásaik felvetése számíthat hatásra, amire csupán tömeghelyzetekben nyílik esély.

Ez a magyarázata annak, hogy futballmeccseken, rézszen összeverődött kocsmai társaságokban, fiatalokból verbuválódott csoportok szubkultúráiban felbukkannak antiszemita hangok, amelyek azonban csupán egy általánosabb jellegű rossz érzés kifejeződései, nincs mögöttük meggyökerezett antiszemita meggyőződés, valódi antiszemita tudás. A „zsidó” ebben az esetben gondolatilag tökéletesen tisztázatlan, bármilyen negatívítás szinonimája.

Antiszemita kontextus akkor keletkezik, ha közlő és hallgatója fölfedezi az előfeltevéseikben meglévő hallgatólagos egyezést. Végig kérdés marad természetesen az egyezés mértéke. Többféle puhatólódzási stratégia létezik. Az egyik módszer a „zsidó” szóval kapcsolatos rejtett értékítéletek irányának felderítését célozza. Sokszor látszólag nincs többről szó, mint „tények” firtatásáról, arról, hogy ki zsidó, ki nem az. Mivel a köznap

közlésben alkalmazott szavak funkciója kettős, tények jelölésére éppúgy alkalmasak, mint értékelések kifejezésre juttatására, a módszer segítségével pillanatok alatt eldönthető, hogy a partnerben munkál-e vagy sem a megkülönböztetési hajlandóság. Mihelyt e hajlandóság bizonyossá válik, beindul a sztereotipizálás gépezete. A gépezet által megformált tudás három elemből áll.

1. Az egyik azoknak az ismertetőjegyeknek a készletezése, amelyeket az antiszemita tudás a zsidósághoz való tartozás bizonyítékaiként tart nyilván. Maga a közlési folyamat persze nem kell hogy kiterjedjen ezeknek az ismertetőjegyeknek a felsorolására, hiszen a lényeg éppen az, hogy mind a közlő, mind a hallgató (s a szerepek időközben váltakoznak) feltételezi, hogy a másik éppen úgy „tudja”, ki miért zsidó, mint a másik. Az ilyesfajta közlések paradox hatása, hogy a kifejtetlenség és a hallgatólágos közös tudás alapján voltaképpen kölcsönösen megerősítik a felek egymást vélt igazukban, tehát bizonyítottnak ítélik, amit éppen bizonyítaniuk kellene. Családnév, foglalkozás, arcbarendezés, egyéb külső jegyek, beszédmód, lakóhely, barátok számontartása képezi a zsidóvá nyilvánítás gépezete számára a meghatározó információkat.
2. Az antiszemita tudás második rétege a feltételezett karaktervonásokat tartalmazza, amelyek az antiszemita közlési helyzetben részt vevők elfogultsága intenzitásának függvényében kevesebb vagy több sztereotípiát mozgósítanak. A működés lényege az utalás, szó sincs tehát katalógizálásról, hiszen az antiszemita közlés tartalma mindig valamilyen éppen zajló történés elmondása, kommentálása, jövőbeli le-

zajlásának valószínűsítése. A hatás az értelmezésben jön létre, amelynek kimenetele éppen a sztereotípiáknak tulajdonított hitel és evidenciaérték következtében nem lehet kétséges.

3. A harmadik réteg szolgáltatja a kommunikáció megértéséhez nélkülözhetetlen „elméleti” tudást, amelynek premisszái a fajelmélet ihlette politikai antiszemitizmusból származnak. Következtetési sémák mozgó-sulnak, meg nem gondolt szillogizmusok lépnek működésbe, s így tartósul és erősödik az antiszemita világkép és az általa kényszeresen fenntartott saját identitás. Szomorú vonása ennek a képletnek, hogy ez a „saját” identitás mint „magyar” jelenik meg, reprodukálva ily módon a magyar nemzeti tudat százados önmeghatározási zavarát.

Az antiszemita tudást mozgósító másik stratégia a kerülő utat választja. Ilyenkor a zsidóellenes szavak el sem hangzanak, az antiszemita előfeltevés-rendszer az utalások mélyrétegeiben lappang. A közlő az elfogulatlan-ság pózában tetszeleg, s történelmi, politikai, kulturális eszmefuttatásként adja elő mondanivalóját, melynek rejtve maradó üzenete a zsidóknak címzett szemrehányás. Szó sincs sztereotípiákról, köznapis antiszemita érvelésről, hiszen a közlő látszólag csupán tényeket közöl. Zsidó bevándorlást, zsidó tőkét, zsidó tömegkultúrát, túlzott zsidó szereplést emleget, és voltaképpen kimondatlanul azt sejteti, hogy soha semmi probléma és konfliktus nem keletkezett volna, ha a zsidók elkerülik Magyarországot. E megtévesztő logikai igazság mélyén alapvető történelmi hazugság lapul, hiszen sosem volt a történelemben olyan korszak, amikor valakik valahon-

nan ne mentek vagy jöttek volna, és éppen a honfoglalásra oly büszke magyaroknak kellene óvatosan eljárniuk, amikor a „ki, mikor, honnan” kérdést feszegetik.

Az antiszemita tudás fentebb bemutatott közvetlen, illetve közvetett működési módjának legérdekesebb vonása, hogy az efféle tudás részesei és működtetői vannak a legkevésbé tudatában annak, hogy a külső megfigyelő antiszemitának minősítheti őket. Ők háborodnak fel leginkább, ha megnyilvánulásaikat antiszemita jellegűnek állítja be. Úgy vélik, hogy csupán tapasztalataikat, tényekre alapozott tudásukat fogalmazzák meg. Ezen a ponton akár reménytelennek is nyilváníthatnánk az antiszemitizmus elleni küzdelmet, mint ahogyan e küzdelem reménytelen is, ha csupán a felvilágosításra, az információk közlésére szorítkozik.

Van persze az antiszemitizmusnak egy vehemensebb, a konvencionálisan elfogadott antiszemita tudás bizonyosságába vetett hiten túlmutató, agresszív változata. Itt már többről van szó, mint kommunikációs kulturálatlanságról, a mindennapi mentálhigiéné hiányáról. A meggyőződéses antiszemitizmus kóros személyiségfejlődési tünet, mely azonban nagyon is normálisnak tűnhet, ha a társadalom antidemokratikus berendezkedése, megmerevült egyenlőtlenségi rendszere, a világ meghatározó gazdasági és kulturális folyamataitól való elzártága eltorzítja a látásviszonyokat. A keletkező társadalmi hisztéria és szorongás légkörében a normális lesz a kóros, a racionális tűnik irracionálisnak. A mindenáron való alkalmazkodás és túlélés görcse által megbénított társadalmi ítélőképesség helyére települt konvencionális előítéletesség hamis normái és értékei kifejezetten olyan személyek közéleti és politikai érvényesülésének kedveznek, akik torz személyiségük ható-

erejét azokból a szörnyeteg erőkből merítik, amelyeket a társadalom torz viszonyai szabadítottak föl közönségükben. Hogy ez soha többé ne következzen be megint, ahhoz az európai társadalomfejlődés modern mintáihoz való visszatérés, a demokratikus politikai kultúra mindennapokig lehatoló normáinak és értékeinek kiépítése szükséges.

15. Bibó István antiszemitizmus-elmélete

Bibó István antiszemitizmus-felfogása társadalomlélektani értelemben véve páratlanul eredeti és mély. Ezt az elméletet Bibó egy esszé keretei között fejtette ki, mely *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* címmel jelent meg 1948-ban a *Válasz* című folyóiratban. Az esszét Bibó közvetlenül a holokauszt után írta. Megírásával az lehetett a célja, hogy gondolati anyagot adjon azoknak a magyar állampolgároknak, akiket az 1938-at követő zsidótörvények egyike sem minősített zsidónak, miközben százezreket az országban ugyanezek a törvények zsidónak minősítettek, és a minősítés alapján, utóbb 1944-ben, haláltáborokba hurcoltak és meggyilkoltak, illetve üldöztek és megaláztak.

Az írás gondolati anyaga nem merül ki a morális problematikában rejlő lehetőségek kiaknázásában. A morális tisztánlátás megkönnyítése végett a szerző az antiszemitizmus társadalomtörténeti és társadalomlélektani meghatározóinak mélyenszántó elemzését adja. Bibó szerint a tudás, melyet az emberek a társadalomban egymásra vonatkozóan kialakítanak, őriznek és alkalmazznak, „igaz” vagy „hamis”. Az igaz tudás aktív, sokrétű és részvételen alapuló társadalmi viselkedés eredménye, mely független ítéletalkotás alapján kialakított bizonyosságokon alapul, és amelyet nem korlátoznak külső kényszerítő körülmények.

A hamis tudás érzelmileg egyirányúsított és eltorzított tapasztalat műve, melyet megváltoztathatatlanak tartott igazságtalansághelyzet hoz létre. Ráadásul az ily módon létrejött tudás nagyon szelektív, csak azt veszi tudomásul, ami a megismerőnek érdekében áll. A tények egy zárt megismerési rendszer szerint nyerik el értelmüket. A tényszerű megfigyelések egyben „példák” is. Nem kérdés, hogy mindegyik esemény valóságos, de mint „példa” voltaképpen egy előre kialakított séma igazát szemlélteti, és ezáltal inkább gátja, semmint előrelendítője a valóság teljességére irányuló megismerésnek. Az észrevétel és a vizsgálódás módszerei félrevezetők, mivel a vizsgálódó mintha tudná, hogy mire kíváncsi. A tények igazak, de a kontextus hamis. Bibó alapeszméje szerint az antiszemita tudás az entrópiarezisztens társadalmi struktúra által létrehozott információ alapján alapul. Ez a struktúra szerveződésének ellentmondásossága, ki nem mondott hamis előfeltevései folytán a személyeket és csoportjaikat oly módon hozza érintkezésbe egymással, hogy folyamatosan és ismételten félrevezető és egyoldalú tapasztalatokat szereznek egymásról.

A kényszerű csoportközi együttlét kognitív következményeit Bibó szellemesen a „háziasszony” és a „háztartási alkalmazott” esetével szemlélteti. Ezt a „konyhapéldát” minden olyan kurzusban tanítani kellene, melynek témája a csoportközi konfliktus és előítélet. A szerző saját szavaival elmondva, ez „az a közös helyzet, amelyik... a polgári társadalomban a *háziasszonyt* és a *háztartási alkalmazottat* szervezi egymással össze. Semmi sem valóságosabb, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathiányáról, megbízhatatlanságá-

ról. Semmi sem valóságosabb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságák szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról, embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok *valóságos* tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben" (Bibó 1986. 2. 686.).

Bibó természetesen nem felejt el hozzátenni, hogy a háziasszony és a háztartási alkalmazott közötti viszony aszimmetrikus. De ezen belül bármit is tudnak és éreznek egymásról, tapasztalataik egyformán félrevezetők, és ráadásul mindketten egy struktúra foglyai. Sérelmeik persze nem azonos jellegűek. Ha a történelmi igazságtétel kérdése kerül terítékre, a kiszolgáltatottabb (a háztartási alkalmazott) féligazsága lesz erősebb.

Bibó nem használta a kategorizáció és a sztereotipizáció fogalmait, de magukkal a folyamatokkal nagyon is tisztában volt. Sőt azt is leírta, hogy e folyamatok miként vezetnek az előítéletekhez. A csoportközi tudáskészlet megfelelő terminusainak használatát mellőzve Bibó „közösségi tulajdonságokról” beszélt, melyeket kifejezetten tudati konstrukciókként jellemzett. Allportot évekkel megelőzve a „közösségi tulajdonságokat” naiv statisztikai általánosítások műveként határozta meg: „Közösségről, csoportról, több emberről lévén szó, ezekre nézve az, hogy ez vagy az a vonás, magatartás »tipikus«, »jellemző«, mindig csak egy statisztikai arányszámot jelöl. Az, hogy az angol nyurga, pipázik és hidegvérű, nem azt jelenti, hogy minden angol ilyen, sőt azt sem, hogy a többségük ilyen, csak éppen annyit, hogy az an-

golak között a nyurgák, a pipázók és a hidegvérűek százaléka magasabb, mint a környező másféle emberek között. Ugyanígy vagyunk az emberi magatartások minden típusával, amelyet a zsidók szempontjából tipikusnak lehet vagy szoktak nevezni: nem minden zsidónak, s nem is a zsidók többségének a magatartásformái ezek, csak egyszerűen olyanok, amelyek a zsidóknál gyakoribbak, mint másoknál” (Bibó 1986. 2. 687–688).

A „gyakoriság” a megfigyelési helyzet terméke. Gavin L. Langmuir, az antiszemitizmus kutatója, Bibóhoz hasonlóan különbséget tesz a megfigyelt „közösségi vonás” jellege szerint, mely egyik esetben sem több, mint *módszertanilag hibás* általánosítás. Más esetben a torzítás xenofób reprezentációt eredményez. Legszélsőségesebb változat a *kimérikus* elképzelés. Az első változatot Langmuir realiztikusnak nevezi, mivel a felhasznált tények valóságosak, csak kontextusuk sugalló. Ide tartoznak az etnikai statisztikák. A xenofób reprezentációk torzító tükrében a kisebbség mint betolakodó, parazita, „idegenszívű” jelenik meg. A kimérikus képzelgéseknek pedig már semmi közük a másik csoport megjelenésének bármilyen értelemben vett realitásához (lásd összeesküvés-elméletek, vérvád stb.; Langmuir 1999).

A „háziasszony” és a „háztartási alkalmazott” viszonyának mintájára Bibó szemléletesen mutatja be zsidók és nem zsidók egymásra vonatkozó, kölcsönösen félrevezető tapasztalatainak szerveződését a társadalomban, melyet a lelassult mobilitás és a hagyományokkal való leszámolás nehézsége jellemez. „A környezet akkor is, ha semmi külön ellenségesség nincs benne, észreveszi és megállapítja a zsidókkal való kapcsolatban, hogy azok kereseti források megtalálásánál, lakóhely, életpálya ki-

választásánál, nyelvek megtanulásánál, az életvitel módjának meghatározásánál, az életfeltételek megjavításánál vagy megromlásához való igazodásnál, alkalmak, lehetőségek és konjunktúrák igénybevételénél a többieknel aránylag racionálisabb módon vetnek számot a lehetőségekkel, s ami e racionális számvetés alapján legjobbnak bizonyul, azt egyben meg is ragadják, keresztül is viszik, s ebben a többieknel aránylag kisebb mértékben zavarja őket az, hogy amit így keresztülvisznek, az akár a maguk, akár más számára mennyiben megszokott vagy nem. Ez az eljárás mód a zsidók számára oly magától értődően értelmesnek és egyedül irányadónak tetszik, hogy a legritkábban veszik észre, hogy ez akár egyénileg, akár együttesen másoknak feltűnik, *s jellegzetes* eljárás módként tűnik fel. Számukra a környezet viselkedése a feltűnő, az, hogy aránylag milyen nagy százalékban viselkedik célszerűtlenül, nem vesz észre vagy elenged megnyíló lehetőségeket, nem teszi meg azt, amiről világosan felismerte, hogy célszerű megtennie, nem igazítja hozzá életvitelét a megnőtt vagy összezsugorodott lehetőségekhez, hanem továbbra is azt teszi, abból akar élni és úgy akar élni, ahogy ezt szokásai, előítéletei, a maga társadalmi helyzetére vonatkozó és a tényleges lehetőségeknél szűkebb vagy a valóságos helyzetnél rátartibb igényei előírják, a szükségesség átállítódást nem akkor hajtja végre, amikor ennek szükségességét belátta, hanem akkor, amikor erre rákényszerül, s a legtöbb energiát nem akkor tudja kifejteni, mikor új lehetőségeket kell megragadnia, hanem akkor, amikor megszokott vagy igényelt életnívóját vagy életformáját kell biztosítani" (Bibó 1986. 2. 691–692).

A strukturális kényszer által korlátozott találkozás csonka megismerési lehetőségeket biztosít, melyek egyfelől behozhatatlan előnybe hozzák a megismerés során a heterosztereotípiákat, melyeket az ingroup az outgroup-ra vonatkozóan forgalmaz. Az ingroup outgroup-ra vonatkozó tudását a korlátozott racionalitás szabja meg, melynek lényege a rendelkezésre álló információ megnyesése, a lehetséges döntési alternatívák redukálása. A csoportközi helyzet meghatározása következtésképpen tökéletlen és inadekvát lesz. Tversky és Kahneman (1974) leegyszerűsítő heurisztikákról beszél, melyek általában zátonyra futtatják a megfelelő döntési folyamatot. Kétféle leegyszerűsítő heurisztika különböztethető meg. Az elérhetőségen alapuló heurisztika előnyben részesíti azokat az információkat, amelyek, mondhatni, kéznél vannak. Előkereshetők az emlékezetből, ismerősök a képzeletből. A reprezentativitási heurisztika a dolgok és az események személyesen megtapasztalt előfordulási gyakorisága alapján von le következtetéseket.

A csoportközi helyzetek a mindennapi életben igen nagy számban fordulnak elő, s ezért nem meglepő, hogy az emberek rendkívül gyakran alkalmaznak leegyszerűsítő heurisztikát, amikor olyan más személyekkel találkoznak, akiknek elsősorban csoport-hovatartozását ismerik (vagy hiszik azt, hogy ismerik). A sztereotípiák és az előítéletek könnyen elérhetők és sajátos reprezentáción alapulnak. A tudáskészlet említett elemei a korlátozott racionalitás eszközei, melyek alkalmazása kisebbségekkel szemben drasztikus és nemkívánatos következményekhez vezethet (gyűlöletbeszéd, diszkrimináció, szegregáció, üldözés, likvidáció). Ugyanakkor bűvös kör keletkezik, mivel a kisebbségek sem képesek a többség árnyalt és egyénített megközelítésére. Az üldözött

magára véve az üldöző által róla alkotott képét, akaratlanul is okát adja a további üldözésnek.

Bibó nem használta az etnocentrizmus kifejezést, de nem nehéz észrevenni, hogy teljesen hasonlóra gondolt, amikor arról beszélt, hogy a zsidók és a nem zsidók kölcsönösen morálisan alacsonyabb rendűnek tartják a másik csoport tagjait. A helyzetet bonyolítja, hogy a nem zsidók a zsidókat kereszt-kategorizáció segítségével a kapitalizmus nyerteseinek látják, míg a zsidók ugyancsak kereszt-kategorizáció révén a nem zsidókat a hagyományos társadalom foglyaiként észlelik. A kereszt-kategorizációk eredményeképpen szembekerült két csoport között kognitív fal épül föl, melyet Bibó a következő szavakkal ír le: „Zsidóság és környezet egymásról való tapasztalatainak lényeges eleme tehát az, hogy olyan közösségi magatartásbeli különbségeket tapasztalnak egymásról, melyet kölcsönösen a maguk erkölcsi magasabbrendűségének és a másik alacsonyabbrendűségének tulajdonítanak. A másik fél társadalmi erkölcsi értékrendjének ez a semmibevevése azután a vulgáris tapasztalatban úgy jelentkezik, hogy a keresztény társadalmi erkölcs a zsidók szemében valójában csak arra szolgál, hogy erőszakos és rabló igazságtalanságokat fedezzenek vele, a zsidó társadalmi erkölcs pedig a keresztények szemében valójában arra szolgál, hogy csupa csalást és furfangot igazoljanak vele” (Bibó 1986. 2. 695–696).

Az esszé írója különösen jól jellemzi a két csoport között létrejött társadalomlélektani antagonizmust. A társadalmilag létrehozott valóság morális szegmensében látja az antagonizmus okát, aminek lényege, hogy ismeretelméletileg egyik csoport sem bizonyíthatja (igaz, nem is cáfolhatja) a maga igazát. Elkerülhetetlen, hogy

a felek összebékíthetetlen, összeegyeztethetetlen képet alkossanak egymásról. A nem zsidók etnocentrikus alapon a zsidókban becstelen, tisztességtelen, morálisan alacsonyabb rendű, ravaszul számító csalókat látnak, míg a zsidók (akik közül egyesek magukat is zsidónak tartják, mások csak a külső csoport kategorizációja alapján minősülnek annak) a környező többségi társadalmat konzervatív, élheteretlen, ostoba teremtmények együtteseként észlelik. Ez az etnocentrikus képlet kizárja az autentikus kommunikációt a felek között.

A társadalomban a nem zsidók által zsidónak látott, és a zsidónak látottak által nem zsidónak tartott csoportok közötti konfliktust tovább súlyosbítja a zsidóság és az idegenség asszociatív kapcsolata. Az idegen szereppel kapcsolatosan kialakult várakozások elhomályosították a csoportközi konfliktus strukturális elemeinek a konfliktusban játszott szerepét, és elmélyítették a többség zsidókkal szembeni ellenérzéseit, ami által létrejött az antiszemitizmus legszenvedélyesebb összetevője, a frusztrációból táplálkozó harag és düh. Az idegen státusának alapja a hagyományokhoz való szükségképpen eltérő viszonyulás, melyet a többség esetében a magától értetődőség és a megkérdőjelezetlenség, az idegen esetében a megfigyelés, a tanulási készség és a rácsodálkozás jellemez.

Pontosan ezt veszi észre Bibó István is: „A zsidók a maguk külön közösségéből feudális-arisztokratikus-jobbágyi kötöttségeket alig hoztak magukkal, viszont éppen a feudális társadalmi rend megrendülésének köszönhették emancipációjukat; ami pedig saját hagyományos kötöttségeiket illeti, azokkal éppen a környezettel közelebbi kapcsolatba kerülő, emancipálódó zsidóság szakított aránylag legnagyobb mértékben. Ezzel szem-

ben a zsidóságot környező európai társadalomban az ember és ember közötti minőségi különbségre alapított társadalomszemlélet, le egészen a legalsóbb rétegekig, mélyen belevette magát a legkülönbözőbb rétegek és foglalkozások belső szerkezetébe, s nagymértékben meghatározta a társadalom viszonyait, beidegződéseit, közösségi és érzelmi kötöttségeit, megingása és összeomlása tehát igen nagy megrázkódtatást jelentett, a reá alapozott szerkezetek nagyon nehezen, rengeteg ingerültséggel és visszaütésre való készséggel viselik a maguk felszámolódásának ezt a folyamatát, s csak lépésről lépésre, szívós ellenállás után adják meg magukat. Midőn tehát a zsidók által régtől fogva kiábrándult kritikával kísért társadalmi vagy erkölcsi építmények egyike vagy másika az egyetemes modern társadalomkritika hatására valóban inogni kezdett, egyúttal a zsidóságnak és a környezet konzervatívabb részének egymással ellentétes értelmű társadalomkritikai beállításai is kieleződtek: a zsidók kritikájuk jövőbe látó voltát és erkölcsi értékítéleteik élességét látták igazolva; sőt a zsidóságnak a zsidó öntudattal nem szakító része ezt úgy is fogalmazta, hogy a zsidóságnak *egészben* hivatása és szerepe egy szellemileg és erkölcsileg nálánál restebb és nehezebben mozduló világban az értelem, a haladás, a modernség és az új értékek zászlóvivőjének lenni. A zsidósággal szemben álló környezet konzervatívabb, vagy a társadalmi értékrend megingásától megzavart fele viszont a zsidók demokratikus vagy haladó szellemében nem volt hajlandó érdemet vagy követendő példát látni..." (Bibó 1986. 2. 696–697).

A zsidónak tulajdonított kritikus beállítódás észlelése a többségben félelemmel telítette a többség zsidókkal szembeni attitűdjét, melynek igazolását az a vélelem

adta, miszerint „a zsidók teret foglalnak” és „destruktív hatást fejtenek ki”. Ez a vélelem a modern politikai antiszemitizmus ideológiájának magva. A neves fenomenológus, Alfred Schütz 1944-ben az Egyesült Államokban publikált esszéjében Bibóhoz teljesen hasonló módon elemezte, hogy az idegen státusánál fogva szerepszerűen „objektivitásra” és kiábrándultságra kényszerül a többség által fontosnak és szentnek tartott ügyekkel kapcsolatban. Schütz szerint az idegen az a személy, aki helyzeténél fogva szinte mindent meg kell hogy kérdőjelezzen, amit a többség megkérdőjelezhetetlennek tart.

Miként Bibó a „zsidót”, Schütz az idegent látta úgy, hogy nem képes távolságtartásra. Szó sincs persze arról, hogy az idegen távol tartaná magát a társadalomtól. Éppen ellenkezőleg, azon van, hogy közel kerüljön a befogadókhöz. Csakhogy az idegennek aktuálisan meg kell tanulnia, amire a többségi társadalom tagja spontán módon szocializálódott. Az idegen próba szerencse alapján tanul, s minden mozzanat kapcsán meg kell győződnie arról, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Az idegen bizalmatlansága a hagyománnyal szemben csak látszat, valójában az értelem keresése, a tanuló bizonytalansága játssza a fő szerepet. Az idegen számára a többség kultúrája által formált minden egyes jelentés megtanulása valójában kaland. A többség számára természetesen adott jelentés az idegen számára nem spontán és természet adta magától értetődőség, hanem vizsgálódás és tanulmányozás tárgya, megtanulásának helyességét pedig a többségnek kell visszajeleznie. A tanulás éppen nem a távolságtartást, hanem a közelkerülést igényli. A többség ezt tolakodásnak észleli. Az idegen elsődleges problémája, hogy a többség mit tart problémának.

Schütz azt hangsúlyozza, hogy az idegen tanulási beállítódása magyarázza meg az idegen többséggel kapcsolatos beállítódásának két alapvető jellemzőjét. Mint a fentebbi idézetből kitűnik, Bibó mindkét jellemzőt világosan látta. Az egyik jellemző az idegen többség által vélt *objektivitása*. Fontos azonban tudnunk, hogy a többség félreérti az idegen megfigyelői szerepét. Szó sincs kritikai beállítódásról. Az idegennek tulajdonított társadalmi, politikai és gazdasági kritikai beállítódás félreértésen alapul. Éppen ellenkező a helyzet. Az idegen a „törzs bálványainak” imádására készülne föl, ha nem kellene lépten-nyomon tapasztalnia, hogy a „törzs” világa ellentmondásokkal és igazságtalanságokkal van teli, melyekre maguk a törzs tagjai teljesen vakok és süketek. A kritika csak annak látszata, hogy az idegen igyekszik mindent aprólékosan és pontosan megtanulni, amit a környezetében tapasztal, de a tanulás logikája más, mint a megtanulandó logikája.

Az idegen pszichológiájának másik jellemzője mind Bibó, mind Schütz szerint a többség által megkérdőjelezett lojalitás gyanújával való harc. Bármennyire is igyekezzen az idegen a többség szája íze szerint gondolkozni és viselkedni, mindenképpen a peremen marad. Kulturális hibrid lesz, mivel már nem tartozik eredeti csoportjához, de nem tartozik az új csoporthoz sem. A többség hálátlansággal vádolja az idegent, mert nem képes átlátni a kritika okait. Miközben az idegen a többségi kultúra által formált jelentések labirintusában tévelyeg, a többség nem ad neki fonalat ahhoz, hogy tájékozódjék.

Az antiszemita tudás a zsidót idegennek látja és látatja. Az idegen egyben kisebbség tagja is. Bibó világosan látja, hogy a kisebbségi léttel számos politikai, társa-

dalmi, kulturális és társadalom-lélektani hátrány jár együtt. Hangsúlyozza, hogy a zsidók és a zsidókat outgroupként nyilvántartó társadalmi környezet közötti kíméletlen kapcsolat okai a többség zsidókkal kapcsolatos attitűdjeiben keresendők, és a kapcsolat kíméletlensége akkor derül ki igazán, amikor cselekvésre kerül sor. A zsidóknak szembe kell nézniük a legkülönbözőbb abszurd vádakkal, el kell viselniük a morális lebecsülést és megvetést, és meg kell tapasztalniuk az időről időre kitörő hisztérikus zsidóellenességet. A magukat zsidónak valló és/vagy a mások által zsidónak tartott személyek tehetetlennek érzik magukat, hiszen semmiféle bizonyíték nem elég arra, hogy az ellenük pusztá hovatartozásuk okán megfogalmazott vádak tarthatatlanságát bebizonyíthassák.

A többség tagjai képtelenek arra, hogy a kisebbségi hovatartozás perspektívájából nézzenek önmagukra. A többség empátiahiánya okozza, hogy a többségi csoport tagjai tipikusan nincsenek tisztában azzal, hogy a századokon keresztül érvényesülő üldözés és diszkrimináció mennyire sebezhetővé tette a magukat zsidónak valló vagy mások általi zsidónak minősített személyeket a többség részéről megnyilvánuló ellenségeséggel szemben, mennyire tehetetlenek a feléjük irányított igazságtalanságokkal és rossz szándékú cselekvésekkel szemben.

Rámutattunk arra, hogy Bibó jól látta az idegen és a zsidó szerepe közötti egybeeséseket, melyek lényege, hogy a többség előszeretettel ruházza fel a zsidónak tartott személyeket a lázadás, a kritikus beállítódás és az ellenzékiesség jegyeivel. A többség nem kérdőjelezi meg azt a morális és társadalmi rendet, melybe beleszületett, nem teszi kérdésessé a rend igazságosságát. Ebből adó-

dóan, ha valakivel vagy valakikkel szemben felmerül a gyanú, hogy ezt a rendet megkérdőjelezzik, kritizálják vagy, pláne, izgatnak ellene, akkor a többség ítélete erkölcsileg negatív lesz a rend ellen fordulóval szemben. Így jön létre az „erkölcstelenség” és a „zsidóság” között vélt kapcsolat a többségben. Bibó igen pontosan írja le ennek az illuzórikus kapcsolatnak a geneziséét: „A zsidókat körülvevő világnak tehát sokkal kevesebb indítéka volt arra, hogy abban az erkölcsi és társadalmi rendben, melyben élt, s melyet egészében sokáig funkcionálónak, összhangzatosnak és igazságosnak ismert, az ellentmondást és elutasítást indokoltnak és jogosnak ismerje el. Ha pedig a zsidók részéről tapasztalta ezt az állásfoglalást, akkor a kritikával való idegenségét megerősítette a kritizálókkal szembeni idegensége is. Így alakult ki a környezetnek az az alapvető tapasztalata a zsidókról, hogy azok aránylag nagy százalékban hajlanak arra, hogy a társadalmi értékrendet semmibe vegyék, a társadalom tekintélyét aláaknázzák, megszentelt és tisztelt intézmények mögött alantas érdekeket és indulatokat fedezzenek fel és leplezzenek el, s különös előszeretettel alkalmazzák a humornak amaz ismeretes formáját, mely valamilyen patetikus közhelyet váratlan csúfordáros fordulattal tesz komikussá. Ebből és a gazdasági lehetőségek racionálisabb kezeléséből együttesen adódik a környezetnek az a vélekedése, hogy a zsidók aránylag nagy százalékban semmibe veszik a mindennapi erkölcs szabályait, egyszerűen szólva: *csalnak*, amit azután a zsidóellenes előítélet úgy fogalmaz meg, hogy a zsidó erkölcsi felfogás szerint a keresztények becsapása nem bűn” (Bibó 1986. 2. 695).

Az antiszemiták zsidókról alkotott képét Bibó egy koherens nézetrendszerre vezeti vissza, melynek elemei

a zsidókról alkotott, rájuk nézve messzemenően kedvezőtlen sztereotípiák (mohóság, csalás, politikai és erkölcsi destruktivitás, bosszúállás, uralkodni vágyás). Az illuzórikus korreláció elmélete magyarázza, hogy ezek a negatív sztereotípiák miért találnak utat az antiszemitához. Az illuzórikus korreláció egy hibás következtetés, mely szerint a többséghez tartozó kapcsolatot lát a kisebbség egy tagja és valamilyen tulajdonság között, pusztán azért, mert a megítélt személy a kisebbséghez tartozik. A hiba abban van, hogy a megfigyelő *eltúlozza* a kérdéses tulajdonság és a kisebbségi hovatartozás közötti kapcsolat mértékét. A szokásos mindennapi életben a többséghez tartozó személyek viszonylag ritkán találkoznak kisebbséghez tartozó személyekkel, és még ritkábban fordul elő a sokoldalú személyközi kapcsolat közöttük. Következésképpen, amikor a tipikus többségi személy egy kisebbségi személlyel találkozik, az számára figyelemfelhívó jellegű, megkülönböztetett esemény. A ritkaság ebben az esetben a megkülönböztető figyelem oka. Ettől teljesen függetlenül, a többségi személy egy olyan kulturálisan megszerkesztett világban él, ahol az erkölcsileg nem kívánatos (deviáns, illetlen) viselkedésre szintén megkülönböztetett figyelem irányul. Bármikor arra kerül sor, hogy a többségi személy azt hallja, hogy egy kisebbségi személy és egy nemkívánatos esemény együttesen fordul elő, a „kisebbségi státus” és a „deviáns státus” között kapcsolat létesül, mintha egyik oka lenne a másiknak. Ez akkor is végbemegy, ha egyébként a szóban forgó deviancia (például kritikus beállítódás, mohóság, csalás stb.) ugyanolyan gyakran fordul elő többségi, mint kisebbségi hovatartozású személyek körében. Az illuzórikus kapcsolat okozza, hogy a többség a kisebbségeket *ab ovo*

negatívabb színben észleli, és előszeretettel ruházza fel negatív sztereotípiákkal. Nem meglepő, hogy a keletkező kisebbség-kép nem lesz túl hízelgő a kisebbségre nézve.

Az antiszemitizmus kiindulópontja, Bibó magyarázata szerint, a nem zsidók zsidókra vonatkozó „torz” képe, mely a kölcsönösen hátrányos tapasztalatok bázisán jön létre. Bibó nem teszi fel a kérdést, kiből lesz antiszemita, s kiből nem lesz az. Sőt kifejezetten azt írja, hogy „az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai *egyne-műek*: az antiszemiták rémképei a nem antiszemitákkal közös *tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak” (Bibó 1986. 2. 708). Más helyütt az antiszemitákról csak annyit mond, hogy „megbillent egyensúlyú csoport”, de szót sem ejt arról, hogy miféle egyensúly és miért bomlott meg ebben az esetben. Az antiszemitává válás problémáját a tekintélyelvű személyiség elmélete oldja meg.

16. Antiszemitizmus Magyarországon

A középkori rendi társadalom jellegzetességei által élte-tett vallási antiszemitizmus Magyarországon nagyjából-egészében a nyugat-európai mintákat követte. Az egymás utáni zsidóellenes intézkedések (zsidótörvények, zsidójel bevezetése, zsidóeskü stb.) nyugat-európai megfelelőiket éppúgy fáziskéséssel követték, mint ahogyan késve érkeztek hazánkba a középkori jogi, gazdasági, vallási és kulturális impulzusok is. A magyar királyok zsidókra vonatkozó rendelkezéseinek szigorodása vagy enyhülése a mindenkori aktuális gazdasági (mindenekelőtt pénzügyi) szükségletek függvényében következett be.

A tizennyolcadik század végén Magyarországra érkező modernizációs hullám egészen sajátos helyzetet eredményezett a zsidóság magyarországi társadalmi szerepének alakulásában. Az emancipáció Nyugat-Európában megteremtette a politikai antiszemitizmus kialakulásának feltételeit, melyek annak függvényében állandósultak, hogy az egyes nyugat-európai társadalmak mennyire voltak képesek szinkronban tartani a modern társadalmi szerkezet megteremtéséhez nélkülözhetetlen dinamikus gazdasági, politikai és kulturális alrendszerek kiépülését, valamint a társadalom egészét integráló nemzeti eszme kiteljesülését, legitimációs erejének érvényesülését. Egyáltalán nem véletlen, hogy a politikai antiszemitizmus végül is a magát németként

elképzelő közösségben találta meg éltető forrását (jóllehet Franciaországban született), mivel a nemzeti eszme itt töltődött fel leginkább a vérségi, leszármazási, etnikai tartalmakkal, öltötte magára a „kultúrnemzetiként” azonosítható fejlődési típus jegyeit. A „hisztérikus”, magában bizonytalan, európai kisebbségi komplexustól gyötört német nemzeti eszme megszállottjainak kapóra jött az „idegenként”, „befurakodottként” megbélyegezhető, asszimilálódott zsidóság, mivel így legitimizálhatóvá vált az antidemokratikus, tekintélyelvű politikai berendezkedés, hihetővé az örökös expanziós igény.

Magyarországtól keletre viszont szó sem lehetett semmiféle emancipációról. Az Orosz Birodalomban élő zsidó tömegek a legsötétebb középkori megkülönböztetések és pogromok fenyegetettségében éltek, ami kiválta a menekülésüket. Magyarországon ekkor már nem volt számottevő társadalmi erejű antiszemitizmus, mivel a modernizációban élenjáró nemesi nacionalizmus liberális politikai premisszáiból egyenesen következett az emancipációs igény, amelyre elsősorban a zsidók lehettek fogékonyak, hiszen ezáltal kitörhettek a vallási antiszemitizmus számukra kijelölt gettóléből, és magyarrá válva részt kérhettek a magyarországi viszonyok elmaradottságának felszámolását sürgető gazdasági feladatokból. Európában egyedülálló, sajátos vonás volt, hogy Magyarországon a zsidóság asszimilációja egészen az első világháború végéig nem okozott komoly politikai antiszemitizmust.

A liberális magyar nemesi nacionalizmus erői azért kötötték szövetséget a rohamosan magyarosodó zsidósággal, mert ily módon modern, kapitalista berendezkedésű gazdasági és szellemi háttérrel rendelkeztek.

Erre támaszkodva már a siker reményében indíthatták meg a modern magyar nemzetállam megteremtéséért folytatott harcukat, amelynek egyik frontja a központosító Habsburg Birodalom kormánya ellen irányult, a másik pedig a magyarországi nemzetiségek elmagyarosításáért folytatott küzdelem arcvonalát képezte. Ez a szövetség kiválóan kiállta a próbát 1848–49-ben, amikor a magyar parlament jogilag biztosította a zsidóság emancipációját. A magyar nemzeti erők politikai veresége következtében ez a törvény már nem léphetett hatályba. Nem véletlen persze, hogy amikor 1867-ben a Habsburg Birodalom kormánya kiegyezésre kényszerült a magyar nemzeti erőkkel, még abban az évben megszületett a XVII. törvény, amelyben a magyar parlament kimondta, hogy „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottak nyilvánítanak. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik”.

A kiegyezést követően jelentősen felgyorsult a magyarországi modernizációs folyamat, és a zsidóság maximálisan élt az emancipáció biztosította lehetőségekkel. Ekkor alapozódott meg ideológiailag a politikai antiszemitizmus. Létezett egy Antiszemita Párt (1875–1890), és a jelentősebb hírlapoknál folyamatosan dolgoztak antiszemita vezércikkírók: Bartha Miklós, Simonyi Iván, Polónyi Géza, Egán Ede, Urmánczy Nándor stb. Annak ellenére azonban, hogy a magyarországi politikai antiszemitizmus ideológiai paradigmája (benne a „zsidó bevándorlással” mint minden baj később kényelmesen elővehető okával) ekkor született meg, de mint mozgalmárszervező, tartós politikai hatásereő nem tudott életképessé válni. Ismeretes, hogy ami-

kor 1882-ben Tiszaeszláron rejtélyes körülmények között eltűnt egy kis cseléd lány, Solymosi Eszter, a jellegzetesen vallási antiszemizmusból táplálkozó vérvád nyomán ugyan perre került sor, de a perben született felmentő ítélet a politikailag szerveződő antiszemita mozgalom látványos vereségét hozta.

Egészen más kérdés, hogy társadalom-lélektanilag a magyar társadalomban éppúgy megjelent a zsidókkal szemben táplált resszentiment, mint ahogyan az általános volt mindenütt, ahol a modernizáció kiváltotta dinamizálódás hátrányos helyzetbe hozta a rendi kötöttségekből kiszabaduló, az újonnan keletkező esélyekkel élni nem tudó réteget. Kádár Gábor és Vági Zoltán mutat rá, hogy „a kapitalista modernizációnak számtalan vesztese volt. A korszerű gazdálkodási ismeretek híján a jobbágyfelszabadítás eredményeként tönkremenő kis- és középbirtokosok, a szakmával nem rendelkező, a családi birtok bevételeit vállalkozás indítása helyett felélő, majd az államigazgatásba menekülő dzsentrik, a filoxéra által tönkretett szőlőtulajdonosok, mind-mind az akkori átalakulás vesztesei voltak. A kapitalizálódásból kimaradt lecsúszók nagy része a hagyományos keresztény csoportokból verbuválódott. Ezzel szemben sok lenézett zsidó vált az átalakulás nyertesévé. Mivel a premodern viszonyok kizárták őket az addig tradicionálisan magas státusú pozíciókból (földbirtoklás, katonáskodás, közszolgálat stb.), kénytelenek voltak a kereskedelmi, pénzügyi pályák felé húzódni. Az itt kényszerből felhalmozott ismereteik és stratégiáik most hirtelen hatalmas előnnyé váltak. A többségi társadalomnál gyorsabban és sikeresebben kezdtek vállalkozásokba. A gazdasági rendszerváltás nyomán kialakuló új világot sokan hamarosan a szegé-

nyedő keresztények kárára gyarapodó zsidók Kánaánjaként érzékelték (Kádár, Vági 2015. 84).

Amit Kádár és Vági kapitalista átalakulásnak nevez, annak Ritoók Emma a 19. század második felében elindult emancipációs folyamatokra visszatekintő, 1921-ben megjelent regényében jellegzetes resszentiment-olvasatát adja:

„De mindegyik város végén volt egy terület, melyet a liberalizmus alig pár évtizede, hogy vállveregető szónoklatokkal megnyitott: ott szűk kis boltokban, piszkos kapubejáratok mögött a gettó szelleme élt az öregekben, akik héberül olvastak. De a sötét szemű, kiálló lapockájú, nyurga fiúk új könyvekről tudtak, s gyermeklányok támaszkodtak az ajtófélfákhoz, fejlett testű és fejlett érzésű leányok, akik sejtették, hogy ők már nem fognak parókat viselni. És az olajlámpások rossz szaga mellett, a levegőtlen szobákban egy erős, eszes, eszközben nem válogató és mindig alkalmazkodó nemzedék nőtt fel, hogy nem sejtett versenyben gázoljon át a bennszülött faj finnyásabb, kényelmesebb életén” (Ritoók 1993. 95).

A modernizációs változások teremtette új típusú egyenlőtlenségekre adott reakciók típusait osztályozva Szabó Miklós megkülönbözteti az „osztályharcos” és a „resszentiment” típusú indulatokat. Az osztályharcos indulat az egyenlőtlenségi helyzet felszámolására indít: a proletár nem éli bele magát abba, hogy ő tőkés lehetne, hanem azt tartja elfogadhatatlannak, hogy egyáltalán létezik a proletár-tőkés megkülönböztetés. Ezzel szemben a resszentiment motívuma az irigység: nem az a kérdés, hogy *miért* vannak tőkésék és proletárok, hanem az lesz a kérdés, hogy *ki* a tőkés, és *ki* a proletár.

Szabó Miklós ez utóbbi kérdésfeltevés társadalmi alapjait feszegetve arra hívja föl a figyelmet, hogy akkor válhat uralkodóvá, ha a modernizációs dinamizmus nem elég általános és nem elég demokratikus, túlzottan az állami beavatkozás és bürokratikus akarat függvénye. Magyarországon nyilvánvalóan ez volt a helyzet (s ami szomorúbb, érdemben azóta sem változott). Ilyen körülmények között a zsidóság hármass összetevőből táplálkozó *ellenségkép* forrásává lesz.

„Az 1870–1880-as években, a modern politikai antiszemitizmus születésekor a tőkés gazdálkodás forgalmi szektora – kereskedelem, hitel- és részvényügy – vált bizonyos körök ellenségképévé, s ezt a képet személyesítette meg a zsidó fantom alakja. A forgalomellenes törekvéseket hordozó társadalmi erők, a kötött gazdaság érdekeltjei váltak az antiszemitizmus társadalmi hordozóivá. Azok a rétegek, amelyek – alulmaradva a szabadpiaci versenyben – azt igényelték, hogy gazdaságpolitikai eszközökkel biztosítsanak a részükre magasabb jövedelmet, mint amit a piacon elérni képesek. Ilyen rétegek voltak egyrészt a nemesi származású földbirtokosok, másrészt a kisárutermelő és kiskereskedő rétegek falun és városban. Ezek a rétegek új keletű gazdaságpolitikai privilégiumaikat azon a címen követelték, hogy éppen ők a nemzetkarakter letéteményesei, ők a törzsökös nemzeti elem, tönkremenetelük tehát magát a nemzeti identitást veszélyeztetné. Így gazdaságpolitikai ellenfelüket, a szabadpiaci forgalom közvetítő tényezőjét, az antiszemitizmus ürügyén, mint nemzeti ellenséget is támadhatták.

A századfordulón a zsidó egy másik polgári tényező ellenségkép jellegű szimbóluma lett. A *polgári intellektuelé*. Az intellektuel nem értelmiséget jelent általában,

hanem azon belül egy típust. Ez a típus nem a társadalmi munkamegosztás szerinti tevékenységi kör alapján határozódik meg, noha összefüggésben áll vele. A társadalmi munkamegosztás szerint van szabadfoglalkozású értelmiség (lateiner), hivatalnok és szakértelmiségi. Az intellektuel leginkább szabadfoglalkozású, de nem szükségképp. A Mannheim-féle »szabadon lebegő intellektuel« típusról van szó. Arról a típusról, amely arra törekszik, hogy a társadalomtól bizonyos distanciában legyen avégett, hogy annak viszonyait kritikusan átlássa. Vele szemben a kötött helyzetű értelmiségi *társadalomba beágyazott*. Míg az utóbbiak számára beágyazott voltak érték, az intellektuel épp kívülálló voltából nyeri öntudatát. Ez a beágyazott helyzetű értelmiségi elemek körében ellenérzéseket támaszt vele szemben. A beágyazottak beágyazottságuk nem egyértelmű voltának, bizonytalanságának szimbolikus figyelemztetőit látják és utálják az intellektuelben.

Innen az ellene felhozott vádak. Az intellektuel *gyökértelen*. Emiatt hajlamos arra, hogy gúnyoljon minden pátozt, azt a pátozt elsősorban, amely a beágyazott helyzetet poétizálja, romantizálja: azaz, az esetek többségében a hazafias érzelmkörbe tartozó emóciókat. A másik tipikus vád szerint az intellektuel *destruktív*. Főleg bírál, ahelyett hogy »alkotna« – azaz rutinszerű aprómunkát végezne. És ennél a vádnál érhető tetten, hogy az ellenérzés elsősorban bürokratikus oldalról jön. Egyrészt a hivatalnoki aprómunka nem sokra tartott voltát sérelmezi, másrészt egy ellenségkép, a feltételezett bíráló »alantassága« segítségével igazolja önmaga számára is az antiszemita hivatalnok annak a piszlicsáré rutinmunkának az értékét, amelyet maga is terhesnek érez.

A harmadik ellenségkép, ami a zsidóságra vetül, teljes egészében a bürokratikus társadalmi közegben termelődik ki. A hivatalnok élethelyzete az előmeneteli rendszerre épül: az előmeneteli létra, az úgynevezett »szamárlétra« képzettség, bizonyított alkalmasság és a szolgálati idő alapján rendszeres és szabályozott előrehaladást biztosít. Az előlépés előmozdítására jól ismert stratégiák alakulnak ki: ilyen a protekció és ilyen az *értékesítési lobbikba* tömörülés. Csoportok, amelyeket valamely esetleges vagy tartós homogenizáló tényező összekapcsol, hallgatólagosan együttműködésben segítik tagjaik előmenetelét. A befolyásos tagok segítik a csoportok kisebb súlyú tagjait, nem utolsósorban azért, hogy a maguk számára hivatali vazallusokat teremtsenek. Ilyen csoportokat egyesítő tényező lehet az iskola- vagy évfolyamtársi viszony, az azonos vidékről származás, a közös korábbi munkahely. A régebbi polgári társadalmakban az értékesítési lobbik szerepét is játszották klubok, szabadkőműves-páholyok, vallásos egyesületek. Lobbit alkottak sok esetben a zsidó származásúak is. Igazi szerepük azonban a bürokratikus világban az volt, hogy ellenségképpül szolgáltak a nem zsidó származásúakból álló értékesítési lobbik számára mint *feltételezett rivális értékesítési lobbik*. Az értékesítési lobbik ugyanis különös mértékben igényli összetartozás-tudatához az ellenségképet. Ennek oka kettős. Egyrészt szükség van bűnbakra, melynek feltételezett aknamunkája az oka minden előmeneteli kudarcnak, enyhítője minden előmeneteli frusztrációnak. Másrészt szükséges az ellenségkép azért, mert az előmenetel előmozdítására, a protekcióra szövetkezés ellentmond a hivatali értékesítés etikájának: a »megfelelő embert a megfelelő helyre« elvnek. Aki ezt az eszközt, a protekcióra szövet-

kezést igénybe veszi, csupán azzal igazolhatja önmaga számára, hogy nem tehet mást, ha mondhatja, hogy más is ezt csinálja. A riválissal szembeni érzésem a *ressziment*: ahol ez az érzület megjelenik, okkal lehet mögötte gyanítani, hogy a panaszkodó éppen a saját értékesítésre szövetkezési szándékát leplezi, illetve igazolja (elsősorban önmaga előtt) a túldimenzionált vádaskodással. Mindez elvezet az antiszemitizmus atmoszférájához. Ez az a pszichikai diszpozíció, ahol az antiszemitizmus terem” (Szabó 1981. 361).

A társadalom-lélektani összefüggésben jelentős antiszemita ressziment a magyar társadalomban akkor öltött politikai formát, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott, és beigazolódott a reformkor nagy magyar politikai gondolkodóinak az az aggodalma, miszerint Magyarország a Habsburg Birodalom védernyője nélkül képtelen megőrizni történetileg adott területének integritását, és egymagában túl gyenge ahhoz, hogy megvédje magát a magyarországi nemzetségeket saját államuk keretei közé hívó, egyidejűleg fellépő csehszlovák, román és jugoszláv nemzeti igényekkel szemben. Amivel azonban az Osztrák–Magyar Monarchia romjain megszülető önálló magyar államnak szembe kellett néznie, azt csak a legsötétebb (s elhangzásuk idején tökéletes elutasításra talált) jóslatok jelezték előre: ugyanis nemcsak a nemzetségek lakta területekről kellett az országnak lemondania, hanem a mohón megfogalmazott nacionalista igények következtében a magyar államnak a korábbi országterületen élő magyar nemzetségszerű lakosság egyharmadától is meg kellett válnia. A könyv végén bemutatott legújabb kutatás eredményei azt mutatják, hogy ezt a traumát a magyar társadalom képtelen volt feldolgozni.

Súlyosbította a helyzetet, hogy az ország területét drasztikusan zsugorító trianoni békeszerződést megelőzően társadalmi forradalom tört ki Magyarországon, mely sem polgári demokratikus, sem szocialista-kommunista szakaszában nem tudott (egyébként külpolitikai okoknál fogva nem is tudhatott) elegendő erőt mozgósítani a küszöbönálló nemzeti tragédia elhárítására. A békeszerződés aláírása az ellenforradalmi rendszerre várt, melytől távol állt a magyar társadalom demokratikus átalakítása, és elsődleges célja a nagybirtok megőrzése mellett egy korlátozott kapitalista fejlődés volt.

Az új helyzetben a magyarosítás lekerült a napirendről, hiszen az ország lakosságának túlnyomó többsége magyar nemzetiségű volt. Következésképpen a zsidósággal a magyarosítás nevében kötött szövetség tárgytalaná vált. Ugyanakkor ideológiai szükség mutatkozott a trianoni trauma magyarozására, s ebből a célból a zsidóság kiváló bűnbaknak kínálkozott, hiszen az antiszemita resszentiment által már korábban kidolgozott ideológikus érvkészletben eleve benne volt a zsidó forradalmár és nemzetbomlasztó értelmiségi figurája. A rendszer „keresztény” és „nemzeti” ideológiája nem tett egyebet, mint felerősítette és hivatalos rangra emelte az antiszemita resszentimentet, miáltal Magyarországon megszületett és nyomban vezető szerephez jutott a politikai antiszemitizmus. A magyar nemzetgyűlés 1920. szeptember 26-án fogadta el a XXV. törvényt, mely „nemzethűségi és erkölcsi szempontok” folytán korlátozta a felsőoktatási intézményekbe felvehető zsidó egyetemi hallgatók számát. E „*numerus clausus*” törvény első jele volt annak, hogy véget ért az a moratórium, amely a politikai antiszemitizmus hiánya tekintetében Magyarországot oly sajátosan megkülönböztette Kelet-Közép-Európában.

A „nemzethűségi és erkölcsi szempontok” mindenestre távol estek a trianoni sokkra konzervatív és tekintélyelvű politikai rendszerrel reagáló államtól, amelyben a megszakadt dinamikus modernizációs folyamat folytatására képtelen magyar társadalom leszármazási szempontjai hamarosan a „zsidók gazdasági és kulturális térfoglalásának” paranoid vízióját alapozták meg. A keletkező politikai indulatok a faj látszólagos magától értetődőségében pszichológiailag hihető, ám gondolatilag tökéletesen hamis konstrukciót termeltek, amelynek fénytörésében úgy tűnhetett, hogy a pusztuló, nyomorgó „magyar faj” élet-halál harcát vívja az „idegen fajokkal”, „oláhokkal, szerbekkel, tótokkal, zsidókkal” szemben.

A fajelvű korabeli antiszemita közérzetet híven dokumentálja Szabó Dezső: *Az elsodort falu* című regénye, amely valóságos példatára azoknak az antiszemita mondatoknak, melyekből oly sokat, és oly iszonyatos következményekkel mondtak ki a későbbiekben Magyarországon. Idézetképpen egy hosszabb szemelvényt mutatunk be az 1919-ben megjelent regényből, amely tendenciózusan megjelenített vitában ütközteti a Farkas Miklósnak elnevezett (Ady-alteregónak szánt) „magyar géniusz” és zsidó tisztelője, Gyöngyi Oszkár érveit, melyek persze éppúgy álérvek, mint vitapartneréi.

„És az én fajom? Én nem félhetek a fajomért? Az én fajom nem szenvedett eleget? A háború folyamán elvetődtem Magyarország minden pontjára. Voltam a fronton, a front mögött, falun, városban. Láttam mindenféle embert, mindenféle viszonyokat. Voltam nyáron a fürdőkben, a Tátrában, a Balatonon, mindenütt, ahol egészséget isznak és örömet élnek. Kik voltak ott? Zsidók, zsidók, zsidók. Menj a színházba, a mulatóhelyekre, mindenüvé, ahol él-

vezetet zabálnak. Kik élveznek? Zsidók, zsidók, zsidók. Menj a városokba, kiket emelt fel a sárból a háború, kiknek csordult teljes dézsával a háború emléke? Kik lettek az élet urai? Zsidók, zsidók, zsidók. Nézd meg, hova omlik a föld, kik veszik meg a fejs birtokokat, kik lesznek gazdái az elbitangolt udvarházaknak, kiké lesz a szőlő bora, a kalász magva, kik állják körül a föld csecseit? Zsidók, zsidók, zsidók. Menj a bankokba, ahol uralkodik a pénz, a szerkesztőségekbe, ahol uralkodik a betű, az üzletekbe, ahol összetorlik a másoktól végzett munka, a központokba, kirendeltségekbe, a trénhez, a gazdasági vállalatokhoz, mindenüvé, ahol biztos az élet és könnyű a haszon. Kiknek folyik pénzt az egész megbomlott élet? Zsidóknak, zsidóknak, zsidóknak. És hol van az én fajom, az én megrabolt, kihasznált fajom? Ment Tirolba, Palesztinába, Flandriába, mindenüvé, ahol hősen, gyermekkedvvel kell meghalni. Kik halnak ott az első sorban? Magyarok, magyarok, magyarok. Menj a kis hivatalokba, ahol becsülettel kell éhen halni, postához, vasúthoz, iskolákba, törvényszékre és ezer más munkahelyre, ahol buta-becsületesen, vacogó foggal kell megállni a végsőig a sarat. Kik nyomorognak hatszoros munkával, kik fáznak, kik döglenek napról napra éhen? Magyarok, magyarok, magyarok. Magyarország most egy mesebeli óriás koca, millió éhes szájjal, millió csorduló emlével. A szájak magyar csontot, magyar húst, magyar velőt, magyar szívet rágnak, magyar könnyet, magyar vért, magyar verejtéket isznak. Az emléket ti markoljátok, ti szívjátok, és a bitang grófi rablók. Hát az én fajom nem szenvedett a múltban? Igen, a tiétek is szenvedett, de most részeg kedvvel fizet a jelen. Mi a fizetése az én fajomnak? És ezt nem szabad kiüvölni: oláh, szerb, tót, zsidó beleordíthatja faja jogait a történelembe, ha mi megmukkanunk, az barbár sovinizmus, elfogultság, antiszemitizmus. És te, te sem akarsz ezt látni és érteni?

A fiatalember nagyra nyílt szemekkel nézte ezt a tomboló emberzivatart. Minden vér elment az arcából, világítósapadtan a mély rémület rángásával nézett erre a felzúdult emberre, mintha valami szörnyű jövőbe látna. Engesztelően, nehéz kéréssel mondta:

– Ne érts félre, Miklós. Ha te tudnád, mennyire látok mindent, és mi mindentől remegek. De az csak féligazság, s a féligazság gyilkosabb, mint az egész igazságtalanság. A zsidóságnak súlyosan megvásárolt jogai vannak ahhoz, hogy éljen a magyar életben. Mi voltunk a lendülő erő az új Magyarország felépülésében, hiszen a ti fajotokban rejlő mély kincseknek is mi vagyunk a bányászai, a kikiáltói a világ piacán. Igaz, miénk a megvert élet, de miénk volt a kockáztatás merészsége, a kezdés szent nyugtalan-sága. Minden fajnak kell a kritika, de éppen most mutatni rá ezek-re, mikor szörnyű éhes tömegek lesnek új meg új gyűlöletre. Néha éjszakánként hulló holttesteket látok, és hallom a pogrom vad ordítását. Ezt te sem akarhatod. Ezért kérlek.

Miklós megáradt indulattal vágott közbe:

– Pogrom, pogrom! Ezzel a szóval köttök ti le minden kritikát. A pogrom a vér örülete, a vadállat részeg felriadása, a pogrom nem intéz el, nem ad igazságot, csak jogot és erőt új impériumhoz. Ha pogrom volna, én dobnám legelőször magamat elébe, s az én széttépett testemtől volna először véres a kezük. De van egy másik pogrom, egy szörnyűbb, mert tartós, egyetemes és jajgatja fel a megtorló szájalmat. És ez alatt vonaglik, pusztul, vágódik el a magyar faj. Az a csendes kiválasztódás a fajotok rettenetes szolidaritása, mely minden szenvedéshez, vérhez, gyötremhez, nyomorhoz magyart juttat, minden lélegzethez, élvezethez, pénzhez, hatalomhoz titeket rohantat. Itt van az én pályám. Hiába volt zsenim, fajmegváltó, becsületes nagy akaratom, széles emberi ölelésem, csak tiálatatok lehettem, mert ti vagytok az üzlet, a megnyert verseny, a demokrácia. Ahogy megszűntem lobogótok lenni, az első kritikánál aláhulltam, kiestem, meghaltam, s most önmagam virrasztó hulla vagyok. Az a szörnyű pogrom, mikor ti oly sajátságokkal, olyan morállal, olyan eszközökkel, olyan szolidaritással rohantok a versenybe, amikről elhúzz, melyeket halálos lehetetlenné tesz ezeréves európai emberiségünk, őskeresztény vérünk. És míg hibáinkban zsákmányaitok vagyunk, elhullunk a versenyben azáltal, ami bennünk jó és tiszta emberi. Én látom fajom roppant vonaglását, a bitorolt életet, a lencsén elcsalt örökséget, mindenfajta kihasználók rettentő kar-

mait, mely ráhemzseg a balek magyarra, és ne szólhassak, ne jajgathasson ki belőlem az emberi felindulás egy elpusztult, kirabolt, megcsalt, nagyszerű fajért ...” (Szabó Dezső 1919, 54–58).

A két világháború közötti Magyarország társadalmi mozdulatlanságának egyik titka a változatlanul hagyott nagybirtokrendszerben rejlett, amelynek árnyékában nincstelen mezőgazdasági munkások, uradalmi cselédek, törpebirtokosok hárommillió rétege tengődött a gazdaság és kulturális felemelkedés minden reménye nélkül. Ez a népesség az ország teljes lakosságának egy-harmadát tette ki. Az elakadt modernizáció folytán elégtelen iparosodás és városiasodás az agrárproletariátus népességfőlöslégét képtelen volt felszívni. A földhöz jutás pedig szinte lehetetlen volt. Az 1920-as földreform a nagybirtokrendszert fenntartva elsődlegesen az ellenforradalmi rendszer konszolidálódását célozta falun. E célt ez a földreform el is érte azzal, hogy az agrárproletárok mintegy felének lehetővé tette, hogy legalább házhelyhez és konyhakerthez jussanak. Így az agrárproletariátus meg lett osztva, hiszen a földreform nem mondta ki világosan, kik jogosultak a földre. A juttatás a hatóságok döntésétől függött. Valamennyi agrárproletár szeme előtt lebegett a földszerzés és a társadalmi felemelkedés célja, azonban eszközeik hiányoztak, hiszen szabadon fölhasználható pénz alig volt a birtokukban, munkaerejük pedig édeskeveset ért. Ebből az anómiás helyzetből táplálkozott a „népi antiszemitizmus”, amely érvkészletét az imént megszólaltatott „középosztályi antiszemitizmusból” merítette, megtoldva azt „szocializmussal”.

Antiszemitizmus és szocializmus egymásra találása korántsem szokatlan jelenség, hiszen Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia iparilag haladottabb

területein már a tizenkilencedik század elején felbukkantak zsidóellenes vonások a munkások ipari mozgódásaiban. „Burzsoá” és „zsidó” azonosítása könnyen végbemehetett antiszemita alapon. Nem véletlen, hogy az antiszemitizmust szokás volt „az ostobák szocializmusaként” aposztrofálni.

A radikális, antikapitalista követelések jobboldali, fajelméleti irányba fordulása Magyarországon nagymértékben azért következett be, mert a trianoni békeszerződés negatív körülményeinek ódiumát a „kereszténynemzeti” ideológiát valló rendszer ügyes propagandával a polgári demokratikus, szociáldemokrata és kommunista erőkre hárította. Így a propagandára fogékony közönségben illuzórikusan az a benyomás keletkezhetett, mintha a trianoni békéért a haladó baloldali és szocialista erők lettek volna felelősök. A baloldali szocialista alternatívával kapcsolatosan képződő előítéleteket a magyar társadalomfejlődésnek az a szerencsétlen anomáliája is elősegítette, hogy a progresszív elkötelezettségű polgári értelmiségi rétegek jellegadó képviselői zsidó származásúak voltak. Ezáltal a „kereszténynemzeti” propaganda azt a látszatot kelthette, hogy a baloldali szocialista gondolat „idegen” a magyar hagyományoktól, sőt a nemzeti érdekek elárulására, a nemzet elveszejtésére hajlamosít.

A nemzeti és a társadalmi frusztráció az agrár- és lumpenproletariátusban fölerősítette egymás hatását, miáltal a társadalmi frusztráció okainak radikális felszámolását hirdető szocialista program szükségképpen nemzeti szocialista színben tűnhetett csak föl, hiszen a baloldali, nemzetileg indifferensnek tudott szocialista alternatíva hitelképtelenné vált.

Ily módon a marxista szocializmusból ismert „proletár-burzsoá” kategorizáció pszichológiailag kiszorult a világ magyarozatára alkalmas értelmezési keretek sorából. A mindennapi tudásban közvetlen magyarozó erőként megjelenő kategóriák magukhoz hasonlították azonban magát a szerkezetet, amelynek radikális magja megmaradt. A „proletár” kategória mozgósította sérelmeket felszívta a „magyar” kategória, míg az ellenséges osztály kategóriáját magába szippantotta a „zsidó” kategória. Így jött létre a „szegény magyar–gazdag zsidó” polarizáció, amelyre különösen fogékonyak voltak a magyar társadalom iskolázatlan, képzetlen tagjai, annál is inkább, mivel az alkalmazott szavak („magyar”, „zsidó”, „szegény”, „gazdag”) jelentése közvetlenül az ő mindennapi tudásukból származott. Az e szavakkal megfogalmazott radikális programok nagyobb hitelre számíthattak körükben, mint a nemzeti kategóriát mellőző baloldali szocialista radikális programok. A „szegény magyar–gazdag zsidó” faji alapon megfogalmazott, társadalmi színben feltüntetett konstrukciója egyszerre volt alkalmas az osztályhelyzeti feszültségek megfogalmazására, valamint a nemzeti identitás által megteremthető totális azonosulás élményének előidézésére.

A szocializmus baloldali és jobboldali alternatíváitól egyaránt rettegő konzervatív, tekintélyelvű rendszert semmi sem késztette a liberális és demokratikus politikai-gazdasági fejlődés irányába, mivel legitimációja a trianoni sérelmek orvoslására irányuló külpolitikai törekvései folytán teljes volt. Csakhogy e törekvéseket Európában egyedül a fasiszta Németország támogatta, ennek következtében a rendszer sorozatos engedményekre kényszerült a szélsőséges antiszemita ideológia

terjedésének tekintetében. Az 1938-as első zsidótörvényt sorozatosan követte a többi antiszemita intézkedés, melyek az ország világháborúba történő belépését követően visszafordíthatatlanul utaltak a tragikus végkifejlet, az 1944-es német megszállás és a magyarországi zsidókkal szembeni „végleges megoldás” irányába.

A magyar társadalom tehetetlenül és sok tekintetben részvétlenül szemlélte a vidéken élő zsidó lakosság kitelepítését, megsemmisítő táborokba szállítását, miközben a faji szempontok alapján zsidónak minősített budapesti lakosokat gettóba, illetve speciálisan kijelölt épületekbe költöztették. Deportálásukra már nem került sor, mivel a németeknek erre erejük nem volt, a magyar kormány pedig felismerte, hogy ha a háború vége Magyarországot a németek oldalán találja, az minden reményt egyszer s mindenkorra összetör. A felismerést követő kiugrási kísérlet meghíúsulása után a nyílt fasiszta diktatúra pedig a hadi helyzet következtében már nem volt abban a helyzetben, hogy a deportálást végrehajtsa. Budapesten 1944. október 15-ét követően azonban elszabadult a nyilas terror, amely gátlástalan tombolásában gyilkolt egészen addig, míg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította Pestet, illetve Budát (1945. február 13.). Nem feledhető, hogy e vérzivataros napokban a Budapesten maradt semleges országok követségi alkalmazottai (köztük Raoul Wallenberg), valamint a magyar egyházi, állami, honvédségi szervezetek antiszemita uszítással szemben immun tisztségviselői és egyes bátor állampolgárok tevélegesen részt vettek a nyilas terror elleni küzdelemben, ami persze senkit sem ment föl a felelősség alól, aki szóval vagy tettel részt vett a zsidóüldözésekben, vagy éppen tragikus cinkosként (haszonélvezőként) némán hallgatott.

A zsidók szempontjából mindenképpen felszabadulásnak minősíthető történelmi esemény utáni rövid koalíciós időszakban a szükséges jogi számonkéréseket követően elmaradt a társadalmi önvizsgálat és magába szállás, memoárok sora írja le azt a közhangulatot, miszerint „Auschwitzból többen jöttek vissza, mint ahányat elvittek”, és még pogromokra is sor került Miskolcon és Kunmadarason. Rákosi hírhedt elve, hogy „a kisnyilasnak meg kell bocsátani”, hallgatólagos politikai felmentést rejtett magában. Bibó István ekkor nézett szembe a zsidóság katasztrófájában a magyar társadalom egészét érintő tragédiával. Esszéje publikálására sajnos csak 1948-ban került sor. Ez az év, nem is beszélve a következő évekről, nem kedvezett az antiszemitizmus mibenléte, okai és erkölcsi tarthatatlansága megvitatásának. Bibó nemzeti önvizsgálata visszhangtalan maradt. Megszűnt a folyóirat is, melyben az esszé megjelent. Függetlenül attól, hogy kinek milyen szerep jutott a holokauszt létrejöttében, áldozatok, végrehajtók, szemlélők egyaránt hallgatásra lettek ítélve. A kor tudományos közvéleménye végképp nem volt abban a helyzetben, hogy Bibó elemzésének eredetiségét és mélységét felismerje, hiszen javában folyt a hajza a legkiválóbb társadalomtudósok ellen.

A nemzeti önvizsgálat ellen hatott, hogy az 1948-as kommunista diktatórikus fordulat a negatív, identitás-tipró társadalomlélektani közérzet fenntartásában volt érdekelt. A cél nem a liberális demokrácia és a piacgazdaság megteremtése, hanem a Szovjetunióból importált modernizációs balképzetek erőltetett ütemben történő megvalósítása volt. Színre lépett a magyar munkásmozgalom speciális figurájaként az antiszemita zsidó, aki kompenzálásból túltett a keresztény fajvédőn. A társa-

dalom autonóm erőit páratlan szélességben elnyomó diktatúra, a dogmatikus-szektáriánus kommunista ideológia által éltetett új paranoia, társulva a világháború előtti társadalom többmillió megzsorítottjában és megalázottjában fölszabadított társadalmi felemelkedés reményével, elhalványította az antiszemitizmust. Ugyanakkor a fordulat az országban maradt kevés számú zsidóság számára fölkínálta az új, progresszív ideológiai identitás lehetőségét, elhalványítva a zsidó identitást. Szabó Miklós lényegi mozzanatra utal, amikor fölhívja a figyelmet, hogy a sztálinista diktatúra elleni 1956-os népfelkelés nélkülözte az antiszemita mozzanatokat. „A forradalom csak tizenkét évvel volt 1944 után. Ez az idő még akkor sem lehetett volna elég az előítéletek elhalásához, ha erre a körülmények kedveznek, márpedig ismeretesen nem ez volt a helyzet. Maga az a tény, hogy a Rákosi-rezsim négy rangelső embere mind zsidó származású volt, elegendő ok lehetett az előítéletek újratermelődésére. Figyelemre méltó tehát, hogy mindennek ellenére egy turbulens megmozdulás, egy fegyveres felkelés, amely szabad utat ad az indulatok kitörésének, a szórványos kivételeket számítva, mentes volt az antiszemita kilengésektől. Ennek oka, úgy vélem, az volt, hogy az '56-os forradalom a társadalmi és a politikai élet elsődleges kérdéseit, az elnyomó rendszer problémáit állította előtérbe, az antiszemitizmus pedig egy másodlagos probléma körül alakult ki. Elsődleges probléma az osztályszerkezet, a hatalmi struktúra; ehhez képest másodlagos probléma a szociális mobilitás kérdése, az, hogy milyen társadalmi csoportok kerülnek privilegizált helyzetbe a változatlanul tételezett struktúrában. Azaz: ahol nem lehet az a kérdés, hogy legyen-e földbirtokos és legyen-e tőkés, ott az lesz a kérdés, hogy

ki legyen a földbirtokos és ki legyen a tőkés. Ahol nem lehet kérdés, hogy legyen-e funkcionárius és legyen-e ávós, az lesz a kérdés, hogy ki legyen a funkcionárius és ki legyen az ávós. Képtelenségnek tűnhet, mégis igaz: az antiszemitizmus eliminálódása nem egyszerűen a forradalom sodró erejéből következett, hanem az a folyamat, amely '56-ban csak megmutatkozott, megindult és jórészt lezajlott a Rákosi-rendszer idején. Pontosan azért, mert akkor minden probléma az elsődleges kérdések körül jelentkezett, mindenki rendszerben gondolkodott. Az antiszemitizmust látszólag életben tartotta, hogy a zsidó származásúak felülreprezentált arányban voltak jelen a felső vezetésben – mégis. Az akkori »reakció«, az is, aki még nagyon őrizte 1945 előttről örökölt antiszemitizmusát, 1948–1953 között nem tett különbséget a népi káder és a »zsidó káder« között, az előbbi javára. Soha nem hallottam olyat, hogy kommunista ugyan, de legalább nem zsidó, hanem derék népi káder. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint az antiszemitizmus jelen nem létét. Ahol nem tesznek különbséget zsidó és nem zsidó között, ott nincs antiszemitizmus. Ezzel a »rendszerben gondolkodással« és rendszerben érzéssel az antiszemitizmus elkezdett elhalni. A »reakció«, ha akkor valaki a képébe mondja, hogy ő már nem is antiszemita, nagyon megütközött volna ezen, pedig ez volt az igazság. Ennek az egészséges elhalási folyamatnak előrehaladott voltát mutatta meg '56 napjaiban az antiszemita megnyilvánulások teljes hiánya. 1958–1959 táján jelenik meg a szóbeszédben a különbségtevés a zsidó és a népi káder között, természetesen az utóbbi javára. Az antiszemitizmus újratermelődik. Azért, mert a körülmények az elsődleges problémákat »leblokkolták«. Nem volt értelme többé – mindmáig – rendszerben

gondolkodni. Az nyilvánvalóan mozdíthatatlan volt, viszont már nem gázolt bele annyira mindenki életébe, mint 1948–1953 között. A kérdés újra a mobilitás lett, az, hogy ki kerül a változatlan struktúra vezető pozícióiba” (Szabó 1989. 9).

Szabó Miklós „szóbeszédéről” tesz említést az 1956 utáni antiszemita hangsúlyú különbségtevések kapcsán, s ez nem véletlen. Mintegy harminc évre az antiszemitizmus, de voltaképpen minden, ami a „zsidó” szóval szemantikailag kapcsolatba volt hozható, a nyilvános kommunikáció számára tabutémává vált. Több ok játszott közre a fejleményben. Legkézenfekvőbbnek tűnik az ideológiai ok. A hivatalos marxista szemlélet a metafizikusan tételezett osztályidentitáson kívül eső egyéb identitáskereteket, tekintet nélkül azok lélektani, történeti és társadalmi jelentőségére, teljességgel mellőzte. Ebből következett az ilyenfajta problematikával történő foglalkozás adminisztratív tiltása, amelynek része volt a nyilvános tárgyalás tilalma is. Az etnikai, nemzeti, lokális, világnézeti, vallási, ideológiai, politikai sokféleséggel szemben tanúsított türelmetlenség motívumaiban a naiv és dogmatikus felvilágosítói hév keveredett a társadalom atomizálására, ideológiai legyalulására törekvő igyekezettel, amely ugyanakkor teret engedett a dezideologizált magánszféra kiteljesítésének, az önkizsákmányoló „gazdagodásnak”. A következmény a pozitív önmeghatározási lehetőségek dermesztő hiánya, a „negatív identitás” tömeges kitermelődése lett, amely jelentős társadalomlélektani akadályt képezett a nyolcvanas évek szabadabb légkörében életre kapó társadalmi pluralizálódás útjában (Csepeli 1988). Az ideológiai ok mögött tehát jól megfontolt társadalomirányítói, politikai szándék húzódott meg, hiszen nyilvánvaló,

hogy a kollektív azonosulásban megbénított, individuális érvényesülési és gazdagodási motívumaik egymás ellen történő kijátszása révén egymástól elszakított egyének halmaza politikailag kezelhetőbb és irányíthatóbb volt, mintha a társadalom irányítóinak jól szervezett, világos kollektív identitáskeretekkel rendelkező csoportok sokszínű palettájával kellett volna szemben állnia.

Az antiszemitizmus törvényszerűen lappangásra ítéltetett ebben a gyakorlatban, bár e helyzet korántsem írható le csupán a fenti dezideologizációs és depolitizációs stratagéma következményeként. Társadalom-lélektanilag belátható, hogy a magyar társadalomnak nehezebb esett szembenézni a zsidóüldözések és a deportálás borzalmas tényeivel. A magyarság önképével összeegyeztethetetlennek tűnt a cinkosság, sőt a néhol tagadhatatlan tevőleges részvétel elismerése és az abból következő felelősségvállalás a történelemért. A „zsidó” témakörben megnyilvánuló kommunikációs tilalomnak tehát feltehetően lelki gyökerei is voltak, amelyek a bevallhatatlannak ítélt bűntudat nyomán keletkező racionalizációs működésekből, mentegetődzésekből, vádaskodásokból, elhárításokból, képtelen érveket hangoztató magyarázkodásokból, bagatellizálásból, az abszolút érvényű erkölcsi normákat relativizáló önkényes összehasonlításokból táplálkoztak. A külföldön megjelenő emigrációs irodalom, valamint a nyolcvanas évek végén Magyarországon nyilvánosságra jutó közlések ismeretében egyértelműnek tűnik, hogy a zsidóüldözés a magyar társadalom számára súlyos erkölcsi traumaként jelent meg, amely minden külső cenzúrától függetlenül, kollektív elfojtáson alapuló, belső cenzúra működését indította

meg, lehetetlenné téve a felelősségvállalást, a bocsánatkérést és a kiengesztelődést.

Súlyosbította a helyzetet a nemzetközi nyomás is. Ismeretes, hogy az 1967-es izraeli–arab háborút követően Magyarország megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel, és a tömegkommunikáció legalább másfél évtizedig kizárólag az arab fél álláspontját megvilágító véleményeknek adott hangot. A kampány ellentmondásos, a fentebb említett komplexusokkal összefüggésbe hozható hatásairól árulkodik egy közvélemény-kutatói adat 1973-ból. Egy budapesti nagyüzemben végeztünk akkoriban véleménykutatást. A kérdőívben a politikai és a nem politikai témákra vonatkozó vélemények stabilitására voltunk kíváncsiak, amelyet politikai témájú vélemények esetében azzal is kiegészítettünk, hogy a mért vélemények milyen mértékben konformok (azaz milyen mértékben esnek egybe a tömegkommunikáció által preferált iránnyal).

A vizsgálat során speciális technikával el tudtuk különíteni, hogy az egyes kérdésekben kik azok, akiknek *valóban* van vagy nincs véleményük, illetve kik azok, akik csak úgy tűnnek, mintha lenne véleményük, valójában azonban csak színlelik az állásfoglalást. Azt tapasztaltuk, hogy az összes politikai kérdés közül a közel-keleti konfliktusra vonatkozó kérdésben mutatkozott meg legnagyobb arányban a „rejtett véleménynélküliség”, azaz a vélemény színlelése. (A megkérdezett munkások 36 százaléka, értelmiségiek 18 százaléka és vezetők 36 százaléka bizonyult rejtett véleménynélkülinek abban a kérdésben, hogy a közel-keleti válság megoldása érdekében elsősorban Izraelnek vagy inkább az araboknak kell-e engedelményeket tenniük.) Másfelől az is kiderült, hogy amikor azokat a véleményeket vizsgáltuk, ame-

lyek valódiságát alappal feltételezhattuk, akkor ezek körében találtunk legnagyobb arányban „középre húzást”, azaz e témában mutatták a megkérdoztetek a legkisebb hajlandóságot a tömegkommunikáció által preferált irány elfogadására, ami azonban nem abban nyilvánult meg, hogy igazat adtak volna Izraelnek, hanem a kölcsönös engedményeket sürgették (Angelusz et al. 1974).

Végezetül meg kell említenünk, hogy a holokauszt borzalmaiból megmenekült magyarországi zsidóság reagálása sem kedvezett az őszinte és nyílt kommunikációnak. A faji törvények hatálya alá vont nyolcszázezer magyar állampolgárból csupán kétszázezer menekült meg. A visszatértek, életben maradtak közül számosan emigráltak 1945 és 1948 között, miként az 1956-ot követő emigrációs hullám is sokakat magával sodort. A megmaradt csekély számú (nyolcvan-százazres) zsidó tudati nyomot őrző csoport nagy része feladta vallási kötődését, és a felnövekvő, „holokauszt utáni” nemzedék tagjait a kommunikációs tabu szellemében nevelte föl. E folyamat következtében a magyar társadalomból voltaképpen eltűnt az antiszemita hivatkozások társadalmi alapjaként lépten-nyomon megjelölhető, önmagukat nyíltan zsidónak valló személyekből álló, sajátos intézményeket éltető és ily módon társadalmilag látható zsidóság. Zsidók természetesen maradtak, de létük jórészt az antiszemita fantazmagóriák megszabta, kitalált térre szűkült. A jelenkori antiszemitzizmusra nagymértékben igaz Szabó Miklós megállapítása, aki szerint az antiszemitzizmushoz „nem is kellenek zsidók”.

Pontos adatok híján nagyon nehéz megalapozott kijelentéseket tenni a jelenlegi antiszemitzizmus kiterjedésének mértékéről, és egyáltalán arról a közérzetről és közhangulatról, amely ma a „zsidó” szó hallatán a társada-

lom tagjaiban föléled. Más, hasonló jellegű, bár nem a zsidókra vonatkozó attitűdök (például nemzeti attitűdök, egyéb kisebbségekre vonatkozó attitűdök) vizsgálatai alapján bizonyosan feltételezhetjük, hogy erősen rétegspecifikus jelenségről van szó. A „népi antiszemitzizmus” kiveszettnek látszik, mivel az 1945 utáni nagy társadalmi átrendeződés következtében részint megszűnt, részint értékeit, beállítottságait, látásmódját tekintve gyökeresen megváltozott az a fajta agrár- és lumpenproletariátus, amely jobboldali radikalizmusra való fogékonyságában képes volt hitelt adni olyan gonosz és agresszív képtelenségeknek, mint a zsidó világuralom vagy a vérvád. A középosztály körében lábra kapott politikai antiszemitzizmus továbbélését megnehezítette, hogy a középosztályhoz tartozás elvesztette hajdani – jórészt csupán társadalom-lélektani – kiváltságait, következtésképpen nem létezett már az az „úri státusz”, amelynek ingatagságát antiszemitzizmussal lehetett kiegyensúlyozni.

Ha egyáltalán kifejezésre juthatott antiszemitzizmus, az kizárólag csak a mindennapi kommunikációkra szorítkozhatott. Külvárosokban, futballstadionokban, hátrányos helyzetű családok gyermekei által látogatott iskolákban elszórtan megjelentek zsidóellenes szóbeli és írásos közlések, amelyek tartalmilag a hajdani nyilas uszításra vezethetők vissza. A közlők azonban mintha nem lennének tisztában közléseik eredeti jelentéskörével, s mintha csak botrányt, megdöbbenést akarnának kelteni, mivel azt pontosan észlelik, hogy az általuk használt szavak „elátkozottak”, figyelemfelkeltők és iszonytatók.

A politikai antiszemitzizmus megfakult változatai értelmiségiek körében lelhetők föl, resszentiment képében

bukkannak elő az olyan állítások, amelyek sokallják a zsidók számarányát egyes értelmiségi foglalkozásokban. A megfogalmazások azonban a nyolcvanas évek végéig legalábbis bizonytalanok, defenzív jellegűek, és nyílt ellenállást tapasztalván kihunynak.

Bár nem zárható ki, hogy a társadalmi mobilitás pályáinak további bezárulása, a gazdasági dinamizmus végzetes lefékeződése, valamint a nemzeti azonosságtudat torzulása folytán a magyar társadalomban elmélyül és kiterjed az antiszemitizmus, mindenképpen ajánlatos figyelembe venni két korlátozó körülményt. Az egyik az, hogy ma jóval nagyobb azok száma, akik az antiszemitizmus által képviselt kérdések megvitatására egyszerűen alkalmatlanok, mivel szocializációjukból hiányoztak az antiszemita elemek (adminisztratív tilalom, tabu, relevanciahiány). A másik, távlatilag jelentősebb körülmény, hogy egyre nagyobb súlyúak a társadalomban azon korosztályok tagjai, akiknek nem volt módjuk megélni az „igazi antiszemitizmust”, sem mint üldözökné, sem mint üldözötteknek.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1945 óta eltelt időszakban, ha sok egyéb tekintetben szüntelenül változtak is a hivatalos hangsúlyok, témák jöttek, témák mentek, értékelések körül éles harc dúlt, az antifasizmus megingás nélkül, permanensen hatotta át a nyilvános kommunikációt. Ennek eredménye természetesen elsősorban azokban mutatkozhatott meg, akiket nem kötött az önigazolás. Sőt mintha csak bennük szólalna meg a lelkiismeret, melynek elalvását ők maguk róják föl szüleiknek, keresván mulasztásaik, vétkeik, bűneik magyarázatát. Antiszemitizmus és antifasizmus a holokauszt után nem egyszerűen gondolati ellentétpár, amelynek egyik tagjáról teoretikus alapon tudni lehet,

hogy hamis, gonosz és aljas, szemben a másikkal, mely a haladás és az emberség pólusán áll. A holokauszt ténye igazolhatatlanná, vállalhatatlanná tette a legártatlanabbnak tűnő antiszemita kijelentést is, míg az antisziszta, humanista álláspontot behozhatatlan morális előnyhöz juttatta. A harc azonban, mint az új antiszemitizmusról szóló fejezetben látni fogjuk, nem ért véget, és sohasem fog véget érni.

17. A rendszerváltás és az antiszemitizmus

Az 1989–90-es demokratikus fordulatot követően felszabadult tömegkommunikációban mindenki számára váratlanul felszínre tört az antiszemitizmus, immár kódszavak és rejtett utalások nélkül. Az első szabad választást megelőző kampányban részt vevő újsütetű politikusok, a korábbi ellenzékből rekrutálódván, akarva-akaratlan magukkal hozták korábbi kulturális meghatározottságaikat. A „népiek” a keresztény-nemzeti pártok mellett sorakoztak fel, míg az „urbánusok” a liberálisokhoz sorolódtak. Így a kampány nem lehetett mentes a politikai antiszemitizmus megnyilvánulásaitól sem. Az alternatíva az volt, hogy az államszocializmus romjait a keresztény-nemzeti pártok vagy a liberális pártok takarítsák-e el. A választók azonban feltehetően nem az „antiszemita kártya” miatt döntöttek a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató pártok mellett, hanem azért, mert ezek a pártok liberális ellenlábasaikhoz képest hihetőbb ígéreteket tettek arra, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet fájdalommentes és könnyű lesz.

Amikor a választási győzelmet követően heteken belül kiderült, hogy a rendszerváltozás nemcsak a nemzeti jelképek, az utcanevek és az egyenruhák cseréje, hanem az egész társadalom életét fenekestül felforgató kemény és súlyos egzisztenciális következményekkel járó intézkedések egész sora, a hatalomra került politi-

kai erők ideológiai keresztes hadjáratba kezdtek, amelynek során egyre gátlástalanabban merítették abból az ideológiai szótárból, melyet a magyar társadalom utoljára 1944-ben, illetve azt megelőzően használt.

Az államszocialista rendszer összeomlását követő szabad és demokratikus tömegkommunikációban felbukkant antiszemita hullám nem tudott a tömegekig elhatolni. Az antiszemita besorolás elől menekülő értelmiség egy része azonban minden bizonnyal beleesett a „zsidók nélküli antiszemitizmus” csapdájába. Csoóri Sándor a rendszerváltást követően tette közzé *Nappali hold* című esszéjét, melyben a holokauszt utáni periódus antiszemita ideológiai paradigmájának megalkotására tett kísérletet. Azt állítja, hogy a zsidóság „magához asszimilálta” a nem zsidók tömegeit, akik – önmaguk közelebbről meg nem fogalmazott magyarságuktól elidegenítve – már mint „zsidók” törnek a magyar népre. Ez az a gondolat, mely a zsidók számát túlbecslőket kínozhathatja. Ha nincsenek zsidók, akkor ki kell találni a „zsidókhoz asszimilálódottak” kategóriáját. Mintha csak reinkarnálódott volna Goebbels *bon mot*-ja, aki szerint „ki zsidó és ki nem az, azt én mondom meg”.

A második szabad választásokat a keresztény-nemzeti pártok elvesztették, s hatalmas parlamenti többséggel szocialista-liberális koalíció került kormányra. Az első szociálliberális kurzusban (1994–1998) az 1990–1994 közötti ideológiai átokfutásnak vége szakadt.

A nemzeti tudat tartalmait feltáró, hetvenes és a nyolcvanas években végzett szociológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy a magyar társadalom spontán nemzeti identitása érzelmi és szituatív jellegű, s a két világháború között kultivált nemzetcentrikus elemekre érzéketlen. A vizsgálatok azt is feltárták, hogy a népi-urbá-

nus megosztottságra az értelmiségnek csak egy része reagál, s korántsem lehet a népi ideológia dominanciájáról beszélni. Ez a helyzet azonban a rendszerváltás előrehaladtával gyökeresen megváltozott.

A harmadik szabad választáson győztes polgári koalíció – a Fidesz – Magyar Polgári Párt vezetésével – hatalomra kerülése pillanatától harckészültségbe rendezte a népi-urbánus szekértáborokat, de az antiszemita eszközökkel is élő kultúrharc ekkor még nem robbant ki.

Több vizsgálat alapján is megbecsülhető az antiszemitizmus magyarországi kiterjedése a kilencvenes években. Kovács András 1992 végén, 1993 elején egyetemisták 1000 fős országos reprezentatív mintáján végzett kérdőíves kutatást. Azt találta, hogy a megkérdezettek 75 százaléka szerint a zsidóknak vannak sajátos megkülönböztető vonásaik (69% vélekedett ugyanígy a magyarok esetében). A megkülönböztetésből azonban hiányoztak a politikai antiszemitizmus által előszeretettel hirdetett negatív tulajdonságok, mivel egy tulajdonság („ravasz”) kivételével a válaszadók a zsidókat pozitív tulajdonságokkal ruházták föl. A vizsgálat eredményei szerint, az egyetemisták 48 százaléka az antiszemitizmus semmi jelét nem mutatta, 45% esetében kisebb mértékű antiszemitizmus volt kimutatható, s 7% volt azok aránya, akik antiszemitának nevezhetők (Kovács 1993).

A magyar tizenévesek 4000 fős mintáján 1992 őszén került sor egy nagyarányú politikai szocializációs vizsgálatra (Csepeli, Kéri, Stumpf 1996). A kutatás egyes eredményei arra utalnak, hogy a nemzeti identitáshoz pozitívan kapcsolódó ügyekhez képest a zsidókkal társított ügyek mozgósító ereje kisebb. Amikor például a kutatók azt kérdezték, hogy a fiatalok véleménye szerint egy leendő autópálya építése érdekében mit lehet és

mit nem lehet feláldozni, az elhagyott zsidótemetőt többen tartották feláldozhatónak, mint azt a temetőt, amelyben az 1848–49-es szabadságharcban elesett honvédek sírjai voltak. Egy másik kérdésben azt tudakolták, hogy különböző kisebbségek jogait ért sérelem esetében a válaszdó kimenne-e az utcára tüntetni vagy sem. A legnagyobb arányú részvételi hajlandóság az erdélyi magyar kisebbség elszenvedte sérelmek elleni tüntetés esetében mutatkozott (32%), míg a legkisebb mértékben a homoszexuálisok és a bulgáriai török kisebbség emberi jogaiért voltak hajlandók síkra szállni (8% és 9%). A zsidókkal szemben esetlegesen megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés ellen a válaszdók 18 százaléka lett volna hajlandó az utcán tüntetni.

Az 1994-es választásokat megelőző évben végzett politikai közvélemény-kutatások hozták felszínre, hogy az antiszemitizmushoz való viszonyban eltérés van a személyek saját álláspontja és az általuk észlelt többségi pozíció között. Több vizsgálatban is azt tapasztalták, hogy a megkérdezettek mintegy 10 százaléka helytelenítette azt a lehetőséget, hogy Magyarországnak zsidó miniszterelnöke legyen. A zsidó miniszterelnök lehetőségét tehát a döntő többség elfogadta. Kiderült azonban, hogy ez a többség nem látja magát. Ellenkezőleg, a zsidó miniszterelnököt elfogadók azt hitték, hogy kisebbségben vannak. Amikor ugyanis azt a kérdést tették föl a megkérdezetteknek, hogy szerintük a lakosság hány százaléka volna egy zsidó miniszterelnök ellen, akkor a többségük 60% körüli számot jelölt meg. A helyzet 2013-ra annyiban változott, hogy megnőtt azok aránya, akik nem akarnának zsidó miniszterelnököt. A zsidó miniszterelnök lehetőségét a válaszdók 43 százaléka fogadta el, és 50 százaléka utasította el (7% nem nyilvánított vé-

leményt). Arra a kérdésre, hogy a többség elfogadna-e zsidó miniszterelnököt, a válaszadók többsége (59%) tagadón válaszolt.

Egy 1994 nyarán a magyarországi felnőtt lakosságot reprezentáló 1000 fős mintán végzett ismeretszociológiai vizsgálat (Mátay, Tóth 1994) szerint a második világháború alatti zsidóüldözésekről a megkérdezettek 92 százaléka tudott. Az auschwitz-i koncentrációs táborról és annak funkciójáról is tudott 91%. E két, általánosan ismert adaton kívül azonban a megkérdezetteknek már csak a fele-harmada tudott pontosan válaszolni olyan kérdésekre, amelyek Wallenberg személyére, a zsidótörvények tartalmának vagy a zsidók deportálásának pontos idejére és más koncentrációs táborok holletére vonatkoztak. Sok válaszadó (26%) szerint Recsk is koncentrációs tábor volt, jöllehet, ott az ötvenes években a magyar sztálinisták állítottak föl „osztályellenségek” számára gyűjtőtábort.

A holokauszt magyar áldozatainak számát a megkérdezettek 56 százaléka pontosan meg tudta becsülni, s 29% mondott a tényleges számnál kisebbet. A kérdésre 15% nem tudott válaszolni. A holokauszt bekövetkezése előtt Magyarországon élt zsidók számát a megkérdezettek 47 százaléka felülbecsülte, 18% adott pontos becslést, s 8% volt az alulbecslők aránya. A kérdésre 27% nem tudott válaszolni.

Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a magyarországi holokauszt megtörténtének ismerete a rendszerváltást követően alapvetően jelen volt a magyar lakosság tudatában, de a részletek ismerete csak szűkebb, elsősorban az iskolázottabb rétegekre volt jellemző. A zsidóüldözések tudata által okozott kognitív disszonancia redukciójára utal annak a nézetnek a 48 százalé-

kos ismerete, miszerint a magyar családokra az volt jellemző, hogy az otthonukban bújtatták és anyagilag támogatták az üldözött zsidókat. (A történelmi tények ennek ellenkezőjéről vallanak.)

Enyedi és Fleck 1994 nyarán végzett kutatást 1000 fős országos reprezentatív mintán, amelynek adatai közvetve ugyancsak érdekes adalékokat szolgáltathatnak a magyarországi lappangó antiszemitizmus megítéléséhez (Enyedi, Fleck 1994). Az egyik kérdésben arra kérték a minta tagjait, hogy becsüeljék meg a kérdezés időpontjában Magyarországon élő zsidók számát. A kérdés megválaszolására csak 56% vállalkozott. A becslésre vállalkozók 34 százaléka említette a reális (nyolcvanezer-százezer) számot. A válaszadók többsége (48%) túlbecslőnek mutatkozott, míg kisebb részük (18%) alulbecslő volt.

Egy másik kérdésblokkban a kutatók a holokauszt magyarországi áldozatainak számára kértek becslést. Míg az ugyanabban az évben végzett Mátay-Tóth-féle vizsgálatban 85% vállalkozott válaszadásra, ezúttal csak a minta 63 százaléka válaszolt. Míg a másik vizsgálatban a pontos becslők aránya 56% volt, ezúttal a pontos becslők a teljes mintának csak 31 százalékát tették ki. (Az eltérések oka az eltérő kérdezési mód lehetett. A Mátay-Tóth-féle kérdőívben például a „deportáltak” számát kérdezték, mindössze három, egyszerűen megfogalmazott válaszalternatíva volt, és túlbecslő alternatíva nem is szerepelt. Az Enyedi-Fleck-vizsgálatban pedig a kérdés a „meghaltakra” vonatkozott és kilenc válaszalternatíva szerepelt, amelyek huszonezer és több millió közötti értékeket tartalmaztak.)

A létszámkérdésnél az volt a tendencia, hogy a pontosan becslők aránya alacsony volt, s a túlbecslők

aránya meghaladta az alulbecslők arányát. A holokauszt idején meghaltak számát pontosan becslők aránya 50 százalékos volt, s az alulbecslők jóval többen voltak (33%), mint a felülbecslők (17%). Az országban élő zsidók számát pontosan becslők kevésbé értékelték egyet antiszemita állításokkal, mint azok, akik felül- vagy alulbecsülték a zsidók számát. Hasonló tendencia mutatkozott az áldozatok számát pontosan és pontatlanul becslők körében is.

Az alulbecslők és felülbecslők viszont jellegzetesen különböztek életkor, iskolai végzettség és lakóhely szerint. A fiatalok az áldozatok számának túlbecslésére mutattak hajlandóságot, szemben az idősebbekkel, akik többnyire pontos becsléseket adtak. Az országban élő zsidók létszámát túlbecslők átlagos iskolai végzettsége magasabb volt, mint az alulbecslőké. A budapestiek becsülték messze a legtöbbre a zsidók létszámát: átlag negyed- és félmillió közötti számot adtak meg (ha egyáltalán vállalkoztak a becslésre).

Tehát a fővárosban élő értelmiségiek tartják leginkább nyilván, hogy valaki zsidó-e vagy sem. Ez is megerősíti azt a benyomást, hogy Magyarországon inkább a fővárosban élő értelmiség által észlelt, versenyhelyzet termékeként keletkezett „úri antiszemitizmus” továbbéléséről beszélhetünk. Az adat több mint nyugtalanító, mivel a Magyarországon szokásos és normálisnak tekintett politikai diskurzusban a „zsidó” megjelölés csak mint önmeghatározás, illetve vallási vagy Izrael állam összefüggésében használt terminus elfogadott. A szélsőjobboldali szóhasználat is óvakodik a szótól, s inkább kódzavakat, illetve utalásokat alkalmaz („kozmetopolita”, „termesz”, „Soros Alapítvány”, „Reichman fivérek” stb.). Maga az „antiszemita” kifejezés sem szalonképes

mint önmeghatározás. Helyette a „nemzetféltő”, „nemzeti”, „keresztény” terminusok szerepelnek. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a posztkommunista magyar antiszemitizmusban „nincsenek antiszemiták”.

Az antiszemita kontextus a „zsidó”, illetve az azt helyettesítő kódszó jelentését önkényesen kitágítja, hogy mindent magában foglaljon, amit a szó használója az „igazi” magyarságtól idegennek, „nemzetellenesnek” tart. Ha valaki a kétmillió magyar fővárosban negyed- és félmillió közé becsüli azok számát, akiket nem tart teljes értékű magyarnak, az nem egyszerűen egy hamis adatot raktároz a tudatában, hanem velejéig hamisan konstruált világgéppel rendelkezik. Ez a világgép egyenesen örököse a két világháború között eleven Budapest-sztereotípiának, mely Budapest helyett Judapestet hangoztatott, s e városban látta mindazon rossz forrását, mely a tiszta és egészséges magyar élet megrontását célozza.

Közép- és Kelet-Európa országainak posztkommunista történelme mindazonáltal csak részben igazolja azokat a félelmeket, amelyek a korábban oly pusztító erejű ideológiai démonok visszatérését jósolták. A nacionalizmus kétségtelenül felszínre tört az egyes országokban, s a volt Jugoszláviában hosszan tartó polgárháborút robbantott ki. A többi országban azonban, ha különböző iramban is, de mintha elkezdődött volna a demokratikus tanulási folyamat. Térségünkben a választók többsége mindenütt elutasította a szélsőjobboldali, antiszemita ideológiai elemekkel operáló pártokat. Rendkívül sajnálatos ellenpélda lett Magyarország, ahol 1998-ban parlamentbe jutott a szélsőjobboldali, antiszemita Magyar Igazság és Élet Pártja, majd 2010-től erős

parlamentari párt lett a hasonló karakterű, csak jobban szervezett Jobbik.

Egy kilencvenes évek elején végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat adatai szerint Közép-Európában Magyarországon volt a legalacsonyabb a zsidókkal szemben negatív attitűdöket valló személyek aránya (11%), mely alatta maradt a jóval magasabb lengyelországi és csehszlovákiai aránynak (34%, illetve 20%) (Hockenos 1993). A huszonegyedik századba lépve Magyarországon jelentős mértékben nőtt az antiszemitizmus, miközben Közép-Európa országaiban is magas szintű maradt.

A Medián a *Tett és Védelem Alapítvány* megbízásából 2014-ben végzett országos reprezentatív mintán felmérést, melynek során a válaszadókat klasszikus antiszemita állításokkal szembesítették. Olyan állítások szerepeltek a kérdőívben, mint például „A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát”, „Létezik egy titkos összeesküvés, mely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat”. Voltak állítások, amelyek szerint „túl nagy” a zsidók befolyása a társadalomban. Más állítások zsidókvótát szorgalmaztak egyes foglalkozási területeken, és a kivándorlást tartották kívánatosnak. Az egyetértők aránya ezeknek az állításoknak az esetében 10 és 20% között ingadozott.

A másik kérdésblokk a holokauszt utáni helyzetre reagáló állításokat tartalmazott. A túlnyomó többség szerint a nem zsidó magyarok ugyanannyit szenvedtek, mint a zsidó magyarok a második világháború alatt (60%). Ugyancsak a többség volt azon az állásponton, miszerint „ennyi évvel a zsidóüldözések után már le kellene venni a témát a napirendről”. A megsemmisítő táborokban létesített gázkamrák létét 12% vonta kétségbe.

15% értett egyet azzal az állítással, mely szerint „a szörnyűségek nagy részét a zsidók csak utólag találták ki. „Erős kisebbségben (23%) voltak azok is, akik szerint „a zsidó áldozatok száma sokkal kisebb volt, mint általában állítják” (Hann, Róna 2014).

Kovács András szerint „a hagyományos antiszemita aránya Németországban 15% körül volt.” „Szekundér antiszemita” nevezik azokat, akik „nem szeretnék már annyit hallani a náci antiszemitizmusról”. Az ő arányuk 60 százalékot tett ki. A német megkérdezettek több mint fele értett egyet azzal, hogy „Izrael ugyanúgy bánik a palesztinokkal, mint a náci a zsidókkal”. A svéd felmérések szerint (2005) a lakosság 5 százaléka kemény antiszemita, és csak 60 százaléka mentes minden antiszemitizmustól. Angliában a lakosság 29 százaléka ellenezné, hogy zsidó legyen az ország miniszterelnöke (2004). Olaszországban a lakosság 22 százaléka szerint a zsidók nem igazi olaszok, 8 százaléuk szerint jobb lenne, ha elhagynák az országot, és 34 százaléuk hisz egy zsidó „világ-összeesküvésben (2003–2004). Ezeket az országokat általában Nyugat-Európa kevésbé antiszemita országai közé szokták sorolni.

Romániában a lakosság körülbelül 20 százaléka szerint jó lenne, ha a zsidók kivándorolnának; 13 százalék szerint destabilizálják az országot, amelyben élnek (2007). A lengyelek fele szerint a zsidók titkos konspirációt folytatnak, uralják a nemzetközi pénzügyeket, és túlságosan nagy a befolyásuk az országban, 36 százaléuk szerint pedig egyszerűen világmuralomra törnek. A lengyel interjúalanyok 49 százalékát kifejezetten dühíti, ha a lengyelek által a zsidók ellen elkövetett bűnökről esik szó (2009–2011). (Szántó 2014.)

18. Régi és új autoritarianizmus

Az „autoritarianizmus” az „autoritás” kifejezésből származik, mely azokra a társadalmi kapcsolatokra utal, melyeket a hatalom tart egybe. Mint Castells írja, „... a hatalom az viszony, mely az egyik társadalmi cselekvőt arra képesíti, hogy egyoldalúan befolyásolja a másik cselekvő döntéseit a maga akaratának, érdekeinek és értékeinek megfelelően” (Castells 2011. 10). Az autoritás a hatalom speciális fajtája, mely magában foglalja a kényszerítés jogilag szentesített képességét. Az állam következőképpen hatalmat gyakorolhat polgárai felett, beleértve az erőszak gyakorlásának jogát is.

Az autoritás eredete arra a korszakra vezethető vissza, amikor az állam és a család szétvált egymástól. Arisztotelész szerint „...mert minden állam családokból áll. A család kormányzása azokra a részekre vonatkozik, melyekből egy háznép összetevődik; egy teljes háznép pedig szolgálkból és szabad emberekből áll. S mint-hogy mindent elsősorban a legapróbb részleteiben kell vizsgálni, a háznépnek pedig legelemibb és legkisebb részei az úr és szolga, a férj és feleség, az apa és gyermekek, ezt a három viszonylatot kell majd megvizsgálnunk, hogy mi a lényegük és milyeneknek kell lenniük” (Arisztotelész 1969. 3-4).

Az apa ugyanolyan autoritással rendelkezett a családban, mint a király az államban. Nem véletlen, hogy az apagyilkosság és a királygyilkosság a nyugati monar-

chiákban egyenlő megítélés alá esett, s az elkövetőket azonos kegyetlen büntetéssel sújtották. Az autoritarianizmus mint az elnyomás és az elnyomatás képessége a családban fejlődik ki annak érdekében, hogy az egyént az állam engedelmes alattvalójává képezzék.

Az engedelmeskedés és az alávetettség egyben viselkedési minta is, amely kemény külső és belső elfojtások következményeként alakul ki. Az autoritarianizmus gyökerei az államban vannak, de az autoritás elfogadására való készenlét család nélkül sosem jelent volna meg. Mint *A tekintélyelvű személyiség* című mű szerzői írják: „... a környezeti erők hatásai a személyiség alakításában annál erőteljesebben nyilvánulnak meg, minél korábbi életkorban kerül az egyén hatókörükbe. A személyiség fejlődésére gyakorolt fő hatások a családi élet keretében megvalósuló gyermeknevelés során jönnek létre” (Adorno et al. 1950. 6).

Az állam és a család közötti „nem szent szövetség” révén jelentkező autoritáriánus attitűd a modern nemzeti államban azért vált tömegessé, hogy az állam saját létezésének legitimálása érdekében elnyerje polgárai jóváhagyását. Az autoritarianizmus azoknak az államoknak a legitimálásában töltött be különösen fontos szerepet, amelyek elmaradottak voltak, s fel akartak zárkózni a fejlett államok sorába. A sikeres modernizáció feltételének tűnt az állampolgárok tömegeit átható engedelmeskedés, melynek révén könnyen mobilizálhatókká és irányíthatókká váltak.

Az autoritarianizmus az állami autoritás interiorizációja, mely annak következménye, hogy a gyermek autoritáriánus nevelést kap a családban. Az autoritáriánus személyiség kialakulása a családban a személy (főként, ha fiú) életének első évtizede alatt végbemegy.

Az autoritáriánus személyiség a hierarchikus, kizsákmányoló szülő-gyermek kapcsolat terméke. Az állam által uralt szülőkből szükséglet alakul ki arra, hogy maguk is uralkodjanak. Gyermekeiket gyakran büntetik, ritkán jutalmaznak, feltétlen engedelmisséget követelnek önkényes döntéseik és meg nem magyarázott szabályaik iránt. A szabályok és a normák a gyermek szülei elleni agresszióját elképzelhetetlenné teszik, miáltal a rossz érzések elfojtódhatnak vagy külső célpontokra irányulnak.

Az autoritáriánus szocializáció eredménye egy olyan személyiségstruktúra kialakulása, mely a modernitás okozta bizonytalanságok ellen működő bonyolult védekező mechanizmusként szolgál (Fromm 1993). A biztonságra vágyva, az autoritáriánus személyiség önmagát a legyőzhetetlenné és hatalmasnak tűnő párttal, állammal, egyházzal azonosítja.

Korábban már írtunk arról, hogy az autoritáriánus személyiség egyik legfontosabb alkotó eleme az antiszemita ideológia befogadására való „készenlét”, amibe beletartozik a tisztátalan elemektől megtisztított „tökéletes” társadalomba vetett utópikus hit. (Tisztátalan elemeknek a zsidók mellett a fogyatékosok, a homoszexuálisok, a kommunisták és a liberálisok tekinthetők.) Bár céljuk a pusztítás, az autoritáriánus személyek jó lelkiismerettel cselekszenek. Egészében az autoritáriánus személyek „jó szándékú bűnözők”, akiket önjellemzésük szerint nem a gyűlölet, hanem a szeretet vezet.

Az állam és a család mai realitásai erőteljesen ütköznek Arisztotelész állításával, miszerint „minden állam családokból áll”. A gyors ütemű modernizáció és globalizáció következtében az állam hatalma elenyészőben van polgárai felett. Egyrészt a nemzetközi politi-

kai és katonai szervezetek, a multinacionális vállalatok, másrészt a regionális, lokális hatalmi központok felemelkedése a nemzeti szuverenitás visszafejlődését eredményezték, ami megakadályozza az államot abban, hogy polgárai autoritáriánus módon azonosuljanak vele.

Arisztotelészt ma meglepetésként érné, ha látná, hogy a Nyugaton milyen sok háztartás van, melyeket nem lehet olyan egységekként jellemezni, amelyekben a férfiak az apa és a férj, a nők az anya és a feleség szerepeit töltik be, együtt élve gyermekeikkel. A modern társadalomban az arisztotelészi értelemben vett család monopóliumát az együttélési formák sokfélesége váltotta fel. A huszadik század második felében az autoritarianizmus második pillére, a család is elenyészett (Hobsbawm 1998). A nők kiszabadultak a háztartás börtönéből, és sikeresek lettek a társadalomban.

A múlt század második felében az államok és a családok egyre kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy betöltsék az autoritáriánus szocializációban rájuk rótt funkciókat. Samuel Huntington az új, hidegháború utáni világot az emberek egymásközi viszonyainak multipoláris és multikulturális hálózataként írja le. Huntington szerint az emberek egymás közti megkülönböztetései a hidegháború utáni világban már nem politikai, hanem kulturális jellegűek. „Az emberek az elődök, a vallás, a nyelv, a történelem, az értékek, a szokások és intézmények fogalmaival határozzák meg magukat” (Huntington 1999. 17). A politikai közösségekkel való azonosulás helyett a nemzeti kultúra, az etnikum, a vallás és a civilizáció által adott csoportképző kategóriák jelentik az identitásképzés kritériumait. A civilizációs törésvonalak mentén kitört konflik-

tusok, a nemzetközi bűnöző maffiák feltűnése, a népirító célzattal lebonyolított tömeggyilkosságok, a környezettel való visszaélés által okozott katasztrófák, a pénzügyi intézmények felelőtlensége együttesen világszerte az államok szuverenitásának csönkulását, az állami tekintély elvesztését eredményezte. A családok csönkulása a *carpe diem* mentalitást, a fogyasztásra összpontosuló életstílust engedte szabadon, aminek eredményeként a Nyugat országaiban létrejött az „élménytársadalom” (Schulze 1992).

Az autoritarianizmus klasszikus megnyilvánulásában támaszt vesztett, miközben az életünk része maradt. A szélsőjobbhoz való vonzódás, az antiszemitizmus, a xenofóbia, a homofóbia végigsöpör a nyugati világon. Az új autoritarianizmus alapja paradox módon az autoritások eltűnése. A nemzetállam és a család által biztosított rend hiányában a hidegháború utáni nők és férfiak egyetemes és osztatlan anarchia légkörében nőttek föl, mely alig kínál fogódzót a világ megértéséhez, az események rendszerezéséhez és kiértékeléséhez. A hidegháború utáni világ által formált tapasztalat az elrettentő káosz képét mutatja. A kiszámíthatatlanság és bizonytalanság által uralt világban a bizonyosság keresése lett az új autoritarianizmus alapja (Hankiss 2010).

Az új autoritarianizmus egyik mutatója az a szám, mely azok arányát mutatja az egyes országokban, akik készen állnak az antiszemitizmus, cigányellenesség, xenofóbia és homofóbia üzeneteinek el- és befogadására. A szélsőjobb nézetek iránti igény indexe (DEREX) országonként azt mutatja, hogy a reprezentatív közvélemény-kutatások során a válaszadók hány százaléka ér el magas pontszámot az alábbi négy skála közül leg-

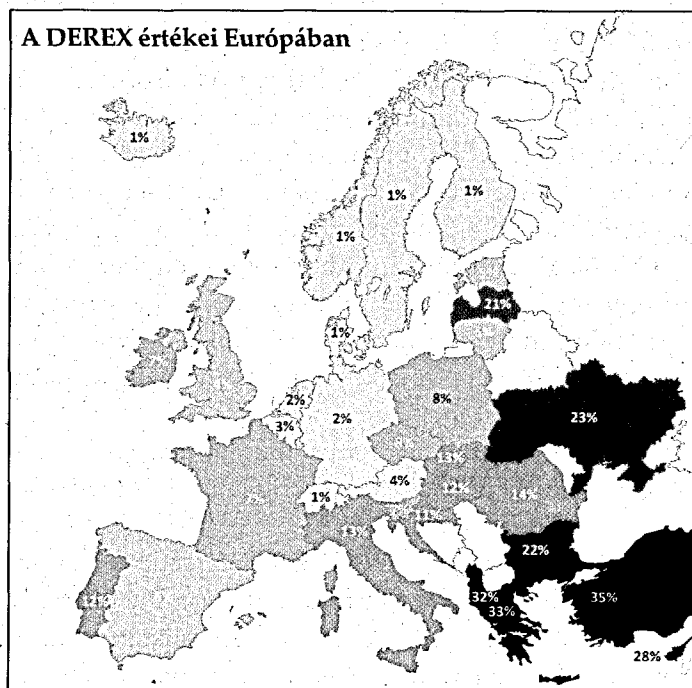
alább három esetben: előítéletesség, demokráciaellenesség, szélsőjobb értékorientáció és szorongás (félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus). A DEREX-index által kimutatott lakossági szegmens nem feltétlenül esik egybe a szélsőjobb politikai pártok közönségével. Az attitűdjeikben radikálisok nem azonosak a politikai radikálisokkal. Az új autoritáriánusok jórészt a mérsékelt jobboldali pártokat támogatják. Ugyanakkor válság esetén az új tekintélyelvűek nem haboznak a szélsőjobb pártjaira szavazni abban a reményben, hogy létrejön egy jobboldali többség, mely bevezeti az Új Rendet, melyben nem lesznek politikai viszályok és gazdasági nehézségek, de lesz a nemzet minden „igazi” tagjára kiterjedő egyenlőség.

A DEREX-index azok arányát mutatja az egyes országokban, akik a liberális demokrácia és a szabadpiaci gazdaság ellen vannak.

Az új autoritarianizmus jelenléte a társadalom destabilizációjának egyik legfontosabb forrása. Az alacsony bizalmi szint lehetetlenné teszi a kapitalista rendszer működését. A demokráciaellenesség és a gazdasági nacionalizmus elriasztja a befektetőket. A xenofóbia és az agresszív nacionalizmus mind a belső, mind a nemzetközi nyugalmat fenyegeti.

A szélsőjobb ideológiák hívei a kapitalizmus társadalmi és politikai rendje ellen láznak, melyet a káoszként és anarchiként észlelnek. Olyan új rend után sóvárognak, amely egyenlőséget, igazságot és igazságosságot kínál számukra.

1. térkép. Jobboldali radikálisok aránya
Európa egyes országaiban 2010-ben

Forrás: RiskandForecast.com

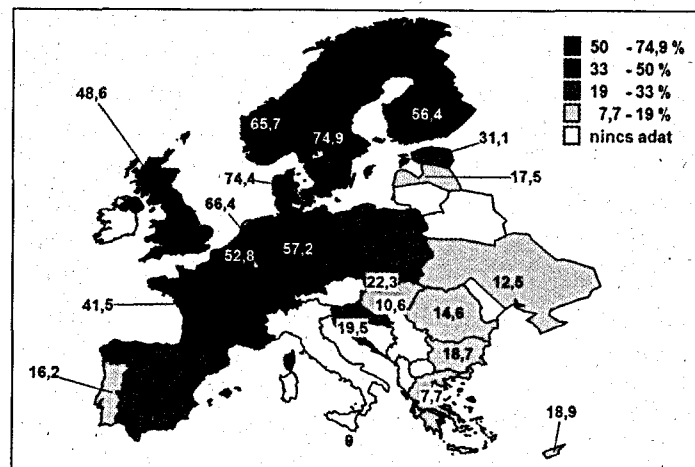
Az 1. térkép jól mutatja az európai jobboldali radikálisok eloszlásának keleti-nyugati lejtőjét. Az arány magas a kelet-európai országokban (Ukrajna, Románia, Bulgária, Görögország, Litvánia, Lettország). Magas az arány Portugáliában, mely szintén a perifériához tartozik. Közép-Európa országaiban a szélsőjobboldali aránya nem olyan magas, mint Kelet-Európában, de magasabb, mint Nyugat-Európában (Magyarország, Horvátország, Szlovénia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia). Nyugat-Európa és Észak-Európa országai-

ban 1–4% közötti arányokat látunk. Nyugat-Európában Franciaország, Közép-Európában Ausztria a kivétel, ahol 6%, illetve 4% százalékos az arány. Kelet-Európában Észtország különül el ebből a szempontból, mivel a szélsőjobb nézeteket vallók aránya szintén csak 4%.

A szélsőjobb nézeteket vallók arányát mutató 2010-es térkép kísérteties hasonlóságot mutat azzal a térképpel, melyet Szűcs Jenő vázolt fel Európa három történelvi régióját ismertető 1981-es írásában. Az European Social Survey 2008-as adatbázisa alapján végzett vizsgálat hasonló térbeli eloszlását mutatta a tipikus értékorientációknak. Az értékorientációk alapján három típust lehetett elkülöníteni. A „szenvető” típus történelvi-életképi gyökerei a kelet-európai régióban vannak. Nietzschei értelemben szenvedőnek nevezzük azokat, akik életüket a szenvedő igeragozás paradigmája szerint élik, hiányzik belőlük az autonómia, a vállalkozás és a felelősségvállalás. Sorsukat elszenvedik, ahelyett hogy alakítanák. A szenvedő típus mind a mai napig a szolgáló nemes mentalitása szerint él, aki urával találkozáskor földig hajolt, kezelt csókolta neki, sőt a földre vetette magát, hogy az úr köntösének szegélyét is megcsókolhassa (Szűcs 1981).

A szenvedők az új autoritáriánusok tartalékhadseregét alkotják. A szenvedőkkel szemben a „cselekvők” azok a férfiak és nők, akik autonóm életet élnek, vállalkoznak a kockázatokkal, szembenéznek a kor kihívásaival, és ha kell, nem restek életüket megváltoztatni. A harmadik típusba a „lázadók” sorolódtak, akik életük bajaira a tagadásban, a kivonulásban, a menekülésben keresik a megoldást.

2. térkép. A „cselekvők” aránya Európa egyes
országában 2008-ban

Forrás: Csepeli-Prazsák, 2011

A 2. térkép szintén arról tanúskodik, hogy Európa történeti régiói ma is megvannak. A „cselekvők” jellemzően Nyugat-Európa országában élnek sokan, ahol az egyéni autonómia már a tizenkettedik és a tizenharmadik században gyökeret vert. Szűcs Jenő is írt arról, hogy Nyugat-Európához Észak-Európa később zárkozott fel, és mára Európa vezető sikeres régiójává vált. A térkép jól mutatja, hogy Norvégiában, Svédországban, Dániában, Finnországban abszolút értékben is mennyire magas a „cselekvők” aránya. Észak-Európához képest a cselekvők arányát tekintve Nyugat-Európa rosszabbul áll. A cselekvő polgárok arányát tekintve Közép- és Kelet-Európa (valamint Dél-Európa) országai alapos lemaradást mutatnak. Bibó István a „szabadság kis köreinek” nevezte az autonóm, cselekvő emberek hálózatait, melyben a szélsőséges politikai ideológiák

nem tudnak erőre kapni. A „szenvedők” számára viszont a szélsőjobb ideológia rendet és biztonságot ígér anélkül, hogy felelősséget kellene vállalni, önállóan cselekedni kellene (Csepeli, Prazsák 2010).

Az új tekintélyelvűség tünetegyüttesében a csoportok közötti egyenlőtlenséget, a „rég” tekintélyelvűséget, a zárt gondolkodást, a nemzeti felsőbbrendűséget, az alávetett csoportok, a kisebbségek kirekesztését találjuk.

2013-ban végzett vizsgálatunkban a fent felsorolt tünetek diagnózisa alapján négy, egymástól jellegzetesen különböző csoportot különítettünk el a mai magyar társadalomban.*

Liberálisok (22%) E csoport tagjaira jellemző, hogy gondolkodásuk nem zárt, etnikai és osztályalapon egyaránt elutasítják a csoportok közötti egyenlőtlenségeket. Egyáltalán nem jellemző rájuk a dogmatizmus. Elsődleges társadalmi identitásuknak sem inkluzív, sem

* A 2011-ben és 2013-ban született empirikus adatok az „ELTE TÁMOP-4.1.2.A/1-11/1-2011-0056” Társadalominformatikai pályázat keretében végzett társadalmi konfliktuskutatás részeként végzett szociológiai vizsgálatból származnak (konfliktuskutató.hu).

A kutatásban részt vett Prazsák Gergő, Murányi István és Vági Zoltán. Köszönetemet fejezem ki nekik, hogy hozzájárultak az eredmények közzétételéhez ebben a kötetben.

A 2015-ös kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

exkluzív formában nem része a nemzet. Nincsenek a romákkal kapcsolatban sztereotípiák, ezért aztán nem is távolságtartók velük, és a romák és nem romák közötti problematikus helyzeteket is elsősorban a romák integrációjával látják megoldhatónak. Elutasítják az antiszemita nézeteket.

Szelektív (osztályalapú) tekintélyelvűek (31%). A társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségeket osztályalapú megfontolások szerint támogatják, míg etnikai alapon elutasítják. Amennyiben a romákkal kapcsolatos sztereotípiák és távolságtartás szerint nézzük attitűdjeiket, akkor látható, hogy inkább távolságtartók, kirekesztők. Az antiszemita nézetek sem állnak távol tőlük. A tekintélyelvű szocializációval kapcsolatban inkább semleges állásponton vannak, viszont nem dogmatikusok. Nemzetfelfogásuk elsősorban inkluzív.

Tekintélyelvűek (24%). A tekintélyelvű csoport legfőbb jellemzője, hogy közel áll hozzájuk a tekintélyelvűség zárt gondolatvilága. Mind etnikai, mind osztályalapon támogatják a csoportok közötti egyenlőtlenségeket. Az F-skálán magas értékeket érnek el. Gondolkodási stílusukra a dogmatizmus jellemző. Társadalmi identitásuk legfontosabb viszonyítási pontja a nemzet. Ugyanakkor nem romaellenesek és nem antiszemiták. Tekintélyelvűségük inkább elvi, mintsem gyakorlat.

Szélsőséges tekintélyelvűek (23%) Az ő esetükben mind gondolatviláguk, mind napi gyakorlatuk szerves részét képezi a tekintélyelvűség. A különböző társadalmi csoportok között elsősorban etnikai alapon tesznek különbséget, azt vallva, hogy vannak olyanok, akik „*alacso-*

nyabb rendűek, mint mások”. Fő viszonyítási pontként a nemzet szolgál számukra, a nemzetet zárt közösségként felfogva. Az F-skálán magas értékeket érnek el. Gondolkodásuk zárt, dogmatikus. Romantikus hősként gondolnak magukra, akik megvédik a nemzetet, ha kell a cigányok kiutasításával is. A romákkal kapcsolatban negatív sztereotípiákkal élnek, s lehetőség szerint semmiféle kapcsolatba nem akarnak kerülni velük. A zsidókkal sincs ez másként, hiszen nemhogy miniszterelnöknek, de még munkatársnak sem tudnak elképzelni egy „zsidót”.

1. táblázat. Új tekintélyelvűség és a lakóhely településtípusa (%)

	Budapest	Vidéki város	község	összesen
Liberális	35	46	19	100
Szelektív tekintélyelvű	15	54	31	100
Tekintélyelvű	12	44	44	100
Szélsőséges tekintélyelvű	14	64	22	100

χ^2 szig. <0.000, Cramer's V: 0.2

A liberálisok inkább a fővárosban élnek, a tekintélyelvűek pedig inkább vidéken, főképpen a vidéki városokban.

A nem a szélsőséges tekintélyelvűség esetében tűnik meghatározónak. A férfiak körében 58% a szélsőséges tekintélyelvűek aránya, míg a nők körében ez az arány csak 42%. Tudnunk kell, hogy a felnőtt magyar társadalomban a nők magasabb átlagos életkora miatt eleve kevesebb férfi él (47,5%).

2. táblázat. Új tekintélyelvűség és nem (%)

	férfi	nő	összesen
Liberális	44	56	100
Szelektív tekintélyelvű	44	56	100
Tekintélyelvű	45	55	100
Szélsőséges tekintélyelvű	58	42	100

χ^2 szig. <0.000, Cramer's V: 0.11

A liberálisok, a szelektív tekintélyelvűek, sőt még a tekintélyelvűek körében viszont több a nő, mint a férfi.

3. táblázat. Új tekintélyelvűség és életkor (átlagos életkor, év)

	átlagos életkor (év)
Liberális	44
Szelektív tekintélyelvű	49
Tekintélyelvű	49
Szélsőséges tekintélyelvű	49

F szig. <0.006

Az életkor és az új tekintélyelvűség közötti összefüggés nem túl szoros, azonban szignifikáns. A liberálisok átlagos életkora különbözik a tekintélyelvű csoportok átlagos életkorától, amely rendre magasabb. A szelektív tekintélyelvűek, a tekintélyelvűek és a szélsőségesen tekintélyelvűek idősebbek, mint a liberálisok, azonban egymástól nem különböznek jelentős mértékben.

A tekintélyelvűség klasszikus vizsgálatai számos alkalommal kimutatták, hogy az iskolai végzettség erőteljesen befolyásolja a tekintélyelvűséget. A tekintélyelvű

személyiség zártsága összefügg az alacsonyabb iskolai végzettséggel, s fordítva: a magasabb iskolai végzettség a világra való nyitottsággal.

4. táblázat. Új tekintélyelvűség és iskolai végzettség (%)

	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú	Összesen
Liberális	30	36	34	100
Szelektív tekintélyelvű	48	38	14	100
Tekintélyelvű	59	28	13	100
Szélsőséges tekintélyelvű	58	27	15	100

χ^2 szig. <0.000, Cramer's V: 0.19

A táblázat alapján jól látható, hogy a magasabb iskolai végzettség nem tart okvetlen távol a szélsőséges tekintélyelvűségtől (hiszen a szélsőséges tekintélyelvűek között 15% azok aránya, akik egyetemen tanultak). Összeségében azonban tagadhatatlan a tendencia, miszerint az alacsonyabb iskolai végzettségűek tekintélyelvűebbek. A liberálisok között minden harmadik megkérdezettnek van egyetemi végzettsége. Körükben jóval többen vannak az egyetemi végzettségűek, mint azok, akik csak alapfokú iskolákat látogattak.

19. Az új autoritarizmus vezető magyar út

Kezdetben úgy tűnt, hogy az 1989-es csodálatos év alapvetően megváltoztatja Közép- és Kelet-Európa polgárainak életét. A reményt az is táplálta, hogy a Szovjetunió összeomlásával történelem lett a hidegháború. A „csodálatos év” elmúltát követően hamarosan kiderült, hogy Közép- és Kelet-Európa népei a Nyugat periferiájára kerülve kényszerülnek szembenézni a sok pólus és sok civilizáció által szétszakított világ kihívásaival (Bernhard, Kubik 2014). Az új tekintélyelvűség kiutat nyitott a rendszerváltásban csalódottak számára

„SZENVEDŐ IGERAGOZÁSBAN”

Az államszocializmusból a liberális demokráciába és piacgazdaságba való átmenet gyors és váratlan volt. Az átmenetet Magyarországon a „szenvedő mentalitás” értelmezési paradigmája határozta meg, mely lehetlenné tette, hogy a változást a magyarok közösségi cselekvés eredményeként elért forradalmi eseményként éljék át. Ehelyett a változást úgy élték át, mint az időjárás-változást, nem látták a maguk helyét és szerepét.

A sorsfordító történelmi események okainak tulajdonításakor a magyarok eleve hajlamosak arra, hogy külső okokat keressenek, mint például a végzet vagy az idegen hatalmak beavatkozása. A felelősségvállalás, a kockázatvállalás, a racionális mérlegelés alapján végzett

cselekvés a magyarok történelmileg kondicionált mentalitásától idegen. Az államszocializmus összeomlása mindenkit meglepetésként ért. A külső okokra való hivatkozáson kívül más életképes magyarázat nem kínálkozott a változásra.

A VONATKOZTATÁSI KERET MEGVÁLTOZÁSA

Az államszocializmusból a liberális demokráciába és piacgazdaságba való átmenet Magyarországon tömeges elégedetlenségbe torkolt (Pataki 2013). Az elégedetlenség egyik forrása a magyarok vonatkoztatási keretének hirtelen megváltozása volt. Az átmenetet megelőzően a magyarok a „béketábor” többi országához hasonlították magukat. Az összehasonlítás eredményeként született meg a „béketábor legvidámabb barakkja” érzés, mely széles néprétegek (de nem az értelmiségiek) számára biztosított elégedettséget. Az átmenet évét követően, a kapitalizmusra való áttéréshez fűződött irreális várakozások miatt, a magyarok megváltoztatták a vonatkoztatási keretet, s immár nem a közép- és kelet-európai régió országaihoz hasonlították magukat: Nyugat-Európa vált a viszonyítás új alapjává. A nyugati vonatkoztatási keret alkalmazása következtében a „béketábor legvidámabb barakkjából” a „Nyugat legszomorúbb bevásárlóközpontja” lett.

EGZISZTENCIÁLIS BIZONYTALANSÁG

Az átmenet nyomán támadt tömeges elégedetlenség korántsem magyarázható kizárólagosan a vonatkoztatási keret megváltozásával. Az elégedetlenség és a csaló-

dottság más, alapvetőbb okokkal magyarázható. Az okok sorában mindenekelőtt a létbiztonság elvesztését kell említenünk.

Az államszocializmusból a liberális demokráciába és a piacgazdaságba való átmenetet követően két olyan alapvető változás következett be, melyre nem volt példa az előző negyven év államszocialista időszakában.

Az államszocialista ipar és a szövetkezeti mezőgazdaság összeomlása következtében rövid idő alatt másfél millió ember vesztette el munkahelyét. Megjelent a tömeges munkanélküliség, mely korábban elképzelhetetlen volt. A tényleges munkanélküliség azok számára is fenyegetést jelentett, akiknek volt munkájuk, hiszen mások munkanélkülisége számukra fenyegető lehetőség volt.

A változás másik újdonsága a vállalkozás volt. Az új vállalkozóknak azonban csak egy töredéke volt sikeres, többségük megbukott. Az új társadalomban csak a nyugdíjasok és a közalkalmazottak érezhették magukat biztonságban, de ők a társadalom kisebbségét alkották.

EPISZTEMOLÓGIAI BIZONYTALANSÁG

A létbizonytalanság mellett a változás episztemológiai bizonytalanságot is magával hozott. Az államszocializmus hosszú évtizedei alatt senkinek sem lehetett kétsége afelől, hogy van igazság. Az államszocialista rendszer hívei és ellenzői egyaránt hittek abban, hogy van igazság. A rendszer hasznélvezői és „hasznos idiótái” hittek abban, hogy a „legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”, míg a rendszer ellenzői hittek abban, amit Václav Havel oly egyértelműen és

hangosan mondott: a kommunisták hazugságban élnek, s az igazság az ellenzéké (Havel 1990).

Az átmenetet követően azonnal megszületett a szabad nyilvánosság, mely tarthatatlanná tette az igazságba vetett hitet, bárhol is származott. Mindenről minden elmondhatóvá vált. Korábban hősnek beállított személyekről kiderült, hogy szörnyetegek, s a korábban szörnyetegnek hitt személyekből hősök lettek. Az ideológiák szabad versenyében az emberek elvesztették orientációs pontjaikat és összezavarodtak. A bizonyosság korát a zavar kora követte. Sajnálatos módon az átmenet alapja, a demokrácia fogalma is a megzavarodás áldozatává vált. Magyarország népe (mint a többi közép- és kelet-európai ország népe) azt a rendszert tartotta demokratikusnak, mely időről időre lehetővé teszi a szabad és tisztességes választást. A demokratikusan választott rendszerek azonban, ha nélkülözik az alkotmány erejével biztosított fékeket és ellensúlyokat, hajlamosok arra, hogy figyelmen kívül hagyják a hatalommal szemben szükséges korlátozásokat, és megfosszák polgáraikat alapvető emberi joguktól (Zakaria 1997).

A TÁRSADALMI IGAZSÁGTALANSÁG ÉRZÉSE

Az 1989–90-ben kialakult politikai és gazdasági rendszerrel szemben feléledt elégedetlenség nem lett volna oly elsőprő erejű, ha nem társult volna hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek megnövekedése által okozott társadalmi igazságtalanságérzet. Ennek látszólag ellentmond, hogy az összehasonlító szociológiai vizsgálatok eredményei egyáltalán nem támasztják alá a társadalmi

egyenlőtlenségek drámai megnövekedésének tapasztalatát (Keller, Tóth 2011). A mindennapokban élő emberek azonban nem olvasnak szociológiai cikkeket. Ehelyett saját tapasztalataikra hagyatkoznak, és megdöbbennek a szegénység és a gazdagság egyszerre látható jelein. A társadalmi rétegződéssel foglalkozó szociológiai vizsgálatok mit sem mondanak a szegénység és a gazdagság közötti óriási különbség látványa okozta felháborodásról, melyet mélyít, hogy a különbséget az emberek igazolatlanak tartják. A társadalmi igazságtalanság észlelésével kapcsolatos nemzetközi összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy az emberek a társadalmi egyenlőtlenségeket különösen Magyarországon nem tartják igazolhatónak.

TÁRSADALMI BIZALMATLANSÁG

A széles körű társadalmi igazságtalanságérzet is okozhatja, hogy a magyar társadalom tagjai képtelenek egymással a türelem, az együttműködés és a bizalom jegyében kommunikálni és ügyeket bonyolítani. Utaltunk az európai összehasonlító értékvizsgálatok eredményeire, melyek azt mutatják, hogy a magyarok között igen gyakori a türelmetlenség, a xenofóbia, az anómia más európai országok lakosaihoz képest. A civil társadalom, mely az államszocializmus négy évtizede alatt elsorvadt, a rendszerváltozás nyomán elmélyült társadalmi bizonytalanság légkörében nem volt képes az újjászerveződésre (Miszlivetz 1993).

A GAZDASÁG KUDARCA

Az átmenet két évtizede alatt a magyar gazdaság nem volt képes arra, hogy a magyar munkaerő által létrehozott hozzáadott-érték bázisán fenntarthatóan növekedjék. Ami növekedés volt, annak alapja a külföldi tőke révén létrehozott beruházások által keletkezett ipari és szolgáltatási tevékenység, melynek előnyei rettenetesen egyenlőtlenül oszlottak el mind területileg, mind társadalmilag. Ehhez társult, hogy a keletkezett egyenlőtlenségek kezelését célzó közpénzből finanszírozott beruházások és intézmények hatástalanok maradtak, miközben az állam adósságát elviselhetetlen mértékben növelték.

AZ ÁTMENET VESZTESEI ÉS GYŐZTESEI

Az 1989 és 2010 között eltelt évtizedekben évente végzett közvélemény-kutatások eredményei szerint az átmenet veszteségeinek száma mindig nagyobb volt, mint az átmenet győzteségeinek száma. Egy 2010-ben végzett közvélemény-kutatás eredményei azt mutatták, hogy az országos reprezentatív minta tagjainak 67 százaléka az átmenet veszteseként határozta meg magát. A „vesztes” önmeghatározás számos magyarázatot tesz lehetővé, melyek mindegyike önfelmentést ad a kudarcért. A magyarázatok többsége más csoportok hibáztatását foglalja magában. A saját kudarcok okozói között találjuk a zsidókat, a kapitalistákat, a vállalkozókat, a kommunistákat. A vesztesek kudarcaik magyarázatakor önmagukra nem gondolnak.

ELVESZETT ILLÚZIÓK

A remény pillanata volt, amikor 2004. május 1-jén Magyarország a kelet-közép-európai régió más országaival együtt felvételt nyert az Európai Unióba. 2007-re a teljes régió az EU része lett. A határsorompók eltűntek, a határok többé nem zavarták az utazást egyik országból a másikba. Az EU-hoz való csatlakozást a közép- és kelet-európai országok morális elégtételként fogták fel azokért az állítólagos szolgálatokért, melyeket Nyugat-Európa országaiért tettek, megvédve azokat a tatárok, a törökök és a szovjetek dúlásai elől. A megnagyobbodott Unió azonban nem elégítette ki a felfűtött várakozásokat.

Az EU strukturális és kohéziós alapjaiból az egyes országokba eljuttatott összeg semmiféle hatást nem gyakorolt a gazdaság fejlődésére. A Magyarországra érkezett pénz jelentős részét pazarló módon költötték el, főleg építkezésekre fordították. Kikövezték a városok főtereit, új villamosvonalakat létesítettek, felújították a várkastélyokat és a kastélyokat, sok-sok szökőkutat, forgó várostornyokat, játszótereket, kutyamenhelyeket építettek. A nyugat-európai országok ellenséges hangulatot keltettek a kelet-európai munkaerő bevándorlásával szemben.

DEMOKRÁCIA DEMOKRATÁK NÉLKÜL

Ha jellemezni akarnánk az 1989 és 2010 között Magyarországon lezajló átmenetet, akkor azt mondhatnánk, hogy ez a két évtized a liberális demokráciából az illiberális demokráciába való átmenet időszaka volt. A magyarok létrehozta egy politikai rendszert, mely megfe-

lel a hétköznapi értelemben vett demokrácia kritériumainak. Minden négy évben több párt részvételével versenyalapú választásokat tartottak, melyek győztese kormányt alakított. Működött a parlament. Hasonló elvet követve létrejöttek a helyi önkormányzatok is. Demokrácia azonban nem működhet demokraták nélkül. A két évtized alatt történtek próbálkozások, hogy létrejöjjenek a demokratikus politikai szocializáció intézményei, melyek alkalmasak arra, hogy a „szenvedő” alattvalókat „cselekvő” polgárokká neveljék már az iskolás korban (Csepeli, Kéri, Stumpf 1996). A polgárok, szemben az alattvalókkal, az egyéni autonómia és az emberi méltóság elkötelezettei, akik ellenállnak minden autoritás pszichológiai és fizikai kényszerével szemben, legyen annak forrása állam, egyház vagy párt.

Demokraták nélküli demokrácia jött létre, mely csak a kormányzásra kiszemelt kiválasztására volt jó, de nem törődött a jó kormányzással. A demokrata ethosz szerint az emberi lényeknek elidegeníthetetlen joga a személyes szabadság, a törvény előtti egyenlőség, a tulajdon, a szólás és a lelkiismeret szabadsága, melyeket semmilyen kormány nem vehet el és nem sérthet meg. A liberális demokrácia leghitelesebb megjelenítői sorában említhető a Magna Charta, az amerikai Alkotmány vagy a helsinki záróokmány. A demokrata ethoszt nem sikerült Magyarországon meggyökereztetni.

A DEMOKRATIKUS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ KUDARCA

Az átmenet két évtizede alatt végzett, politikai szocializációval foglalkozó kutatások eredményei azt mutatták, hogy a fiatalok elfogadják az alapvető demokratikus ér-

tékeket, de elutasítják a politikai pártokat és a politikusokat (Csákó 2011). A fiatalok számára a legfontosabbak az egyéni jogok, melyeket saját jogaikként értelmeznek. Ehhez képest kevésbé fontosak számukra mások jogai, s még kevésbé fontosak a kisebbségi jogok. Nem értik a saját jogok elismertetése és mások jogainak figyelmen kívül hagyása közötti ellentmondást. A fiatalok a politikai döntések befolyásolásának képességét és lehetőségét nem tartják fontosnak, és teljesen idegen tőlük a demokratikus rendszer minőségét meghatározó tényezők fontosságának elismerése. Ez arra utal, hogy a magyar fiatalokban nem alakult ki a demokrácia legalapvetőbb értéke iránti ragaszkodás.

NEMZETI SZOCIALIZMUS

Az átmenet veszteségeinek megsegítését célzó szociálpolitikai intézkedések nem vezettek sikerre. A vesztesek frusztrált tömege végül is 2010-ben egy olyan pártot segített abszolút hatalomra, mely nyíltan ellenezte a liberális demokrácia és a piacgazdaság elveit. A 2010-ben hatalomra jutott kormány meghallotta az új tekintélyelvűség hangját, mely rendet, a többség uralmát a kisebbség felett, az idegen befolyás korlátozását biztosító erős nemzeti államot követelt. A kormány szabadságharcos szerepben pózolván úgy tett, mintha a nemzeti érdekeket az IMF és EU ellenében védte volna.

Az államszocializmus etatista, xenofób és nacionalista öröksége különösen erősen élt azokban, akik a piacgazdaságra való átmenet folytán elvesztették létbiztonságukat. A létbiztonság elvesztése ezeket az embereket egyszer és mindenkorra kiábrándította a kapitalizmus-

ból. A demokratikus szabadságjogok visszanyerése nem kárpótolta őket a létbiztonság elvesztéséért.

Magyarország Alaptörvénye, az elé illesztett Nemzeti Hitvallással nem felel meg a liberális demokráciával szemben támasztott elvárásoknak. Az Alaptörvény az 1989-ben elfogadott köztársasági Alkotmányt váltotta fel. Az Alaptörvény elfogadása a posztoszocialista liberális korszak végét jelentette. Az igazságra és igazságosságra vágyakozó szavazók egy olyan alaptörvény megalkotásához nyújtottak segédkezet, amely figyelmen kívül hagyja a jogállami elveket, a hatalmi ágak szétválasztását, nem védi a szólás, a gyülekezés, a vallás és a tulajdon szabadságát. A demokratikusan megválasztott parlamentben a kétharmados többséggel rendelkező politikai pártok a liberális alkotmányt egy illiberális Alaptörvénnyel váltották fel, felrúgva a „reálisan létező demokráciát” (Schmitter 2007). A „valóságosan létező” demokrácia fokozatos javítása elveszítette értelmét (Csepeli, Murányi 2011).

20. Trianon és a holokauszt traumái

A rendszerváltást követően eltelt évtizedekben a magyar közvélemény a gazdasági egyhelyben-állást és a társadalmi egyenlőtlenségek megnövekedését botrányosnak látta, melynek okait senki nem tudta – és nem is akarta – érthetően és hitelesen megmagyarázni. Az átmenet évtizedeiben keletkező rossz érzés okozta kognitív feszültséget fokozták a nemzeti múlt feldolgozatlan traumái, melyek úgy múltak el, hogy a fejekben és a szívekben megmaradtak.

A trauma személyek, kisebb-nagyobb közösségek, nemzetek életében váratlanul bekövetkező megrázkódtatás, melynek nyomán kizökken a világ, eltűnik a rend, megnyílnak a Semmi kapui. A megpróbáltatás érintettjei kezdetben fel sem tudják mérni a vulkánkitöréshez hasonlítható történet, melynek eleinte még neve sincs. Hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a trauma nevet kapjon, s meginduljon az okok keresése, az értelmezés (Alexander et al. 2004).

A magyar nemzeti történelem egyik múlni nem akaró traumája a független magyar államot megteremtő 1920-as trianoni békeszerződés. A magyar állam 1526-ban elvesztette függetlenségét, és jóllehet a nemzet számos függetlenségi harcot vívott, az állam függetlensége csak 1920-ban állt helyre teljes egészében. A függetlenség visszanyerése azonban nem a büszkeség és az elégedettség, hanem a gyász és a szégyen érzéseit keltette fel.

A trianoni békeszerződés a magyar állam határait oly módon vonta meg, hogy több millió magyar kívül került a határokon, s az ország területe jóval kisebb lett annál, mint amire a magyarok történetileg igényt tartottak volna. Az államszocializmus időszaka alatt a trianoni békeszerződés ellen nem lehetett szót emelni, mivel azt a hatalom a „béketábor” egységének megbontási kísérleteként értékelte. Ugyanakkor, mint hamu alatt a parázs, a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos nemzeti igazságtalanságérzés változatlanul fennállt.

A másik trauma a vidéki magyar zsidóság 1944-ben bekövetkezett deportálása, a zsidónak minősített felnőtt férfiak fegyvertelen munkaszolgálatba kényszerítése, a budapesti zsidóság megtizedelése és gettóba kényszerítése volt. Az államszocializmus irányított nyilvánosságában erről sem eshetett sok szó.

A nyilvánosság felszabadulása nem meglepő módon kiszabadította a szellemet a palackból. Az első szabadon megválasztott magyar miniszterelnök, Antall József megválasztását követően nyomban kijelentette, hogy lélekben nem a Magyarországon élő tízmillió magyar állampolgár, hanem a trianoni békeszerződés előtt létező, az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező egykori Nagy-Magyarország területén élő tizenötmillió magyar miniszterelnöke akar lenni. Amint a liberális demokráciába és a piacgazdaságba való átmenet kudarcai egyre nyilvánvalóbbá váltak, a „Trianon-narratíva” vonzereje egyre nőtt. Nagyon sok az olyan autó, melynek hátán ott van a Nagy-Magyarország képét mutató matrica. Az 1944-es év véres emlékei is kiszabadultak az emlékezet tárnáiból, létrehozván a „holokauszt-narratívát”.

Kiderült, hogy a két narratíva között kibékíthetetlen az ellentmondás. A trianoni békeszerződésbe belenyugodni nem tudó magyar politikai elit szövetségre lépett a nemzetiszocialista Németországgal, melyben készséges támogatót talált arra, hogy a trianoni békeszerződés területi rendelkezései Magyarország javára módosuljanak. 1938-ban, 1940-ben és 1941-ben sorra kerültek vissza az országhoz területek, melyek a trianoni békeszerződés előtt az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező történeti Magyarországhoz tartoztak (Pastor 2013). A visszaszerzett területeken magyarok, szlovákok, románok, szerbek és zsidók éltek. A zsidók különösen rosszul jártak a területek visszatérésével, mert amikor ezek a területek magyar fennhatóság alá kerültek, akkor rájuk is hatályosak lettek a zsidóellenes törvények, melyek a zsidókat megfosztották az 1867-ben elnyert jogaitól. A második világháború előrehaladtával a nemzetiszocialista Németországgal szövetségben levő, egyre nagyobbá váló Magyarországra vetett német bizalom megingott, s 1944-ben Hitler parancsára a Wehrmacht megszállta az országot. A megszállás után a kormányzó új kormányt nevezett ki, mely hihetetlen gyorsasággal, hat hét alatt megszervezte az újra „nagy” Magyarországon élő zsidók deportálását az auschwitz-birkenai megsemmisítő táborba. A szenvedésekből és a megpróbáltatásokból nem, de a deportálási folyamatból csak a fővárosi zsidók maradtak ki.

A Német Birodalomba deportált zsidók jelentős része azokon a területeken élt, amelyek 1938 és 1941 között német támogatással a magyar állam fennhatósága alá kerültek. Számukra a trianoni békeszerződés revíziója kimondhatatlan fájdalom és veszteségérzet forrása lett. Akiket nem érintettek a zsidótörvények, azok számára

viszont ezek az évek a gyűlölt trianoni békeszerződés rendelkezéseit megsemmisítő diadal évei voltak. A „Trianon-narratíva” és a „holokauszt-narratíva” között kibékíthetetlen ellentmondás támadt. A „Trianon-narratíva” nem vesz tudomást a magyar társadalom felelősségéről a megnagyobbodott Magyarországon élő zsidónak minősített személyek deportálásáért, míg a „holokauszt-narratíva” nem vesz tudomást a sikeres határrevízió okozta nemzeti örömről, s a magyar társadalmat és államot okolja a majdnem félmilliónyi zsidónak minősített magyar állampolgár jogfosztásáért, kirablásáért és deportálásáért.

Az 1920-ban és az 1944-ben történt két trauma fogva tartja a mai magyar társadalom nemzeti emlékezetét. Az idő múlása mintha fordítva történné. Amikor 2010-ben egy országos reprezentatív minta tagjainak azt a kérdést tettük föl, hogy egy listán jelöljék meg a magyar történelem három legnagyobb tragédiáját, a válaszadók 66 százaléka választotta a trianoni békeszerződést, mely ezáltal messze megelőzte a listán felkínált többi esemény választásának gyakoriságát. Három évvel később a válaszadók 68 százaléka választotta a trianoni békeszerződést. A holokauszt esetében ugyancsak emelkedő tendenciát látunk.

5. táblázat. A három legnagyobb magyar történelmi tragédia választása 2010-ben és 2013-ban (választók %-a)

	2010	2013
A trianoni békeszerződés	66	68
Az 1956-os forradalom és a megtorlások	46	48

	2010	2013
Zsidóüldözés, deportálás, holokauszt	36	38
A mohácsi csata	32	27
A nyilasok hatalomra kerülése	26	23
A 2. magyar hadsereg pusztulása a Don-kanyarban	24	31
A világosi fegyverletétel és a megtorlások	23	25
Malenkij robot, deportálások a Gulagra 1945-ben	18	13
Tanácsköztársaság	12	9
A muhi csata	7	6

2010-ben a válaszadók 18 százaléka nem tudott választ adni arra a kérdésre, hogy hány magyar került határon túlra a trianoni békeszerződés miatt. A becslésre vállalkozók körében abszolút többséget alkottak azok, akik túlbecsülték az új magyar államhatárokon kívül rekedt magyarok számát. A relatív többség (26%) több mint ötmilliószámot említett. Alig valamivel voltak kevesebben, akik négy-öt millió közé tették ezt a számot (21%). A reális becslők aránya 17% volt (hárommillió), s az alulbecslők 18 százalékot tettek ki, pontosan ugyanannyi, amennyi a „nem tudom” választ adók aránya volt. A kérdőívben volt egy állítás, mely a következőképpen hangzott: „Trianon igazságtalanságát csak az elcsatolt területek visszacsatolásával lehet jóvátenni”. A megkérdezettek feladata az volt, hogy ötfokú skálán fejezzék ki egyet nem értésüket vagy egyetértésüket az állítással kapcsolatosan. A feladatra a megkérdezettek 86 százaléka vállalkozott. Az állítással egyetértett a megkérdezett

tek 36 százaléka, nem értett egyet 27%. Megkerülte a választ (3-ast adván) 22%.

2010-ben a trianoni békeszerződés okán a magyar határokon kívülre került magyarok létszámának pontos becslői 21 százalékos arányt értek el. A határokon túlra került magyarok létszámát négy- és ötmillió közé helyező aránya 18%, az ötmillió feletti becslést adók aránya 21% volt. A válaszadók 16 százaléka alulbecslőnek bizonyult. A kérdésre „nem tudom” választ adott 18%.

Arra az állításra, miszerint a mai Magyarországot jelképezi a Nagy-Magyarország térkép, 2010-ben és 2013-ban egyaránt az egyetértés irányába mutató osztályzatokat adtak a válaszadók (2010-ben 3,7; 2013-ban 3,7).

6. táblázat. „Ön szerint mire kellene törekedni a nemzeti megmaradás érdekében?” (egyetértők %-a)

	2010	2013
Nagy-Magyarország határainak visszaállítása; Magyarország területeinek bővítése azokkal a határon túli területekkel, ahol jelenleg magyarok élnek	11	29
A magyarok összefogása az EU-n belül, határok módosítása nélkül	35	35
Mindenki, aki magyarnak vallja magát a világon, kapjon magyar állampolgárságot	72	72

A mai magyar társadalomban közvélemény-kutatási eszközökkel megragadható történelmi tudatban a fentiek szerint Trianon traumája elevenen él.

Az 1920-ban kényszerűen megkötött békeszerződés az akkori magyar társadalmat felkészületlenül és meglepetésszerűen érte. Mintha Ady sosem kérdezte volna meg, hogy „mi lesz, ha Erdélyt elveszik”? A trauma

gyökerét Bibó István ragadta meg, kidolgozva és leírva a magyar politikai jellem deformálódását, mely hisztérikus lelkiállapotot tartósít. Mint Bibó írja, a hisztérikus lelkiállapotban „nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kíváncs* dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteiken rágódik, ugyanakkor azonban csüggedten tudja magára alkalmazni a »kis nemzet« megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádjával senki sem merhet azoknak ingatag és elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyaiktól megfosztani magukat” (Bibó 1986. 2. 224).

A hisztérikus lelkiállapot mindenkire áttérjed, aki része a közösségnek. A hisztérikus lelkiállapot ablakából nézve a valószínű lehetetlennek, a lehetetlen pedig valószínűnek tűnik. Schievelbusch (2001) írja le a közösségeket érő nagy vereségek folyamatmodelljét. Eszerint, ha bekövetkezik a korábban lehetetlennek tűnt vereség, a közösséget sokkhatás éri, ami a történeteket elmagyarázhatatlanná teszi. A következő szakasz a magyarázat keresése, melynek során a közösség azokat az okokat keresi, amelyek felmentik a közösségi ágenseket a felelősség alól, s a vereség okait külső, idegen, a közösségbe

befurakodott „idegen szívű” ágensek szándékaiban és tetteiben keresik.

A németek első világháborús vereségének magyarázatára így született meg a „hátfeszítés-elmélet” (*Dolchstosslegende*), mely szerint a háborút a német hadsereg megnyerte volna, ha a forradalmi német kormány nem írja alá 1918. november 11-én a fegyverszünetet. Utóbb az aláírók „novemberi bűnözők” (*Novemberverbrecher*) néven lettek főszereplői az első világháború német radikális jobboldali narratívájának. A magyar esetben teljesen hasonló megoldás született. A vereség sokkjának elmúltával a magyar politikai közvélemény a trianoni békéért az 1918-as polgári forradalom és az 1919-es szocialista forradalom vezetőit hibáztatta, mindenekelőtt az arisztokrata Károlyi Mihályt. Károlyi azonban mint főalak kevés volt a magyarázathoz, kellett hozzá a mellékalakok, akiket gondos kezek az 1918-as polgári forradalom és az 1919-es szocialista forradalom vezérkaraiban zsidóként listáztak.

Tudjuk, hogy a magát kereszténynek és nemzetinek nevező „csonka-magyarországi” ellenforradalmi rendszer kezdettől fogva antiszemita alapokon legitimálta saját létét, a zsidókat hibáztatva Nagy-Magyarország elvesztéséért. Klebelsberg Kunó nem kért, amikor 1924-ben drámaian kifakadva arra kérte a zsidókat, hogy „adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot”, s cserébe azt ígérte, hogy „akkor majd hatályon kívül fogjuk helyezni a numerus clausust” (idézi Kovács M. Mária 2012. 50).

Trianon traumája látszólag enyhült, amikor 1938 és 1941 között Csonka-Magyarország több lépésben visszanyerte az Osztrák-Magyar Monarchia részeként léte-

zett Nagy-Magyarország magyarlakta területeit. Az öröm azonban nem tartott sokáig, hiszen Magyarország elveszítette a második világháborút, s az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés lényegében visszaállította az 1920-ban rögzített határokat.

A magyar közvélemény mind a mai napig képtelen megbékélni az ország 1920-ban megállapított és 1947-ben megerősített határaival. Miként az eleven test elveszített végtagjai fájnak, az elveszített területek is képesek fantomfájdalmakat kiváltani a magukat a magyar nemzettel azonosnak érző emberek soraiban. Ezek a fájdalom nem indokolatlanok, hiszen a békeszerződések területi rendelkezései következtében nem egyszerűen területek kerültek el az országtól, hanem a területekkel együtt elkerült a nemzeti múlt és a nemzeti kultúra egy jelentős része is. A magyarok nem tehetnek úgy, mintha történelmük 1920 után kezdődött volna. A Monarchia más utódállamainak történészei megkísérelhetik a győztesek igényeinek megfelelő narratívák megfogalmazását, ami újraformálja a múltat, s megteremti a győztesek nemzeti történelmeit, de a magyarok sohasem lesznek képesek úgy tenni, mintha Rákóczi nem lenne eltemetve a kassai dómban, Mátyás szülőháza nem lenne Kolozsvárott, Világos síkján nem történt volna meg a fegyverletétel, melynek folytatása lett a tizenhárom honvédtábornok kivégzése. Mikes Kelemen ugyan a törökországi Rodostóban halt meg, de az erdélyi Zágonban született, amely nem lehetett Romániában, mert Románia akkor még nem létezett. Trianon a magyar nemzeti identitás sebe, melynek gyógyítására nincs recept.

Nem gyógyítja ezt a sebet a Magyar Országgyűlés által 2010-ben megalkotott június 4-i emléknap törvény, amely veretesnek szánt szövege szerint, Istennek rója fel

a történeteket, azt állítván, hogy Ő a történelem ura. A törvény végrehajtási utasítása, az egykori Mackó úr utazásaihoz igazítva, kötelezővé teszi a csonka-magyarországi iskolások számára a nagy-magyarországi utakat, melyek eredménye aligha lesz a nemzeti összetartozás érzésének erősítése, inkább a nemzeti trauma átörökítése a következő nemzedékekre (Gerő 2013).

A holokauszt traumája a zsidók és a trianoni béke között láttatott illuzórikus korreláció okán mélyen összefügg Trianon traumájával. Nagy-Magyarország számára a zsidók életfontosságúak voltak, mivel az ő asszimilációjuk révén jött létre az országon belül a magyar többség. A zsidók a vezető magyar politikusok szemében barátok voltak. Csonka-Magyarország esetében ez a szempont már nem merült fel. A trianoni békeszerződés aláírásának évében, 1920-ban aláírt „numerus clausus” törvény megalkotásával felbomlott a soha le nem írt asszimilációs szerződés. Az új helyzetben, mint az a politikában gyakran megtörténik, a barátból ellenség lett.

Teleki Pál miniszterelnök 1928. március 28-án, a Felsőházban tartott beszédében „faji harcról” beszélt. Mint mondotta, „az utolsó évtizedekben Oroszországból, Romániából, Galíciából a bevándorlás sokszorosára nőtt. Az asszimilálatlan, nemzetietlen, sőt nemzetellenes zsidóság túlsúlyba került először szám szerint, majd egyes foglalkozásokban is, mint sajtó, irodalom. Simulékonyan militáns cosmopolitismusa aláasta az intellektuelek gondolkodásmódját és kikezdte az állam pilléreit” (idézi Molnár 2011. 87).

Nem feltétlenül Teleki szándékainak megfelelően, de az 1920-ban megkezdett antiszemita politika útja egyenesen vezetett 1944-hez, a „végső megoldáshoz”, mely-

nek során a deportálások, az eseti csoportos gyilkosságok és a munkaszolgálat kegyetlenkedései révén hat-százezer, zsidónak minősített magyar állampolgár halt erőszakos halált.

Mire a „végső megoldásra” került sor, addigra Csonka-Magyarország területe jelentősen megnagyob-bodott. A Mussolini és Hitler támogatását igénybe vevő revíziós politika sikerre vezetett, aminek eredmé-nyeképpen 1938 és 1941 között Nagy-Magyarország magyarlakta területei a Magyar Királyság részeivé vál-tak. A visszacsatolások szakaszosan mentek végbe. Minden egyes visszacsatolást óriási tömegpropaganda kísért, ami tovább fokozta az amúgy is meglévő kollek-tív eufóriát. Az egykori filmhíradók képein ma is látha-tó, hogy a Kassára, Nagyváradra, Kolozsvárra fehér lován bevonuló kormányzót hatalmas, lelkes tömeg fo-gadja.

A kormányzóval azonban nem csak a magyar hadse-reg és a magyar közigazgatás vonult be a visszaszerzett területekre. Megjelentek és nyomban alkalmazásra ke-rültek a zsidótörvények is, melyek jelentős számú lakos-ságot érintettek. A faji harc, melyről Teleki Pál annak idején beszélt, a zsidótörvények által sújtott emberek ellen is elindult, jóllehet ők a kisebbségi sorsban is hűek maradtak a magyarsághoz, s azt hitték, a magyar politi-ka még mindig barátként tekint rájuk.

Mindennek 1944-ben lett jelentősége, amikor Adolf Eichmann és Endre László hozzáfogott a „végső meg-oldás” kivitelezéséhez. A trianoni traumától sikeresen megszabadult ország zsidónak minősített lakossága el-hagyni kényszerült szülőhelyét, s pár hét leforgása alatt a négyszázharmincezer ember zöme az auschwitzi megsemmisítő táborba került. A maradt lakosság azon-

ban nem sokáig örülhetett a revíziós politika sikeré-nek, mert 1945-ben véget ért a háború, s Magyar-országnak le kellett mondania a területekről, melyek visszaszerzése annak idején akkora örömet okozott számára.

A trianoni trauma megkettőződött, s rávetült az új trauma, a holokauszt. Nem lehetett ugyanis megkerülni a tény, hogy a jogfosztottak, kisemmizettek, kítaszíto-ttak nagy része éppen azokon a területeken élt, amelyek visszaszerzésére nagy örömrivalgások közepette sor ke-rült. Ami annak idején a magyarok örömforrása volt, az egyidejűleg a zsidók felülmúlhatatlan szomorúságának lett kiindulópontja. A két trauma egymással ütköző ér-zelmek terében találkozott egymással.

1945 után, a szovjet megszállás árnyékában, a hamar berendezkedő kommunista terror légkörében nem ke-rülhetett sor a két, egymást erősítő trauma kibeszélésé-re. Láttuk, hogy az 1945 és 1948 között tartó rövid de-mokratikus időszakban mindössze Bibó István próbált egyenesen és őszintén szembenézni azzal, ami 1920 és 1944 között a zsidókkal történt. Mindszenty bíboros, aki 1945 után a kommunistákkal szembeni szellemi és poli-tikai ellenállás vezetője volt, az 1944-ben történtek után négy évvel a következő, teljes érzéketlenségről tanúsko-dó nyilatkozatot tette: „A keresztény magyar írók és mű-vészek már az első zsidótörvény-javaslat ellen, 1938 márciusában – nagyon helyesen – erőteljesen felléptek. Kár, hogy ugyanazok ugyanúgy 1948. június 16. előtt az őket felnevelő keresztény iskolák elvétele ellen Moszkvában és Budapesten ország-világ közvéleménye előtt nem léptek fel. Ez annál inkább várható volt, mivel az aláíró urak egyike magánkörben meggyőződésből helytelenítette az államosítást. Azóta is újabb sérelmek

érték az Egyház legáldozatosabb szolgálait, a szerzeteseket és az apácákat, amire elsősorban hivatottak, hittant sem taníthatnak, és ezt csak két hónapos fizetés nélküli hitoktatás után adták tudomásukra. Méltatlan sajtótámadások kísérik őket. Úgy izgatnak ellenük, mint annak idején a zsidók ellen a nyilas sajtó" (Szakolczai, Szabó 2011. 339).

A közvélemény-kutatási eszközökkel időről időre végzett felmérések eredményei azt mutatják, hogy amint távolodunk az időben 1944-től, úgy nő a holokauszt és a magyar ágensok között látott távolság, s az ön-felmentés részeként erősödik fel a zsidók hibáztatása. A 7. táblázatban mutatjuk be a 2010-ben és a 2013-ban végzett empirikus szociológiai vizsgálat adatait, amelyek a magyar ágensoknak tulajdonított felelősség lebecsülését s az idegen ágensoknak tulajdonított felelősség túlbecsülését mutatják.

7. táblázat. A magyarországi holokausztért viselt felelősség megítélése 2010-ben és 2013-ban (a „felelősség terheli” választ adók százalékos aránya)

	2010	2013
Hitler és az akkori német kormány	95	92
Az SS és a Gestapo	86	85
Az akkori magyar kormány	55	54
A csendőrség és a magyar hivatalnokok	50	49
Horthy Miklós kormányzó	48	48
Sztálin és a szovjet vezetés	36	31
A gazdag, vagyonos zsidók	26	24
A keresztény egyházak	26	27

	2010	2013
A német lakosság	32	27
Churchill és a brit vezetés	26	23
Roosevelt és az USA vezetése	22	22
Az akkori zsidó vezetők	24	21
A pápa	24	18
A zsidó lakosság	1	9
A magyar lakosság	13	9

A Trianon-trauma és a holokauszt-trauma egymásba fordulása mind az elkövetők, mind az áldozatok utódai szempontjából feloldhatatlan komplexusok forrása. Az elkövetői szerep vállalása lélektanilag óhatatlanul nehéz, még akkor is, ha az elkövetők generációja már nem él. Az egykor elkövetett bűn okozta kognitív diszszonancia oldására szolgál az áldozatok hibáztatása, az önsajnálát, a múlt letagadása, a kényszerfelejtés, az ál- és pótcselekvések sora, mellyel a későbbi generációk azt színlelhetik, hogy elégtételt szolgáltattak az áldozatoknak, visszaállították a kikökönt idő normális menetét. Az áldozatok számára mindez óhatatlanul kevés, s egyáltalán nem megnyugtató. A trauma tudatosulását meggátolja a hallgatás, a traumatizáló élmény emlékének elfojtása. A családban lappangó titok felszínre kerülése a következő nemzedék tagjai számára kínos, fenyegető, értelmezésre szoruló élmény (Erős, Kovács, Lévai 1985).

A két trauma komplexusos együttese lehetetlenné teszi a párbeszédet, zsákutcába tereli a vitát. Már maguk a szavak is mérgeztettek, melyek révén egyáltalán el lehetne kezdeni a beszédet. Kommunikációs csap-

da keletkezik, melyből egyik fél sem kerülhet ki jól. A megoldást az hozná, ha a múlt mindenki előtt megnyílna a maga sokféleségében és teljességében. A büntudat nem múlik el a bűn elhallgatásával. A büntudat akkor hal meg, ha a bűn emléke él. Van erre példa. Ezt az utat járta végig Németország, s ezen az úton indult el Észak-Írország, Spanyolország, Dél-Afrika, Argentína.

A két ütköző történelmi narratívát két különböző politikai-ideológiai szekértábor élteti, melyek tagjai képtelenek kommunikálni egymással. S ami a legfeltűnőbb, a politikailag baloldali és a politikailag jobboldali szekértáborok között középben nincs senki.

A két narratíva közti irracionális versenyre jellemző példa, hogy amikor Jeles Nemes László holokausztról készített nagyszerű filmje 2015-ben sorra nyerte a nemzetközi díjakat (Cannes, Golden Globe, Oscar), akkor a hazai társadalmi médiában megszólalók azt követelték, hogy készüljön Trianonról is hasonló sikerű film.

A politikai jobboldal mérsékelt és szélsőséges szárnyai egyaránt a „Trianon-narratíva” foglyai, és ellenzik a „holokauszt-narratívát.” A „holokauszt-narratíva” nem tud eltekinteni az 1944-es tragikus végkifejlettől, melyért a két világháború közötti „keresztény-nemzeti” Magyarország antiszemitizmusát hibáztatja. A jobboldali többség attól függ, hogy a mérsékelt és a szélsőséges szárnyak egymásra találjanak.

21. Antiszemitizmus és nemzeti szeretet

Harcban nem szokatlan, hogy az agresszor a megtámadottat vádolja agresszióval, védekezéséért beállítva a támadást. A szerepcsere lehetővé teszi, hogy a védelem álcája mögé búvó támadó a maga motívumairól beszámolva a szeretetre hivatkozzon, s úgy tűnjön, mintha a gyűlölet a támadónak beállított megtámadott motívuma lenne. A szeretet mögé bújt gyűlölet változatai között megkülönböztethetjük az etnocentrikus, a keresztény és a politikai szeretetet.

Az etnocentrikus szeretet a saját csoport feltétlen szeretete, mely az idegent a saját csoport jólétét, igazságát fenyegető szereplőként láttatja. Az idegen iránti gyűlöletet az idegen pusztá léte által fenyegetettnek tartott igazság védelme igazolja.

A keresztény szeretet kiemelte az embereket a csoport-hovatartozások partikularitásából és egyetemes szeretetet hirdetett. A jó és a rossz harca metafizikai szintérre helyeződött át, ahol az abszolút jót fenyegető rossz elpusztítása erkölcsi kötelesség lett, történjen az kínzással, égetéssel vagy karddal. A gyűlölet az istenyilkosság bűnében elmarasztalt zsidók és a testi örökök csábításaért felelős nők ellen irányult. A zsidók számára a kereszttség felvétele volt a menekülés, a nők számára a házastársi hűség.

A jó és a rossz közötti harc metafizikai színterét a felvilágosodás az erény és a bűn evilági színterére helyezte

át. A modern társadalomban ezen a szintén küzdenek meg egymással a politikai pártok. Mindegyik politikai párt meg van arról győződve, hogy az erény az ő oldalán van, s a másik párt a bűn fellelője. A politikai szeretet és gyűlölet a politikában nélkülözhetetlen barátok és ellenségek közötti határ láthatóvá tételének eszköze.

Az antiszemitizmus szó Németországban a tizenkilencedik század végén jött létre. A kifejezés egy nyelvészettől jött névvel jelzett, utóbb fajként a zsidókkal azonosított csoporttal szemben való védekezést sugallva. A modern politikai antiszemitizmus zsidóellenességének igazolásaként egyszerre találjuk meg az etnocentrikus, a keresztényi és a politikai szeretet motívumait. A három forrásból táplálkozó szeretet gyűlöletbe fordulása eredményeként a zsidókat rendkívüli érzelmi erővel kirekesztő társadalmi, érzelmi és kognitív minta jön létre a nem zsidókban. Ilyen értelemben van igaza Wistrichnek, aki szerint az antiszemitizmus a „legrégebbi gyűlölet” (Wistrich 1992). Az etnocentrikus, a vallási és a politikai szeretetből egyaránt erőt merítő gyűlölet az antiszemita fanatikus messzemenően alkalmassá teszi akár a népiertásban való részvételre is.

A modern nemzetállamban az integráció természetes kerete a nemzeti kategória, mely nem több, mint egy szó. Főnév és melléknév. Főnévként a nemzeti azonosítás és a nemzeti azonosulás nyelvi eszköze, melléknévként a létezés nemzeti minőségének jelzője.

A nemzetet és a nemzetit jelentő főnév és a melléknév együttesen hozza létre a szemantikai mezőt, mely lehetővé teszi a nemzeti lét drámai terének elképzelését, ahol a múlt történései zajlottak és zajlanak. E térben

a nemzeti identitás kapocs a jelenben és a múltban élők között, és híd a jövőbe.

A magyar társadalom kapitalista útra lépése a kiengedést követően, mint láttuk, elválaszthatatlan volt a zsidóság gazdasági és kulturális szerepvállalásától, aminek következménye a nyelvi és kulturális asszimiláció volt (Karády 2001). Az első világháború után, a trianoni békeszerződés okozta frusztrált légkörben a magyar társadalomban felerősödtek az antiszemita indulatok, melyeket az uralkodó politikai elit hatalma legitimációja érdekében a nemzeti identitás kirekesztő, keresztény felfogása kiépítésére használt fel. Az antiszemita a magyar faj védelmével igazolták a zsidók „térfoglalásával”, „kiegyensúlyozatlan gazdasági és társadalmi jelenlétével” kapcsolatos állításaikat (Gyurgyák 2001, 2012).

A *Nép* című lap 1922-ben a karácsonyi számban újra-közölte a kor meghatározó keresztény-nemzeti gondolkodójával, Prohászka Ottokárral korábban készített interjú szövegét. A püspök az interjút eredetileg 1918. szeptember 23-án adta székesfehérvári palotájában. Az újságíró a hungarizmus programjáról érdeklődött, megtudakolván, hogy a magyar társadalom miképpen védekezhet „a kereszténységet fenyegető veszedelem ellen a gyakorlati életben, a kulturális és gazdasági tevékenységben?” A kérdésre Prohászka a következőt válaszolta: „A keresztény magyarság megmentéséért indított akciót természetesen folytatom. A támadások nem némítanak el, sőt még csak el sem kedvetlenítenek. Ismerem a különböző ellenséges cikkeket, többnyire elolvasom, azonkívül zsidóktól is kapok leveleket, amelyek megfenyegetnek, hogy így meg úgy, meg fog verni Izrael Istene. Ezekből a levelekből csak azt látom, hogy

a zsidók széles rétegei méltatlan elfogultsággal állnak a nagy problémákkal szemben. Ezeken keresztül bepillantást nyerek a lélekbe, amellyel soha nem fogjuk egymást megérteni. A véleményem az, hogy a zsidó, ha be nem olvad, mindig bomlasztó erejű, külön faj marad." Miután előadta a keresztény magyarság megvédésére irányuló, egyébként teljesen racionális és nagyfokú szociális érzékenységről tanúskodó javaslatait, sejtetve, hogy megvalósításuk útjában a zsidók állnak, az interjú végére érve „néhány pillanatig elgondolkozott. Majd azt mondotta, hogy az ellenséges táborból gyűlölettel vádolnak, pedig a legtisztább szeretet inspirálja ezeket a törekvéseket". Az újságíró mindvégig úgy érezte, hogy a „beszélgetés folyamán a szeretet apostola hirdeti a hungarizmus igéit".

Az antiszemita fanatikuskok a számukra alternatívátlan „jó világot” akarják megteremteni, aminek megvalósítása a zsidókkal azonosított rossz eltűnését követeli meg. A legfőbb jó érdekében készek a bűnt is vállalni. A jó világ megvalósítása abból áll, hogy a zsidókat először láthatóvá kell tenni, el kell különíteni, össze kell gyűjteni és elszállítani, majd mindannyiukat meg kell semmisíteni. A fanatikus antiszemitában semmi kétség, semmi bűntudat vagy lelkiismeret-furdalás nem merülhet föl azíránt, hogy olyan ügyet szolgál, melyben egyesül a jó etnocentrikus, keresztény és politikai felfogása. Erre példa az SS birodalmi vezetője, Heinrich Himmler 1943. október 4-én Posenben tartott beszéde, melyben nyíltan beszél a zsidó nép éppen zajló megsemmisítéséről, amit a német nép iránt érzett szeretettel igazol: „Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy ezt a minden feladat közül a legnehezebbet a saját népünk iránt

érezett szeretet szellemében hajtottuk végre. És közben nem sérül benső valónk, lelkünk, jellemünk."

Európa nyugati régiójában a modernizáció létrehozta a politikai nemzet fajra, etnikumra, vallásra vak, szintiztán jogi kategóriáját, mely ha nem is tette lehetetlenné a politikai antiszemitizmus jelentkezését, de mint azt a Dreyfus-per is megmutatta, végső soron politikailag kezelhetővé tette. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a nyugat-európai nemzetállamokhoz képest megkésve létrejött nemzetállamok elsősorban kulturális és lelki szempontok alapján határozták meg magukat, amelyek a zsidókat kizárva a nemzeti közösségből, létrehozták a „zsidókérdést". Ezáltal, mint Prohászka és Himmler példáján láttuk, tragikus módon egymás feltételévé vált a nemzet iránt érzett szeretet és a zsidók iránt érzett gyűlölet.

Arra gondoltunk, a közvélemény-kutatás eszközeivel megvizsgáljuk, hogy a mai magyar társadalomban él-e még a keresztény-nemzeti felfogás értelmében vett magyar identitás, melyben a saját nemzet iránt kialakult pozitív érzések együtt járnak a zsidók iránt kialakult negatív érzésekkel.

A kérdés megválaszolása érdekében vizsgálatot végeztünk Magyarországon 2013-ban egy 1000 fős országos reprezentatív mintán. A vizsgálat célja az volt, hogy feltárjuk, milyen összefüggések vannak az antiszemita érzületek és a magyar nemzet iránt érzett pozitív érzések között.

Az antiszemitizmust öt blokkba sorolt kérdésekkel mértük. Az első blokkban a zsidókkal szemben érzett társadalmi távolságot mértük. Háromféle kapcsolatot kínáltunk fel a válaszadóknak, akiknek meg kellett mondaniuk, hogy melyikben tartják elfogadhatónak,

s melyikben nem a zsidó partnert (családi kapcsolat, szomszédság, munkahely).

A második blokkban két kérdést tettünk fel. Az egyik kérdés arra vonatkozott, hogy a válaszadó elképzelhetőnek tartja-e, hogy Magyarországnak zsidó miniszterelnöke legyen? Másodjára azt kérdeztük, hogy a válaszadó szerint a többség elképzelhetőnek tartja-e ezt a lehetőséget?

A harmadik blokkban a válaszadókat a ma Magyarországon élő zsidó népesség létszámának becslésére kértük fel.

A negyedik blokkban a magyar holokauszttal kapcsolatos attitűdöket és oktalajdonításokat vizsgáltunk.

Végezetül a megkérdezetteket szembesítettük a Magyar Nyilaskeresztes Párt 1944-es programjával, megkérdezve őket, hogy mely pontokkal értenek egyet, s melyekkel nem.

A feldolgozás során az öt kérdésblokkra adott válaszokat együttesen kezeltük, s ily módon három csoportot tudtunk elkülöníteni a zsidókhoz való viszony alapján. Az első csoportba az antiszemitizmustól mentes személyek tartoztak. A második csoportba azokat soroltuk, akiknek az antiszemitizmusa leplezett, míg a harmadik csoportba a leplezetlen, nyílt antiszemita kerültek.

A nem antiszemita körében nem volt tapasztalható jelentős távolságtartás a zsidóktól. Ebben a körben elképzelhetőnek tartják azt, hogy Magyarországnak zsidó miniszterelnöke legyen, sőt azt is, hogy ez ellen a többségnek sem lenne kifogása. A csoport tagjai a holokausztot a magyar történelem leginkább tragikus eseményei egyikének tartják, s kiemelik a németek és a magyar állam felelősségét, de nem hibáztatják a zsidó

ágenseket. Mintegy százezerre becsülik a zsidók létszámát a mai Magyarországon, s semmiképpen sem értenek egyet a „zsidómentes Magyarország” 1944-es programpontjával.

A leplezett antiszemita bizonyos távolságot tartanak a zsidóktól, és bár maguk elfogadnának egy zsidó miniszterelnököt, nem hiszik, hogy a többség helyeselné ezt az ötletet. A csoport tagjai úgy látják, hogy ma Magyarországon a zsidók száma kétszázezer és ötszázezer között van, és nem tartják a holokausztot a magyar történelem egyik legtragikusabb eseményének. A német és magyar ágensek felelősségét elismerik, ugyanakkor hangsúlyozzák a szövetséges hatalmak felelősségét is. Ugyanakkor nem értenek egyet a „zsidómentes Magyarország” 1944-es programpontjával.

A nyílt antiszemita nem meglepő módon mind az öt mutató mentén magas pontszámokat értek el. Amennyire csak lehet, távol tartják magukat a zsidóktól, de nem becsülik túl a létszámukat. Nem tartják nyilván a holokausztot a magyar történelem legtragikusabb eseményeinek sorában, s a németekre, a velük harcban álló szövetségesekre, valamint a gazdag zsidókra hárítják a felelősséget. Ebben a csoportban fordul elő leginkább a „zsidómentes Magyarország” 1944-es programpontjával való egyetértés.

A három csoport megoszlása a mintában meglehetősen aránytalan. A nem antiszemita aránya 20%. A nyílt antiszemita aránya meglehetősen magas, 46%. A minta harmada (34%) leplezett antiszemita.

A nemzeti szeretet-állítások segítségével vizsgálatuk, melyek a magyarsággal kapcsolatos pozitív érzések a különböző dimenziókban (Dekker, Malova 1995;

Csepeli 1992). A válaszadók ötfokú skálán jelölték meg, hogy milyen mértékben értenek egyet az egyes állításokkal. Az állításokat és az eredményeket a következő táblán mutatjuk be.

8. táblázat. A magyarsággal kapcsolatos pozitív érzelmek

<i>Spontán nemzeti identitás</i>	
Magyarnak érzem magam	4,72
Azt érzem, hogy Magyarország a hazám	4,56
<i>Nemzeti érzelem</i>	
Szeretem a magyar nyelvet	4,61
Szeretem Magyarországot	4,43
Jó érzés magyarnak lenni	4,28
Általában kedvelem a magyar népet	4,34
<i>Nemzeti büszkeség</i>	
Büszke vagyok Magyarországra	4,03
Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok	4,37
Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek	3,90
Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok	4,2
<i>Nemzeti preferencia</i>	
Általában inkább szeretek magyarokkal érintkezni, mint más országból jövő emberekkel	3,62
Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni	4,32
<i>Nemzeti felsőbbrendűség</i>	
Általában jobban szeretem a magyar népet, mint más népeket	4,04

Nemzeti felsőbbrendűség

Általánosságban a magyarok különbek a nem magyaroktól	2,88
Magyarország a legjobb ország, ahol élni lehet	3,21
<i>Nacionalizmus</i>	
Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal	4,25
Azt érzem, a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom	3,97
Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie	3,24
A magyaroknak nem szabadna keveredniük másokkal	2,88
Jobb lenne, ha a nem magyarok elköltöznének Magyarországról	2,75

Az állításokat dimenziók szerint csoportosítottuk, majd minden egyes dimenzió esetében megnéztük, hogy az egyes dimenziók átlagai különböznek-e a nem antiszemiták, a leplezett és nyílt antiszemiták körében. Az eredményeket a következő tábla mutatja.

9. táblázat

	Nem antiszemiták	Leplezett antiszemiták	Nyílt antiszemiták
Spontán nemzeti + érzelmek	4,69	4,57	4,67
Nemzeti érzés	4,45	4,37	4,43
Nemzeti büszkeség	4,09	4,08	4,12
Nemzeti preferencia +	3,82	4,03	3,99
Nemzeti felsőbbrendűség +	3,19	3,41	3,45
Nacionalizmus ++	3,17	3,37	3,54

(a + és ++ jel szignifikáns összefüggésre utal)

A táblázat világosan mutatja, hogy a nem antiszemita, a leplezett antiszemita és a nyílt antiszemita a nemzeti érzelmek egyes dimenziói mentén különböznek. A nyílt antiszemitákban él leginkább a nemzeti felsőbbrendűség, és messze ők hisznek leginkább a nacionalizmus tételeiben. A leplezett antiszemita körében volt a legerősebb a saját nemzet preferenciája. A nem antiszemitákban élnek leginkább a spontán nemzeti érzelmek, melyekben nincs semmi kizáró, előjogokra igényt tartó mozzanat.

Az egyszerűbb bemutatás kedvéért készítettünk egy „nemzeti szeretet”-skálát, melynek értékeit megnéztük a nem antiszemita, leplezett antiszemita és nyílt antiszemita csoportjaiban. A keresztezés eredménye szignifikáns. Azt látjuk, hogy a „nemzeti szeretet” a nem antiszemita körében a legkisebb mérvű, majd egyenletesen nő, csúcsra érve a nyílt antiszemita csoportjában.

10. táblázat. Nemzeti szeretet és antiszemitizmus

Nem antiszemita	3.91
Leplezett antiszemita	3.98
Nyílt antiszemita	4.05

ONE-WAY ANOVA: F-test: 3.252, p: 0.039

A közvélemény-kutatási eszközökkel végzett próba eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy az antiszemitizmus és a saját nemzet iránti szeretet a mai magyar társadalomban is együttjárást mutat. Következésképpen ma is táptalaja van annak az elgondolásnak, hogy az antiszemitizmus lényege nem a zsidók gyűlölete, hanem a magyarok szeretete. Az antiszemitizmusba kódolt nemzeti szeretet egészen más, mint a valóságos személyeket összekötő szeretet, sokkal inkább szeretet a nemzeti ideológia tükrében homályosan látott nemzet iránt.

22. Új antiszemitizmus

A Harmadik Birodalom megsemmisülését követően a második világháború kirobbantásáért és a háború alatt történt tömeggyilkosságokért felelősségre vont politikusok, katonák, orvosok, köztisztviselők, pártszolgálatosok ellen Nürnbergben és a birodalommal egykor szövetséges országokban rendezett perek egyértelmű bizonyítékokkal szolgáltak a zsidókkal szemben Európában 1941 és 1944 között érvényesített népiirtásra. E népiirtás halottainak számát a történészek öt- és hatmillió közé teszik.

A perek idején a holokausz kifejezést nem ismerték. A politikusok és az újságírók „kimondhatatlan rosszról”, „az emberiség ellen elkövetett bűnökről” beszéltek, de a zsidókkal történt események nem különültek el a második világháború egyéb véres és iszonyatos történéseitől. Az elkülönítés akkor következett be, amikor a második világháború után a zsidók 1948-ban lehetőséget kaptak arra, hogy a rómaiak által Krisztus után 71-ben megsemmisített államukat újrateremtsék. Az újrateremtett állam első miniszterelnöke, Ben Gurion 1960-ban arról értesült, hogy Argentínában bujkál Adolf Eichmann, a népiirtás egyik fő végrehajtója, ahogyan magát nevezte: a „Mester”. A miniszterelnök elrendelte Eichmann elfogását, letartóztatását és bíróság elé állítását. A pert az egykori zsidó állam fővárosában, Jeruzsálemben rendezték meg 1961. április 11. és decem-

ber 15. között a lehető legszélesebb nemzetközi nyilvánosságot biztosítva. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a második világháború idején Hitler nemcsak a szövetséges hatalmak ellen vívott háborút, hanem egyidejűleg volt egy másik háborúja is, melyet a zsidók ellen viselt. Ez a háború teljesen egyenlőtlen feltételek között zajlott, hiszen míg a németeknek minden jogi, kommunikációs, logisztikai és katonai eszköz a kezükben volt, ami a hadviseléshez szükséges, addig a zsidóknak nem volt semmi eszközük a védekezésre. Akik túléltek az elpusztításukra indított akciókat, azok közül többen partizánok lettek. A varsói gettó lakói fellázadtak, és 1943. április 19. és május 16. között a végső bukásig hősiiesen ellenálltak az SS erőivel szemben. Néhány esetben fellázadtak a megsemmisítő táborokban felállított különleges osztagok is, mint ahogyan azt Nemes Jeles László 2015-ben bemutatott *Saul fia* című, Oscar-díjas filmje megmutatta.

Az Eichmann-perben elhangzott tanúvallomások, az ott bemutatott filmfelvételek és bizonyítékok a világ szeme elé tárták Hitler zsidók ellen viselt hadjáratának valóságát. Az igazi áttörésre azonban még tizenhét évig kellett várni. Nyugat-Németországban 1979. január 22. és 26. között mutatta be a televízió a *Holocaust* című amerikai tévésorozatot, melyben egy Weiss nevű család történetét ismerhették meg a nézők négy részben. Az összesen hatórás film elementáris hatást gyakorolt a német nézőkre, akiknek milliói egyszer csak néven nevezhették azt, amiről tudtak, de nem tudtak róla beszélni, mert nem volt a történésnek neve. Az „égő áldozat” jelentésű holokauszt kifejezés alternatívája a később megjelent *Shoah* kifejezés, melynek jelentése „katasztrófa”. *Shoah* lett Claude Lanzmann 1985-ben készült doku-

mentumfilmjének címe is, mely a maga nemében a legteljesebb megjelenítője mindannak, ami a zsidókkal 1941 és 1945 között Európában történt. Maguk az elkövetők „a zsidókérdés végső megoldásáról” beszéltek.

Józan ésszel azt várhatnánk, hogy a holokauszt tényeinek napvilágra kerülése egyszer s mindenkorra lehetlenné tette a zsidómentes társadalom programjának hirdetését. A holokauszt rettenetes feladványt adott a történészek, a teológusok, a moralisták számára, akik képtelenek a „miért” kérdésre választ adni. A történészek azon vitatkoznak, hogy Hitler eleve elhatározta-e a zsidók kiirtását, vagy az csak a megindult háborús gépezet önműködése folytán következett be. A teológusok képtelenek megérteni, hogy Isten miért volt passzív a holokauszt idején. A moralisták kétségbeesnek a jón és a rosszon túli világ láttán.

Már említettük, hogy a holokauszt üttötte értelmezési úr érzékeltetéséhez legközelebb az Auschwitztot megjárta volt fogoly, Primo Levi jár, aki önéletrajzában felidéz egy párbeszédet, mely közte és az őt őrző SS-katona között zajlott. „Miért?” – kérdezi a katonát Levi, amire a katona azt válaszolja: „Itt nincs miért!” (Levi 1994).

Mint minden ideológia, az antiszemitizmus is egy új, tökéletes, „tiszt” világ megteremtésének utópiáját hirdette. Ez a volt a „jó cél”, mely szentesítette a megvalósításhoz választott rettenetes eszközöket. Hitler előtt számosan megfogalmazták a célt is, az eszközt is, de egyedül Hitler szánta el magát arra, hogy az utópiát megvalósítsa. A megvalósítást azonban, amennyire lehetett, az elkövetők álcázták, titokban tartották. Tudták ugyanis, hogy a nem antiszemita világban az iparszerűen szervezett népirtás botrány, mely felháborodást kelt. Emiatt a népirtásban közvetetten vagy közvetlenül részt

vevőknek és az eseményekről tudomást szerző kívül-
állóknak egy szemernyi kétségük sem lehetett arról,
hogy ami történik, azt nem nevezhetik valódi néven,
sem egymás közt, sem a világ előtt. Ezt jól mutatja
Himmler már idézett poseni beszéde, a népirtás proto-
kollját leíró bürokratikus szótár, melyben a gyilkos-
ság „különleges kezelés”, a kivégzőosztag „bevetési
egység”, a „megsemmisítő tábor” „munkatábor” volt.
Az ártatlan emberek millióinak megölése okozta kogni-
tív disszonanciát feloldotta az antiszemita ideológia,
mely a népirtást a saját faj szeretetével igazolta. Az elkö-
vetők arra gondoltak, hogy ha győznek, senki sem kér-
dezi meg, hogy mit tettek a zsidókkal Európában.

A bukás azonban leleplezte az antiszemita ideológiát,
hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidók egy kénysze-
res, irracionális elképzelésen alapuló politika áldozatai,
akik semmilyen racionális összefüggésbe nem hozhatók
az ellenük irányult pusztítással. A bukás fényében a nép-
irtás igazolhatatlanná vált. Az antiszemitáknak ebben
a helyzetben logikailag nem lett volna más lehetőségük,
mint az antiszemita ideológiával való szakítás. Sokan
ezt meg is tették, ami nem lehetett könnyű számukra,
mert a felülvizsgálat következtében egész addigi életük,
azonosságtudatuk kérdőjeleződött meg. Nem meglepő
tehát, hogy sokan inkább más utat választottak.

Mivel a holokauszt néven nevezett történések elisme-
rése lehetetlenné tette volna az antiszemita gondolat
fenntartását, az új antiszemitizmusnak meg kellett talál-
nia a módot a folytatásra. A legkézenfekvőbb mód a ta-
gadás volt. A nürnbergi perekben, a más országokban
lefolytatott népbíróági perekben, valamint az Eichmann-
perben bemutatott bizonyítékok ellenére az antiszemi-
ták a népirtást tagadó álláspontra helyezkedtek, kétség-

be vonták a vallomásokat, a bizonyítékokat. Arra hivat-
koztak, hogy a „történelmet a győztesek írják”. A holo-
kausztagadás időközben valóságos iparrá fejlődött.
Művelői és hívei meg vannak győződve arról, hogy
1941 és 1945 között nem történt népirtás. A népirtást
utólagos zsidó kitalálásnak minősítik. Többek között
arra hivatkoznak, hogy nincs olyan Hitlertől származó
írási parancs, mely a zsidók kiirtására szólítana fel.
A legismertebb holokauszt-tagadók egyike David Irving.
Irving-t Deborah Lipstadt „a holokauszt-tagadás egyik
legveszélyesebb szóvivőjének” nevezte, aki önkényesen
összeválogatott bizonyítékait „addig hajlítgatja, amíg
alkalmazkodnak ideológiai vonzalmaihoz és politikai
programjához”. Irving emiatt 1996-ban rágalmazva
érezte magát, és beperelte Deborah Lipstadttól meg a ki-
adóját. A brit eljárásrend szerint Lipstadtnak kellett be-
bizonyítania Irving ellenében, hogy Irving szándékosan
félreértelmezte az Auschwitzcal kapcsolatos történelmi
bizonyítékokat. A négy évig húzódó perben Irving nem
tudta megvédeni álláspontját, a bíróság kimondta, hogy
hazudott.

A kevésbé elvakult antiszemitáknak be kellett látniuk,
hogy a nyílt tagadás útja járhatatlan. Túl sok a bizonyí-
ték ahhoz, hogy kétségbe lehessen vonni a népirtás
megtörténtét. A disszonancia feloldása ebben az esetben
a relativizálás, amikor az antiszemita elismeri ugyan
a holokauszt megtörténtét, de azt a történelem során a
különböző emberi csoportok ellen elkövetett atrocitások
sorába helyezi. Az egyediségétől megfosztott holo-
kausz azt az értelmezést sugallja, hogy „emberek
vagyunk”, tehát „embertelenek vagyunk”.

Van egy másik módszer is, mely a második világhá-
ború történéseinek egészében helyezi el a holokausztot.

Erre a módszerre példa Schmidt Mária 1999-ben tartott előadása, melyben a következőket mondja: „Ha a fiatalabb generációk a második világháborúról a holokausztra asszociálnak, akkor világosan kell látnunk, hogy ennek a történelmi hűséghez természetesen semmi köze sincs. A második világháború nem a zsidóságról, nem a népiirtásról szólt. Bármennyire is sajnálatos: a holokauszt, a zsidóság kiirtása vagy megmentése mellékes, mondhatni marginális szempont volt, ami egyik fél háborús céljai között sem szerepelt” (Vári 2013).

A holokauszt botránya okozta kognitív disszonancia redukciója a zsidók hibáztatása révén is lehetségessé vált. Mint a korábban bemutatott közvélemény-kutatási eredményekből kiderült, a mai magyar társadalomban is vannak, akik szerint a holokausztért a felelősség a gazdag zsidókat vagy a Zsidó Tanácsot terheli.

Új motívum az antiszemitizmusban Izrael állam, melynek megjelenése lehetőséget adott a holokauszt-vád visszafordítására, azzal vádolván a zsidókat, hogy üldözöttebből üldözővé váltak. Mint minden államot, Izraelt is lehet bírálni. Izrael bírálata akkor fordul antiszemitizmusba, ha a bírálat feloldódik az általános zsidóellenességben, s részévé válik a szokásos antiszemita érvelésnek, mely szerint a zsidók világuralomra törnek.

Izrael állam léte új életre keltette az iszlám vallás által inspirált antiszemitizmust, mely az Izrael elleni harcot az iszlám vallás követőinek kötelességévé tette. Az iszlám antiszemita retorika a zsidókat a Koránra hivatkozva is „vérszívóknak”, „majmok fivéreinek”, „a próféta gyilkosainak”, „emberdisznóknak”, „mészárosoknak” nevezi. A nyugati antiszemitizmusból átvett állítások sem ritkák, miszerint a zsidók „természetüknél fogva

csalók és uzsorások”, és csak saját csoportjukon belül adnak a megbízhatóságra.

Az iszlám antiszemitizmus korábban sem volt ismeretlen. Hitler 1941. november 28-án kihallgatáson fogadta Jeruzsálem főmuftiját, al-Husszeint, akivel tökéletes összhangra jutottak. A kihallgatásra azért került sor, mert a főmufti levelet írt Hitlernek, melyben segítséget kért ahhoz, hogy az arabok is megoldhassák a zsidókérdést. A következő évben a főmufti ellátogatott Sachsenhausenba, ahol megismerkedett az iparszerű tömeggyilkosság logisztikájával és technológiájával.

Az iszlamista antiszemitizmus ugyanazt a metafizikai logikát követi, mint annak idején a keresztény antijudaizmus. A jó oldalán állnak a saját vallás hívei, míg a rossz oldalán vannak a Sátán megtestesítői, azaz a zsidók. A keresztény zsidóellenesség áthidalhatatlan ellentétet teremt az Isten pártján álló moszlimok, és a „Sátán oldalán álló zsidók” között.

A mai iszlamista antiszemitizmusban a Mohamed próféta idejéből származó régi sérelmek az anticionista és antiglobalista attitűdökkel keverednek. Az iszlám antiszemitizmus ezáltal jelentősen hozzájárult az új muszlim identitás megteremtéséhez, amit már Huntington jelzett a civilizációk összeclapásáról írott könyvében (Huntington 1999). Az új iszlám identitás a zsidó-keresztény identitással szemben határozza meg magát. Az iszlamista Nyugattal való szembenállásukat a kommunista ideológiából vett „imperializmus” ellen vívott harcként fogják fel, melyet az Egyesült Államok által vezetett nyugati világ ellen vívnak a Föld összes elnyomott, kizsákmányolt népe érdekében.

A muszlim világban sokan úgy érzik, hogy Izrael állam létrejöttével nekik kellett fizetniük azért, mert

Európában üldözték a zsidókat. Ez magyarázza, hogy az iszlamista antiszemitizmusból nem hiányzik a holokausztagadása. A politikai antiszemitizmus rasszista logikáját kiforgatva az iszlám antiszemiták a cionizmust rasszizmusnak állítják be, s párhuzamot vonnak a nemzetiszocializmus és a cionizmus között.

23. Népiptás

E könyv alapgondolata, hogy az élőlények között egyedül az embernek nincs veleszületett programja az ellenség és a barát, az ismerős és az idegen megkülönböztetésére. Az élő emberi testet a szexualitás és az agresszivitás erői mozgatják, melyek egyként magukban hordozzák az építés és a rombolás lehetőségeit. Ezeknek a lehetőségeknek a megvalósítására felnőtt korban kerül sor. A felnövekvés azonban nem magányos program. Maugli, a dzsungel fia, akit farkasok neveltek fel, az írói képzelet szüleménye. Az emberi gyermekeknek emberi környezetre van szükségük ahhoz, hogy a fogamzás óta a testükben magukkal hozott építő és pusztító lehetőségeket valóra váltsák. A gyermekek készen találják maguk körül a nyelvi és kulturális jelentéseket, melyek világgá tágítják számukra az önmagában vak és süket természeti környezetet. A kultúra fojtja el az ember eredendő idegenségét, és hozza létre a hálózatot, melyben otthon érezheti magát. Az otthonérzés az ismerősség, a biztonság, a szeretet és az építés alapja. Az otthonérzés egyúttal létrehozza az ismeretlenség, a másság érzését, mely attól lesz olyan borzongató, hogy rávetül az eredeti, az emberi állapotból adódó, ám elfojtott idegenség, mely rombolásra és erőszakra ösztönöz.

A természet megtagadta az embertől, hogy eleve tudja, ki a barátja és ki az ellensége. E meghatározás hiányában a társas találkozások alkalmával nem lennének

kategóriák, melyek alapján el lehetne dönteni, hogy a másik barát, akire számítani lehet, meg lehet benne bízni és együtt lehet vele működni, vagy ellenkezőleg, ellenfél, aki fenyeget és becsap. A kategorizáció hiányában nem volna lehetséges az életben maradás.

Korábban már írtunk arról, hogy az eredendő meghatározatlanság állapotából meghatározásra kényszerülő emberek csoportokat alkotnak, melyek hol barátságos, hol ellenséges viszonyba lépnek egymással. A történelem az etnikai, faji, vallási, nemzeti és osztálykategóriák által meghatározott csoportok között egymást váltó békék és háborúk története. Az emberiség a háború és a béke hibrid állapotában él.

A háború felrúgja a rendet, beengedve az emberi színjáték terébe a káoszt, melyben nincs semmi, ami visszatartathatná a küzdő feleket a testi, lelki erőszaktól, a rombolástól. A küzdelem tömegben zajlik, ahol a tömeglélektani tudásban felülmúlhatatlan Tacitus szerint sem a méltóság, sem az életkor nem akadályozza, hogy „a fajtalanokodás vérengzéssel, s a vérengzés fajtalanokodással keveredjék” (Tacitus 1970. 266). A háborúk a totális pusztítás színterei, ahol a kollektív erőszak holttesteket és romokat hagy maga után.

Háborúkat sokféle ok miatt vívnak az emberek csoportjai egymással. Nyilván különbséget kell tenni a támadó és a védekező háborúk között, jöllehet, mint arra már utaltunk, a támadó felek sokszor arra hivatkoznak, hogy ők csak megelőzik az ellenfél támadását, és ily módon a háború, melyet indítanak, védekező. A háborúk célja egyszerre pragmatikus és ideologikus. A pragmatikus cél a hódítás, a rablás, a leigázás, a kifosztás, a hasznosítás. Az ideológiai cél az „igazság” érvényesítése, az utópikus álmok megvalósítása, melynek akadá-

lya a megtámadott etnikai, faji, vallási vagy társadalmi csoport. Az áldozatok szempontjából természetesen mindegy, hogy mi volt az a nemes cél, melynek megvalósítása az életükbe került.

A népiirtás a háborúk speciális változata, melynek célja az ellenfélként meghatározott csoport teljes elpusztítása, függetlenül attól, hogy az ellenfél meg akarja-e adni magát vagy képes-e az ellenállásra. A népiirtás egyáltalán nem új jelenség a történelemben. A Bibliában számos helyet találunk, melyekben tömegek elpusztításáról esik szó.

Thuküdidész számol be arról, hogy az ókori görögök nem kímélték Melosz lakosait, s mind egy szálig megölték őket. Róma elpusztította Karthágót. A középkorban Nyugat-Európában a katolikusok indítottak megsemmisítő hadjáratot az eretnekek ellen. Népiirtások vérzik be a gyarmatosítás folyamatát Dél-Amerikában, Afrikában, Indiában. Az Egyesült Államok hatóságai nem bántak kesztyűs kézzel az észak-amerikai indiánokkal, akiknek száma a tizenkilencedik század folyamán hat-százazerről kétszázazerre csökkent. A német kormány nemrég ismerte el, hogy 1904 és 1908 között Namíbiában a gyarmatosító Német Birodalom csapatai csaknem teljesen kiirtottak több népcsoportot, köztük a nama és a herero törzseket.

A zsidók története bővelkedik a népiirtás kritériumainak megfelelő tragikus történetekben. A római hadsereg által elpusztított zsidó állam egykori területén ellenálló zsidókat a győztesek megölték, rabszolgának adták, városukat földig lerombolták. A középkori keresztény háborúk idején az európai városokon átvonuló keresztények előszeretettel támadtak a gettókból zsidókra, kifosztva és megölve őket. A nyugat-európai üldözések

folytán Kelet-Európába kényszerült zsidóknak napi tapasztalatává váltak a pogromok.

A huszadik században sem hagyott alább a népirtások árama. Legismertebb az örmény népirtás, melyre több hullámban került sor az Ottomán Birodalomban. Legismertebb az 1915-ben bekövetkezett akció, melynek következtében másfél millió örmény halt meg. Oroszországban 1917-ben Lenin vezetésével forradalom tört ki, melynek célja a kommunista társadalom felépítése volt, melyben nincsenek kizsákmányoló osztályok, csak munkások, parasztok és értelmiségiek, akik megtisztultak a kapitalizmus metelyétől. Lenin álmának megvalósítására Sztálin vállalkozott, aki kíméletlen harcot indított a „nép ellenségei”, a kulákok, a burzsoá és kispolgári elemek, a nemesek ellen. Az áldozatok száma több millióra rúgott (Totten, Bartrop 2009).

A népirtás tehát jóval korábban létezett, mintsem a név megszületett. A kifejezést 1944-ben Raphael Lemkin hozta létre a görög *γένος* és a latin *cide* szavak összetételével (genocídium). A második világháború után 1946. december 11-én az ENSZ határozatot hozott, mely szerint a „népirtás teljes emberi csoportok létezéséhez való jogának tagadása, faji, vallási, politikai csoportok teljes vagy részleges elpusztítása”.

A népirtás lehetősége, mint írtuk, az emberi állapot meghatározatlanságából következik. A modern kor meghatározási technikái, az élet egyéb területeinek tökéletesítésében elért sikerekhez hasonlóan, a népirtást is tökéletesítették. A modern kor ideológiái Isten halála után születtek, ami lehetővé tette, hogy minden ideológia maga határozza meg azt, hogy mi a jó és mi a rossz. A tökéletes társadalom megvalósítása ezáltal arra a pragmatikus problémára szűkölt, hogy milyen cso-

portok állnak a megvalósítás útjában. A huszadik század történelmi tapasztalatai azt mutatják, hogy ha a tökéletes társadalom utópiájának fanatikussai erőszakkal vagy demokratikus eszközökkel megszerzik a hatalmat a modern államban, akkor nincs senki, aki megállíthatná őket örült eszméik gyakorlati megvalósításában.

Az első lépés a népirtásnak kedvező szociálpszichológiai légkör megteremtése a magát nemzeti kategóriamentén meghatározó társadalomban. A nemzeti közmegegyezés része kell legyen a meggyőződés, hogy az emberek nem születnek egyenlőnek és szabadnak. Ehhez társul a saját nemzeti/faji csoport felsőbbrendűségének hite. Mindezt a tekintélyelvűség és dogmatizmus a mindennapi világlátás részévé teszi, mely nem ismer kételyt és alternatívát. A másság az életvilág riasztó ténye lesz, mely természetessé teszi az intoleranciát, a verbális és a fizikai agressziót.

A népirtásra készülő államnak ebben a légkörben nincs más dolga, mint a célcsoport kijelölése, stigmatizálása, jogi eszközökkel való kiszorítása az élet összes lényeges területéről. Ezt követi a népirtás megszervezése, ami az erőszak monopóliumának birtokában a tetteseknek nem okoz nehézséget. Rendelkezésükre áll a közigazgatás, a rendőrség, a csendőrség, a vasút. A népirtás logisztikájának része a megtévesztő kommunikáció, a nyomok eltüntetése, a tények meghamisítása, a tagadás.

A népirtás tettesei három osztályba sorolhatók. Az első osztályba tartoznak az ideológusok, filozófusok, irodalmárok, akik fejében megszületik a tökéletes társadalom álma. Az álom megszületése sokszor évtizedekkel megelőzi a megvalósítást. A második osztályba a döntéshozók tartoznak. Akár egy személy, akár kis-

csoport hozza meg a döntést, az elhatározás az államhatalom legfelső szintjén, a csúcson történik. A harmadik, legnépesebb osztályban a végrehajtókat látjuk, akik közül egyesek lelkesen, mások rutinszerűen, esetleg vonakodva hajtják végre azokat a feladatokat, amelyek a végrehajtásban részt vevő szervezetek tagjaiként rájuk hárulnak. A tettesek vertikumában a felelősség valósággal szétporlad, hiszen mindenki arra hivatkozhat, hogy nem ő, hanem a másik volt a felelős a brutális végeredményért.

Sokszor felteszik a kérdést, hogy a népiirtás áldozatai miért nem állnak ellen? Az ellenállás hiányának külső és belső okai vannak. A külső okok a népiirtás logisztikájából adódnak. A megfélemlítő kommunikáció, a váratlanosság, a gyorsaság, a kíméletlenség és kegyetlenség lélektanilag lefegyverzi, megbénítja az áldozatokat. Az ellenállás hiányának belső okai magukban az áldozatokban vannak, akiken úrrá lesz a hitetlenkedés, az önvédelem és az önáltatás. Mire kiderült a valóság, elhatalmasodik bennük a tehetetlenség, létük testükre redukálódik (Csepeli, Prazsák 2015).

A népiirtás drámájában a tettesek és az áldozatok játszószék a főszerepet, de nem feledkezhetünk meg a Kórusról, vagy Hilberg kifejezésével élve, a „kívülállóról”, akik néma tanúi a rettenetes eseménysorozatnak, melynek eredményeként láthatárukból eltűnnek az emberek, akiket akarattuk ellenére másokká tett a hatalom. A népiirtás kívülállóira áll Babits mondása a némán maradtak cinkosságáról, akik nem tudták vagy nem akarták kivonni magukat a népiirtás áldozatait sújtó dehumanizációs propaganda hatóköréből, s képesek voltak önmagukat meggyőzni, hogy nincs semmi közük a történetekhez. Az önmeggyőzés és önmegfélemlítés folya-

matait erősíti, hogy az eltűntek után megmaradnak javaik, melyek megszerzésére a kívülállók nem restek. Beköltöznek az üresen hagyott lakásokba, magukra veszik a kényszerűen otthagyt ruhákat, odaülnek az eredetileg nem nekik megterített asztalhoz, és esznek a porcelántányérokából, az ezüstkésekkel, -villákkal, kis- és nagykanalakkal.

A népiirtás szereposztásában a legérdekesebb kategória a lázadóké, akik szétörik a rosszindulatú társadalmi folyamatok gyűrűjét, és ha megállítani nem is képesek a népiirtást, de tudják lassítani, és az áldozatok számát mérsékelni. A lázadókat mentőakciókra erős morális motívumok és kivételes személyiségjegyek képesítik. Bátrak és kockázatvállalók. A kívülállók szemben képesek beleélni magukat az áldozatok helyzetébe, amit megkönnyít számukra, hogy életük egyik vagy másik szakaszában megtapasztalhatták a peremhelyzetből adódó diszkrepanciákat, a sem ide, sem oda tartozást.

A népiirtások a holokauszt után sem tűntek el a történelemből. Legismertebb a kambodzsai népiirtás, melyre a múlt század hetvenes éveiben került sor. A Vörös Khmer mozgalom az értelmiségiekben látta társadalomátalakító álma megvalósításának akadályát, s mindenkit megölt, aki nem volt khmer, vagy ha khmer volt, de szemüveget viselt, tanító, pap volt. Az áldozatok száma kétmillió körül alakult. A múlt század második felének másik jól ismert népiirtása 1994-ben Ruandában történt, mindössze száz nap alatt. Az elkövetők a hutu törzs tagjai által uralt állam rendőrei voltak. Az áldozatok 90 százaléka a tuszi törzsből származott, 10% hutu volt, akikre nem hatott a népiirtó hisztéria. A megöltek száma nyolc-százezer és egymillió közé tehető.

Magyarországhoz közel, az első világháború után létrejött Jugoszlávia területén a múlt század kilencvenes éveiben zajlott a második világháború után Európában egyedülálló népirtás. A korábban működőképes „jugoszláv” kategória elvesztette identitásképző szerepét. Jugoszlávia felbomlott. A szlovének békésen kiváltak, de a szerbek, a horvátok és a bosnyákok egymásnak estek. A szerb katonaság Srebrenica térségében 1995. július 11-én és a következő napokban több mint nyolcezer bosnyák fiút és férfit ölt meg. Itt követték el a modern kori európai történelem egyik legsúlyosabb vérengzését a szerb erők. A gyilkosságokat a hágai Nemzetközi Törvényszék 2004-ben népirtásnak minősítette.

Úgy tűnik, nincs emberi színjáték háború és népirtás nélkül. A kérdés az, hogy a Hitler által „tudományosnak” nevezett antiszemitizmus jegyében elkövetett népirtás egyedinek tekinthető-e vagy beleillik a népirtások hosszú, tragikus sorozatába?

A holokauszt egyedisége mellett szokásosan felhozható érvek egy csoportja a mennyiségi mutatókra hivatkozik. Valóban nehéz még egy olyan népirtást említeni, mely áldozatainak számát tekintve meghaladja a holokauszt áldozatainak számát. Az egyediség mellett szóló érv a hatalmas terület, a sok ország, ahonnan az áldozatok származnak. A végrehajtás minden országban drámai gyorsasággal történt, egészében három év alatt, 1941 és 1944 között ment végbe. Az egyediség mellett szóló leginkább megfontolásra méltó érvet Zygmunt Baumann fogalmazta meg, aki szerint a holokauszt a modernitás árnyoldala, a felvilágosodás visszavétele. A holokauszt eszerint a modern ember műve, aki az építésben nagyszerűen bevált racionális, kísérletező eljárásokat a pusztítás érdekében használta fel. Mindehhez

a modern nemzetállam biztosította a szervezeti eszközöket (Baumann 2001).

Minden népirtás a Semmi üzenete az embernek, aki az üzenetet hol meghallja, hol nem hallja meg. A holokauszt egyedisége az identitását a görög-zsidó-keresztény hagyományból merítő emberben van, akinek nem lehet az üzenetet nem meghallania. A holokauszt tagadja az emberi létezés nyugati felfogását, mely mindenki számára ígéri az életet. A holokauszt rettenete arra figyelmezteti a nyugati embert, hogy nem lehetünk annyira idegenek egymás között, hogy azt higgyük, a másik halála más, mint a miénk.

A könyvet, mely itt véget ér, Wittgenstein mondásával kezdtem, aki szerint „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”. Remélem a könyv olvastán kiderült, hogy az antiszemitizmus esetében az állítás fordítottja igaz: „amiről nem lehet hallgatni, arról beszélni kell”.

Irodalom

- Adorno, T. W. et al. 1950: *The Authoritarian Personality*. New York, Harper.
- Ady Endre 1912: S ha Erdélyt elveszik? In Ady Endre: *Jóslások Magyarországról* (1936, szerk. Féja Géza). Budapest: Athenaeum, 305–308.
- Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., Sztompka, P. 2004: *Cultural Trauma and Identity*. University of California Press.
- Allport, G. W. 1977: *Az előítélet* (ford. Csepeli György). Budapest: Gondolat.
- Angelusz Róbert, Csepeli György, Kulcsár László, S. Molnár Edit 1974: *A kommunikáció folyamata és a vélemények alakulása*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutató Központ.
- Angelusz Róbert 1997: *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.
- Ariés, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál* (ford. Ádám Péter, Szapor Judit). Budapest: Gondolat.
- Arisztotelész 1969: *Politika* (ford. Szabó Miklós). Budapest: Gondolat.
- Aronson, Elliot 1987: *A társas lény* (ford. Erős Ferenc). Budapest: KJK.
- Bauman, Zygmund 2001: *A modernitás és a holokauszt* (ford. Greskovics Endre). Budapest: Új Mandátum.
- Bernhard, Michael, Kubik, Jan (eds.) 2014: *Twenty Years after Communism: The politics of Memory and Commemoration*. Oxford University Press.

- Bettelheim, Bruno, Janowitz, Morris 1950: *The Dynamics of Prejudice: A Psychological and Sociological Study of Veterans*. New York: Harper.
- Bibó István 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest: Magvető, 185–265.
- Bibó István 1986: Az európai társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest: Magvető, 485–504.
- Bibó István 1986: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest: Magvető, 621–797.
- Bíró Judit 2010: Jóakarók. Az anyagiilkosság mintázatai az európai kultúrában. *Kritika*, 7–8. 14–19.
- Böszörményi-Nagy, Iván 1993: From here to eternity. *Psychology Today*. March 1.
- Braham, Randolph L. 2015: *A népiirtás politikája: a holocaust Magyarországon*. (ford. Zala Tamás et al.). 1–2. köt. 3. bőv., átdolg. kiad. Budapest: Park Kiadó.
- Csákó, Mihály 2011: Youth, School and Democracy in Hungary. In: *Central European Political Science Review*, Vol. 12. No. 44. 117–144.
- Csepeli György (szerk.) 1980: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: KJK.
- Csepeli György 1988: Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 4. 27–38.
- Csepeli György 1992: *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli György, Kéri László, Stumpf István, 1996: Hungarians Conficting Identifications with the Homeland and Europe. In Farnen R. et al. (eds): *Democracy, Socialization and Conficting Loyalties in East and West*. London: Macmillan, 195–206.

- Csepeli György, Murányi István, Prazsák Gergő 2011: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon: társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizonyai*. Budapest: Apeiron.
- Csepeli György, Prazsák Gergő 2011: El nem múltó feudalizmus. *Társadalomkutatás*. 1. 63–79.
- Csepeli, György, Prazsák Gergő 2015: Utak a sorstalanságba. *Kritika*. 5–6. sz. 2–5.
- Csoóri Sándor 1991: *Nappali hold*. Budapest: Püski Kiadó.
- Dekker, Henk, Malová, Darina 1995: The concept of nationalism. In: M. Cross (ed.) *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe*. Vol. 1: Theories and concepts Utrecht: ERCOMER, 15–56.
- Enyedi Zsolt, Erős Ferenc, Fábián Zoltán 2002: Authoritarianism and Prejudice in Present-Day Hungary. In Karen Phalet and Antal Örkeny (eds.): *Ethnic Minority and Inter-Ethnic Relations in Context: A Dutch Hungarian Comparison*. Aldershot: Ashgate, 201–215.
- Enyedi Zsolt, Fleck Zoltán 1994: *Számháború* (kézirat)
- Erős Ferenc 1986: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest: Gondolat.
- Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin 1985: „Honnan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” (Interjúk) *Medvetánc*, 2–3. 129–144.
- Fábián Zoltán 1999: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum.
- Fábián Zoltán, Sík Endre 1996: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, 1996. Budapest: Társi, 381–413.

- Frenyó Zoltán, Gábor György 1988: *Pogányok, zsidók, keresztények: a keresztény filozófia születésének hátteréről. Világosság, melléklet az áprilisi számhoz.*
- Friedländer Saul 1996: *A náci antiszemitizmus: egy tömegpszichózis története* (ford. Kormos Illés). Budapest: Uránusz.
- Fromm, Erich 1993: *Menekülés a szabadság elől* (ford. Bíró Dávid). Budapest: Akadémiai.
- Gerő András 2013: *Nemzeti történelemkönyv.* Budapest: Habsburg Történeti Intézet / Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Görög gondolkodók, 1996. 1. Thalészról Anaxagoraszig. Budapest: Kossuth.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet.* Budapest: Osiris.
- Gyurgyák János 2012: *Magyar fajvédők.* Budapest: Osiris.
- Hamilton, D. T. 1976: Cognitive Biases in the Perception of Social Groups. In Carroll, J. S., Payne, J. W. (eds.): *Cognition and Social Behavior.* Hillsdale, N. J.: Erlbaum.
- Hann E., Róna D. 2015. Antiszemitizmus a mai magyar társadalomban. Kutatási jelentés. tev.hu/wp.../Median_TEV_antiszemitizmus-tanulmany_2014_HU.pdf
- Hankiss Elemér 1979: *Társadalmi csapdák.* Budapest: Magvető.
- Havel, Václav 1990: *Living in Truth: 22 Essays Published on the Occasion of the Award of the Erasmus Prize to Václav Havel.* (Ed. Jan Vladislav.)
- Heidegger, Martin 1989: *Lét és idő* (ford. Angyalosi Gergely, Bacsó Béla et al.). Budapest: Gondolat.
- Heidegger, Martin 1992: *Az idő fogalma. A német egyetem önmeghatározása. A rektorátus 1933/34.* (ford. Fehér M. István). Budapest: Kossuth.
- Hermann Imre 1945: *Az antiszemitizmus lélektana.* Budapest, Bibliotheca.

- Hilberg, Raul 2014: *Az európai zsidók elpusztítása: diákok számára szerkesztett változat* (ford. Szekeres Gábor). Budapest: K.u.K.
- Hobsbawm, Eric 1991: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története* (ford. Baráth Katalin). Budapest: Pannonica Kiadó.
- Hockenos, Paul 1993: *Free to Hate: The Rise of the Right in the Post-Communist Eastern Europe.* London: Routledge.
- Horkheimer, Max, Adorno, T. W. 1985: Az antiszemitizmus elemei. In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* Budapest: ELTE ÁJTK, 165–183.
- Huntington, S. P. 1999: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (ford. Pusztai Dóra et al.). Budapest: Európa.
- Kádár Gábor, Vági Zoltán 2015: Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon, 1848–1956 In Braham, R. L., Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán: történelem és emlékezet.* Budapest: Múlt és Jövő, 76–112.
- Kahneman, Daniel 2013: *Gyors és lassú gondolkodás* (ford. Bányász Réka et al.). Budapest: HVG
- Karády Viktor 1988: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. (Marjanucz László interjúja.) *Mozgó Világ*, 8. 26–49. és 9. 44–57. In *Zsidók a magyar társadalomban: írások az együttélésről, a feszültségekről és az értékekről 1790–2012.* (Gyűjt. szerk. és a bev. tanulmányokat írta Komoróczy Géza). (2015) Pozsony: Kalligram.
- Karády Viktor 1997: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest: Replika kör, 15–55.
- Karády Viktor 2001: *Önazonosítás, sorsválasztás: a zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest: Új Mandátum.

- Kearney, Richard 2002: *Strangers, Gods and Monsters: Interpreting Otherness*. Routledge.
- Keller Tamás, Tóth István György 2011: *Income Distribution, Inequality Perception and Redistributive Claims in European Societies*. GINI Discussion Paper 7. Amsterdam: AIAS.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M. 2002: *A preszokratikus filozófusok* (ford. Steiger Kornél). Budapest: Atlantisz.
- Kovács András 1993: Jews and Hungarians: Groups Stereotypes Among Hungarian University Students. *East European Jewish Affairs*, 23(2): 51–59.
- Kovács András 1997: *A különbség köztünk van. Az antiszemitizmus és a fiatal elit*. Budapest: Cserépfalvi.
- Kovács M. Mária 2012: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág.
- Langmuir, G. L. 1999: Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára. In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest: Új Mandátum, 62–79.
- Lanzmann, Claude 1999: *Soah* (ford. Ádám Péter. Simone de Beauvoir előszavával). Budapest: Kossuth.
- Lengyel Dénes 1972: *Régi magyar mondák*. Budapest: Móra.
- Leon, Abram 1950: *The Jewish Question. A Marxist Interpretation*. New York: Pathfinder Press, Inc.
- Levi, Primo 1994: *Ember ez?* (ford. Magyarósi Gizella). Budapest: Európa.
- Mannheim, Károly 1996: *Ideológia és utópia* (ford. Mezei I. György). Budapest: Atlantisz.
- Márton László 1989: *Kiválasztottak és elvegyülők*. Budapest: Magvető.
- Mátay Mónika, Tóth Árpád 1994: *Determinants of Levels of Knowledge of the Holocaust among Hungarians in post-Communism* (kézirat).
- Mérei Ferenc 1998: *Lélektani napló I. Az utalás lélektana*. Budapest: Osiris.

- Miszlivetz Ferenc 1993: *A lehetséges határainak újrafogalmazása: nacionalizmus és civil társadalom Kelet-Közép-Európában 1989 előtt és után*. Budapest: Pesti Szalon, Szombathely: Savaria University.
- Molnár Judit (szerk.) 2011: *Számokba zárt sorsok*. Budapest: Holokauszt Emlékközpont.
- Ormos Mária 1987: *Nácizmus–fasizmus*. Budapest: Magvető.
- Pascal, Blaise 1983: *Gondolatok* (ford. Pödör László). Budapest: Gondolat.
- Pastor, Peter 2011: Review Article: Inventing Historical Myths – Deborah S. Cornelous. *Hungary in World War II. Caught in the Cauldron*. New York: Fordham University Press. *E-journal of the American Hungarian Educators Association*, Vol. 5 (2012): <http://ahea.net/e-journal/volume-5-2012>.
- Pataki Ferenc 2013: *Hosszú menetelés. A FIDESZ jelenség*. Budapest: Noran Libro.
- Phaedrus: *A farkas és a bányász* (ford. Weöres Sándor). In *Weöres Sándor egybegyűjtött műfordítások* (1978). 3. köt. Budapest: Magvető, 14.
- Ritoók Emma, 1993: *A szellem kalandorai*. Budapest: Pesti Szalon.
- Rokeach, Milton, Restle, F. 1960: *A nyílt és zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségtévesztés*. In Csepeli György (szerk.) 1980: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: KJK, 304.
- Sartre, J. P. 1947: *Vádirat az antiszemitizmus ellen* (ford. H. Perci Éva). In *A modern antiszemitizmus* (1999). Budapest: Új Mandátum. 219–223.
- Schivelbusch, Wolfgang 2001: *Die Kultur des Niederlage*. Berlin: Fest.
- Schivelbusch, Wolfgang 2003: *Culture of Defeat*. New York: Holt.

- Schütz, Alfred 1984: Az idegen. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 405–413.
- Shakespeare, William 1972: A velencei kalmár (ford. Vas István). In *William Shakespeare összes drámái* III. köt. Budapest: Magyar Helikon.
- Shakespeare, William 1972: Hamlet, dán királyfi (ford. Arany János). In *William Shakespeare összes drámái* IV. köt. Budapest: Magyar Helikon.
- Sidanius, Jim, Pratto, Felicia 2005: *A társadalmi dominancia: a társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete* (ford.: Berkics, Mihály et al.). Budapest: Osiris.
- Somlai Péter 2013: *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág.
- Stone, W. F., Lederer, G., Christie, R. (eds.) 1993: *Strength and weakness: The authoritarian personality today*. New York: Springer-Verlag.
- Sumner, W. G. 1978: *Népszokások: Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége* (ford. Félix Pál). Budapest: Gondolat.
- Szabó Dezső 1919: *Az elsodort falu*. III. Budapest: Genius.
- Szabó Miklós 1981: Nemzetkarakter és resszentiment: Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság*, 4. 102–108
- Szabó Miklós 1989: 1956 öröksége. *Unio*, 1. sz. 9.
- Szokolczai György, Szabó Róbert 2011: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására*. Gondolat, Budapest
- Szántó T. Gábor 2014: „A magyar antiszemitizmus nem kirívó, de nincs ok a megnyugvásra”. Interjú Kovács Andrással, a legújabb antiszemitizmus-felmérésről. *Szombat*, 01. 21.
- Száraz György 1976: *Egy előítélet nyomában*. Budapest, Magvető.

- Szűcs Jenő 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*. 3. 313–359.
- Tacitus, Publius Cornelius 1970: Korunk története (ford. Borzsák István). In *Tacitus összes művei*. Budapest: Magyar Helikon.
- Tóth István György 2010: A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet lennének. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Budapest, TÁRKI, 254–287.
- Totten, Samuel, Bartrop, P. R. (eds.) 2009: *The Genocide Studies Reader*. New York, London: Routledge
- Tajfel, Henri 1973: Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In Csepeli György (szerk.) 1980: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest KJK, 40–69.
- Tversky, Amos – Kahneman, Daniel 1974: Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 1974. szept. 27. 185(4157):1124–1131.
- Várady Péter 1982: Befejezetlen múlt: mai magyar zsidó valóság. In Karátson Endre – Neményi Ninon (szerk.): *Belső tilalomfák: Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 81–146.
- Vári György 2013: Felmentő szerep – Schmidt Mária nézete: a holokausztról egykor és ma. *Magyar Narancs*, 47. 11. 2
- Wistrich, R. S. 1992: *Antisemitism, the Longest Hatred*. New York: Pantheon.
- Wittgenstein, Ludwig 1963: *Logikai-filozófiai értekezés* (ford. Márkus György). Budapest: Akadémiai, 177.
- Zakaria, Fareed 1997: The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*. Nov/Dec. 76. 6. 22–43.
- Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. 2., bőv. kiad. Bratislava: Kalligram.

Csepeli György

az Eötvös Loránd
Tudományegyetem
Társadalomtudományi
Kara és a Miskolci
Egyetem Szociológiai
Intézetének professzora.

Könyvei:

A szociálpszichológia vázlata
(1979)

Nemzeti tudat és érzésvilág
Magyarországon a 70-es években
(1985)

Bevezetés a szociálpszichológiába
(1986)

A hétköznapi élet anatómiája
(1986)

Csoporttudat, nemzettudat: esszék,
tanulmányok
(1987)

... és nem is kell hozzá zsidó.
Az antiszemitizmus társadalomlélektana
(1990)

Nemzet által homályosan
(1992)

Előítélet és antiszemitizmus
(1998)

Vonzalmak és kapcsolatok
(1999)

A szervezkedő ember: a szervezeti
élet szociálpszichológiája
(2001)

*A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és
érzésvilág Magyarországon 1970–2002*
(2002)

*Emberek vetése: a XXI. század szociál-
pszichológiai kihívásai*
(2003)

*A meghatározatlan állat: szociálpszicho-
lógia kezdőknek és haladóknak*
(2005)

Szociálpszichológia
(2006)

Nemzeti érzés és európai identitás
(társszerző, 2007)

*Örök visszatérés? Társadalom az infor-
mációs korban*
(társszerző, 2010)

Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon
(társszerző, 2011)

Kis emberhatározó
(2012)

A hatalom anatómiája
(2013)

Szociálpszichológia mindenkiben
(2014)

A szervezkedő ember
(2015)

Borítókép © CULTiRiS / 123RF

e-könyvben:
multimediaplaza.com

Csepeli György új kötete a mindennapi antisemitizmusról szól. Ezt a könyvet meg kellett írnia, mivel a hallgatás is szólás lett volna. El kellett mondania, milyennek tartja ezt a világot, mit helyesel, s mit vet el benne. Az antiszemitizmusban felbonthatatlanul együtt gomolyog vallás, művelődés, politika, gazdaság, társadalmi struktúra, ész és szenvedély. Mindig ugyanúgy, és mindig másképpen.

A történeti áttekintésen túl a szerző hangsúlyosan foglalkozik a politikai antiszemitizmus és a magyar nemzeti identitás viszonyával. Trianon és a holokauszt traumája „zsidónak” és „árjának” minősített magyart egyaránt ért, s e két egymást erősítő trauma mind a mai napig mérgezi mindennapjainkat. A rendszerváltás nem oldotta békévé az emlékezést. Az ellenkezője történt. Európában életre kelt az új tekintélyelvűség, melynek már nem a család és az állam szent szövetsége, hanem a bizonytalanság, a káosz, a bevándorlás rettenete lett az éltető ereje.

A modernitás véget vetett az egyre tökéletesedő jövőbe vetett hitnek. Visszatért az egyéni szabadságot és méltóságot nem ismerő, csoport-hovatartozás alapján mozgósuló szeretet és gyűlölet ősi típusa. Ez a könyv talán segíthet abban, hogy felismerjük, vajon mennyire tartja markában a múlt a jövőt.

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu
e-mail: kiado@kossuth.hu

2990 Ft

